

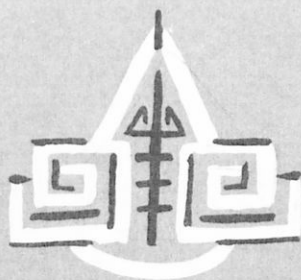
Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, ΣΤ. ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

ΛΥΣΙΑ
ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΙΣΟΚΡΑΤΗ
ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1980

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

en deaturo et
altera pars.

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

ΛΥΣΙΑ

ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΙΣΟΚΡΑΤΗ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1980

ΛΥΣΙΑ
ΛΟΓΟΣ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ρήτορας χαρακτηρίζεται ένας άνθρωπος, όταν χρησιμοποιεί τόν λόγο μέ επιτυχία· όταν δηλαδή κατορθώνει νά πείθει όσους τόν ά- κοϋν ότι μιá γνώμη πάνω σέ ένα θέμα είναι σωστή ή σωστότερη από μιá άλλη. Έπομένως, ρήτορες υπάρχουν από τόσο παλιά, όσο παλιά είναι καί ή ανθρώπινη κοινωνία, άφού μέσα σ' αυτήν είναι φυσικό νά παρουσιάζονται διάφοροι άνθρωποι πού υποστηρίζουν διαφορετικές απόψεις γιά τό ίδιο ζήτημα. Μιλούμε όμως γιά ρητορική, τέχνη ή επιστήμη, όταν ή σχετική ικανότητα του ανθρώπου άρχίζει νά καλλιεργείται συστηματικά, όταν διδάσκεται από έναν ειδικό σέ άλλους, πού δέν τή διαθέτουν, καί, φυσικά, όταν τά προϊόντα της γράφονται, κυκλοφοροϋν καί διαβάζονται.

Γιά νά διαμορφωθεί όμως καί νά αναπτυχτεί ή ρητορική, χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: α) κατάλληλες ευκαιρίες, γιά νά προσπαθει ό άνθρωπος νά εκφράσει τίς απόψεις του μπροστά σέ ένα άκροατήριό· β) έλευθερία λόγου, ώστε νά μπορεί ό καθένας νά αναπτύξει τίς απόψεις του, όσο χρειάζεται, γιά νά πείσει τούς άλλους. Αυτό τό βλέπουμε καί στήν άρχαία Έλλάδα, όπου ή ρητορική αναπτύχθηκε σέ έναν τόπο μέ σωστή πολιτική όργάνωση καί σωστό πολίτευμα: είναι στή δημοκρατική Άθήνα του 5. αιώνα π.Χ.

Ρήτορες -
Ρητορική

προποθέσεις
για να
αναπτυχθεί
ο ρητορική

Εδωκεται Μηνυει ο Θεος να κειν μια περμα πος να μιν

Προϊστορία

Όπως όλες οι πνευματικές εκδηλώσεις στην αρχαία Ελλάδα, και η ρητορική έχει την «προϊστορία» της, μιά περίοδο δηλαδή πριν από τή συστηματική καλλιέργειά της. Γά πρώτα σπέρματά της τά ανακαλύπτουμε στα παλιότερα ελληνικά κείμενα, όπουδήποτε συναντούμε ένα πρόσωπο νά προσπαθεί νά εκφράσει μιά άποψη πάνω σέ ένα θέμα, τακτοποιώντας τίς σκέψεις του και τά επιχειρήματά του μέ τέτοιον τρόπο, ώστε νά επιτύχει τό καλύτερο αποτέλεσμα επηρεάζοντας αυτούς πού τόν ακούν. Α.χ. πολλοί από τούς όμηρικούς ήρωες χρησιμοποιούν έντυπωσιακά τό χάρισμα τού λόγου· όχι μόνο ό πολυμήχανος Όδυσσέας ή ό σοφός Νέστορας αλλά και ό γενναίος Άχιλλέας.

Τήν ίδια διάθεση νά πείσουν τούς άκροατές τους συναντούμε και σέ μερικούς ποιητές, πού χρησιμοποιήσαν τήν ποιήσή τους ως όπλο, γιά νά εκφράσουν πειστικότερα τίς ιδέες τους. Η πιό χαρακτηριστική περίπτωση είναι ό μεγάλος Άθηναίος νομοθέτης Σόλωνας, στίς άρχές τού 6. αιώνα π.Χ. Γενικά γιά πολλούς από τούς πολιτικούς τής Άθήνας ξέρουμε ότι χειρίζονταν τό λόγο μέ μεγάλη επιδεξιότητα. Αυτό από αυτούς, ό Θεμιστοκλής και ό Περικλής, ήταν, σύμφωνα μέ αρχαιές πληροφορίες, δεινοί ρήτορες. Μιά ιδέα γιά τίς ικανότητες τού δεύτερου παίρνουμε από τούς περίφημους λόγους πού τόν παρουσιάζει νά εκφωνεί ό Θουκυδίδης στήν «Ίστορία» του.

Ποιητές

... πού εκείνο

Δημοκρατία
και
Σοφιστές

Μ' αυτούς όμως βρισκόμαστε πιά στή δημοκρατική Άθήνα, όπου ή εκκλησία τού δήμου και τά λαϊκά δικαστήρια έδιναν μοναδικές ευκαιρίες στους πολίτες, γιά νά εκφράσουν ελεύθερα τίς απόψεις τους. Τώρα όλο και περισσότερο διαπιστώνουμε ότι πολλοί εμφανίζονταν σ' αυτές τίς συγκεντρώσεις έχοντας προετοιμάσει προσεχτικά τό λόγο τους. Κυρίως όμως τώρα πρωτοπαρουσιάστηκαν ειδικοί, πού είχαν γιά επάγγελμά τους νά διδάσκουν τή ρητορική. Αυτοί ήταν οι σοφιστές, ένα είδος πρακτικῶν φιλοσόφων, πολύ μορφωμένων, πού υπόσχονταν ότι μπορούν μέ τή διδασκαλία τους νά βοηθήσουν τούς μαθητές τους νά επιβληθούν μέσα σέ μιά οργανωμένη κοινωμία.

Επίσης σοφιστές

Έπειδή όμως εκεί χρειαζόταν νά ξέρει κανείς όχι μόνο τίς υποχρεώσεις του αλλά και τά δικαιώματά του, άπαραίτητο όπλο γιά νά τά διεκδικήσει ήταν ό λόγος, πού έχει τή δύναμη νά πείθει. Καθώς μάλιστα πολλοί από τούς σοφιστές δίδασκαν ότι γιά τά περισσότερα προβλήματα πού άπασχολούν τόν άνθρωπο δέν υπάρχει μόνο μιά άποψη ή

μόνο μιά ἀλήθεια ἀλλά περισσότερες, τό ὄπλο τοῦ λόγου παίρνει γι' αὐτούς μεγάλη ἀξία, ἀφοῦ μπορεῖ, μέ τά κατάλληλα ἐπιχειρήματα, νά ἀποδείξει γιά σωστή ἀκόμα καί μιά γνώμη πού εἶναι ἢ φαίνεται ὀλό- τελα σφαλερή. Οἱ σοφιστές καλλιεργοῦσαν τό διάλογο καί ἐνθάρρυναν τούς μαθητές τους νά ἀμφιβάλουν γιά καθετί, ἄν δέ τούς πείσουν πρῶτα ὅτι πρέπει νά τό πιστεῦουν· ἔτσι συζητοῦσαν γιά ὅλα τά θέ- ματα: θρησκεία, κοινωνία, νόμους κλπ. Παρόλο πού μέ τήν ἐπικίνδυ- νη χρησιμοποίηση τοῦ λόγου κάποτε ἔφταναν σέ ἀκρότητες καί παρα- λογισμούς (γι' αὐτό ἡ λέξη «σοφιστής» γρήγορα ἀπόχτησε κακή ση- μασία), οἱ σοφιστές ἐπαιζαν μεγάλο ρόλο στήν πνευματική ζωή τῆς Ἀθήνας στά τέλη τοῦ 5. αἰώνα.

ΠΙΣΤΗ
ΛΟΓΙΑ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ
ΣΩΦΙΣΤΕΣ

Οὔτε τό σοφιστικό κίνημα οὔτε οἱ περισσότεροι καί καλύτεροι δά- σκαλοι τῆς ρητορικῆς γεννήθηκαν στήν Ἀθήνα. Ἡ παράδοση ἀναφέ- ρει ὅτι οἱ πρῶτοι πού ἔγραψαν ἐγχειρίδια ρητορικῆς ἦταν δύο Συρα- κόσιοι: ὁ Κόρακας καί ὁ μαθητής του Τεισίας. Καί αὐτοί ὅμως ἔδρα- σαν στίς Συρακοῦσες μετά τό 465 π.Χ., ὅταν καταλύθηκε ἡ τυραννία, καί τό πολίτευμα πού ἐφαρμόστηκε ἔδωσε τή δυνατότητα σέ πολλούς πολίτες νά διεκδικήσουν στά δικαστήρια περιουσίες ἢ ἄλλα δικαιώ- ματα, πού εἶχαν χάσει.

Πρόσωπα
καί εἶδη
τῆς ρητορικῆς
τέχνης

Ἀπό τούς Λεοντίνους τῆς Σικελίας καταγόταν καί ὁ μέγας σο- φιστής Γοργίας, πού ἔζησε καί δίδαξε στήν Ἀθήνα ἀρκετά χρόνια μέσα στόν πελοποννησιακό πόλεμο. Ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν εξέλιξη τῆς ρητορικῆς, καλλιεργώντας μιά ποιητική γλώσσα, πού ἦ- ταν διανθισμένη μέ πολλά ρητορικά σχήματα. Πρῖν ἀκόμα ἀπό τό Γοργία, στήν Ἀθήνα ἄφησε τή σφραγίδα του ὁ Πρωταγόρας ἀπό τά Ἄβδηρα. Δίδασκε ὅτι ἡ ἀλήθεια γιά τό καθετί ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἄν- θρωπο πού τήν ἀναζητεῖ καί προκάλεσε τόση ἐντύπωση μέ τίς ιδέες του γιά τή δημιουργία καί τήν ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί γιά τήν ἀξία τῶν νόμων, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι τόν ἔστειλαν στους Θούριους, γιά νά συγγράψει τό σύνταγμα τῆς νέας αὐτῆς πόλης.

Ἀπό τούς κόλπους τῶν σοφιστῶν λοιπόν βγήκαν οἱ πρῶτοι ἐπαγ- γελματίες ρήτορες στήν Ἀθήνα· αὐτοί πού ὄχι μόνο προετοίμαζαν ἕνα λόγο τους, πρῖν ἐκφωνηθεῖ, ἢ τόν δημοσίευαν, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρότυπο ἀπό ἄλλους, ἀλλά ἔπαιρναν χρήματα διδάσκοντας τήν τέ- χνη τους ἢ διαθέτοντας τά προϊόντα της. Περίφημος ρητοροδι-

δ ά σ κ α λ ο ς τ ό ν 4 . α ι ώ ν α ή τ α ν ό Ί σ ο κ ρ ά τ η ς . ό σ η μ α ν τ ι κ ό τ ε ρ ο ς σ υ γ γ ρ α φ έ α ς λ ό γ ω ν « κ α τ ά π α ρ α γ γ ε λ ί α » , δ η λ α δ ή λ ο γ ο γ ρ ά φ ο ς , ή τ α ν ό Λ υ σ ί α ς .

Από τούς πιό δ ρ α σ τ ή ρ ι ο υ ς τ ο μ ε ί ς τ η ς δ η μ ό σ ι α ς ζ ω ή ς σ τ ή ν Ά θ η ν α ή τ α ν τ ά δ ι κ α σ τ ή ρ ι α . Ή π ε ι δ ή , σ ύ μ φ ω ν α μ έ τ ο υ ς ν ό μ ο υ ς , μ ι ά ύ π ό θ ε σ η ύ π ο σ τ η ρ ι ζ ό τ α ν ά π ό τ ο υ ς ί δ ι ο υ ς τ ο υ ς δ ι α δ ί κ ο υ ς κ α ι ό χ ι ά π ό δ ι κ η γ ό ρ ρ ο υ ς , ό π ω ς σ ή μ ε ρ α , π ο λ λ ο ι Ά θ η ν α ι ο ι ά ν α γ κ ά ζ ό ν τ α ν ν á ζ η τ ο υ ν τ ή β ο ή θ ε ι α τ ώ ν λ ο γ ο γ ρ ά φ ω ν . Α υ τ ή ή β ο ή θ ε ι α μ ο ρ ο υ θ ε ν á ε ί ν α ι μ ό ν ο ν ο μ ι κ έ ς σ υ μ β ο υ λ έ ς , ή έ ν α σ χ έ δ ι ο γ ι á έ ν α λ ό γ ο , μ ι á κ α τ η γ ο ρ ί α δ η λ α δ ή ή μ ι á ά π ο λ ο γ ί α , ή κ α ι έ ν α ς π λ η ρ η ς λ ό γ ο ς , π ο υ σ υ ν ή θ ω ς τ ό ν ά π ο σ τ ή θ ι ζ ε ό έ ν δ ι α φ ε ρ ό μ ε ν ο ς κ α ι τ ό ν έ κ φ ω ν ό υ σ ε σ τ ó δ ι κ α σ τ ή ρ ι ο . Ο ί λ ό γ ο ι α υ τ ο ί , π ο υ σ χ ε τ ί ζ ο ν τ α μ έ δ ι κ α σ τ ι κ έ ς ύ π ο θ έ σ ε ι ς , λ έ γ ο ν τ α δ ι κ α ν ι κ ο ί . Ο ί π ο λ ι τ ι κ έ ς σ υ ζ η τ ή σ ε ι ς σ τ ή β ο υ λ ή ή σ τ ή ν έ κ κ λ η σ ί α τ ο υ δ ή μ ο υ ή σ é á λ λ ε ς π α ρ ό μ ο ι ε ς ε υ κ α ι ρ ί ε ς ά π α ι τ ο υ σ α ν λ ό γ ο υ ς á λ λ η ς κ α τ η γ ο ρ ί α ς , π ο υ σ κ ό π ε υ α ν ν á π ρ ο τ ε ί ν ο υ γ ι á δ ι á φ ο ρ α π ρ ο β λ ή μ α τ α κ α ι ν á π ε ί σ ο υ ν τ ο υ ς á κ ρ ο α τ έ ς τ ο υ ς ν á á κ ο λ ο υ θ ή σ ο υ ν τ ό ν έ ν α ή τ ό ν á λ λ ο δ ρ ό μ ο . Α υ τ ο ί ο ί λ ό γ ο ι ό ν ο μ á ζ ο ν τ α π ρ ο τ ρ ε π τ ι κ ο ί ή σ υ μ β ο υ λ ε υ τ ι κ ο ί . Τ έ λ ο ς , σ é σ υ γ κ ε ν τ ρ ώ σ ε ι ς á λ λ ο υ ε ί δ ο υ ς , λ . χ . γ ο ρ ι τ έ ς , κ η δ ε ί ς κ λ π . , á κ ο υ ό ν τ α λ ό γ ο ι έ π ι δ ε ι κ τ ι κ ο ί .

Σ τ ό ν 4 . α ι ώ ν α π . Χ . μ ε ρ ι κ á ά π ό τ á ώ ρ α ι ό τ ε ρ α κ α ι π í έ ν δ ι α φ έ ρ ο ν τ α κ έ ι μ ε ν α , ά π ό ό σ α τ ο υ λ á χ ι σ τ ο ν μ á ς σ ώ ζ ο ν τ α , ε ί ν α ι λ ό γ ο ι ρ η τ ο ρ ι κ ο ί . Σ ' α υ τ ό ν τ ό ν α ι ώ ν α á ν η κ ο υ ν κ α ι ο ί κ υ ρ ι ό τ ε ρ ο ι έ κ π ρ ό σ ω π ο ι τ η ς ρ η τ ο ρ ι κ ή ς . Τ ο υ ς π í ό á ξ ι ó λ ο γ ο υ ς δ ι κ α ν ι κ ο υ ς λ ό γ ο υ ς τ ο υ ς έ χ ο υ μ ε ά π ό τ ó Λ υ σ ί α · γ ι á λ ό γ ο υ ς έ π ι δ ε ι κ τ ι κ ο υ ς κ α τ α φ ε ρ ύ γ ο μ ε σ τ ó ν Ί σ ο κ ρ á τ η · ό Δ η μ ο σ θ έ ν η ς μ á ς á φ η σ ε μ ε ρ ι κ ο υ ς σ υ ν α ρ π α σ τ ι κ ο υ ς σ υ μ β ο υ λ ε υ τ ι κ ο υ ς λ ό γ ο υ ς .

B. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΛΥΣΙΑ

Τά προβλήματα

Όσες βιογραφίες τού Λυσία μās σώθηκαν από τήν αρχαιότητα έχουν τόσα κενά και τόσες αντιφάσεις ανάμεσά τους, ώστε είναι πολύ δύσκολο νά σχηματίσουμε μιά ξεκαθαρισμένη εικόνα γιá τή ζωή και τή δράση τού ρήτορα. Άρκετές πληροφορίες γιá τήν οικογένειά του και γιá τόν έαυτό του μās δίνει ό ίδιος, και μάλιστα στό λόγο του έ-

ναντίον του Έρατοσθένη· και πάλι όμως πολλές απορίες μας μένουν άλλυτες, ιδιαίτερα όταν προσπαθοῦμε νά χρονολογήσουμε τά διάφορα γεγονότα. Έτσι, είμαστε αναγκασμένοι νά μιλοῦμε μέ τό «περίπου» και τό «πιθανότατα».

Γενικά ή πολιτική τής δημοκρατικῆς Ἀθήνας ενθάρρυνε διάφορους εὑπορους ή πνευματικούς ανθρώπους ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου νά πηγαίνουν γιά μόνιμη εγκατάσταση στήν Ἀθήνα. Ἀυτά τά ξενόφερτα στοιχεία ἦταν ἀπαραίτητα γιά τήν τόνωση τῆς οἰκονομίας και γιά τό μπόλιασμα τῆς πνευματικῆς ζωῆς μέ νέες ιδέες και δραστηριότητες. Οἱ μέτοικοι, ὅπως λέγονταν αὐτοῖ οἱ μόνιμοι εγκατεστημένοι ξένοι, ἔμεναν πάντα, ἐκτός ἀπό πολύ σπάνιες ἐξαίρεσεις, σέ ἓνα ἐπίπεδο κατώτερο, θά λέγαμε, ἀπό τούς κανονικούς Ἀθηναίους πολίτες. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώνουν ἓνα φόρο, τό μετοικιο, και νά ἔχουν ὡς ἐγγυητή, πρ ο σ τ ἄ τ η, ἓναν εὐπόληπτο πολίτη. Κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθήκες, οἱ μέτοικοι μπορούσαν νά ἀπαλλαγῶν και ἀπό τίς δύο αὐτές κάπως ταπεινωτικές ὑποχρεώσεις και νά γίνουν ἰ σ ο τ ε λ ε ἱ ς, ὁπότε ἀποχοῦσαν πολλά δικαιώματα, ἀλλά και ὑποχρεώσεις, ἓνός κανονικοῦ πολίτη, ἐκτός ἀπό τό νά παίρνουν ἐνεργό μέρος στήν πολιτική ζωή· δέν μπορούσαν δηλαδή οὔτε νά ἐκλέγουν ἀρχοντες οὔτε οἱ ἴδιοι νά ἐκλέγονται.

Οἱ μέτοικοι
σὴν Ἀθήνα

Ὁ Λυσίας ἦταν ἓνας ἀπό τούς τρεῖς γιούς (οἱ ἄλλοι δύο ἦταν ὁ Πολεμαρχος και ὁ Εὐθύδημος) τοῦ Κέφαλου, ἓνός πολύ εὐκατάστατου Ἑλληνα ἀπό τίς Συρακοῦσες τῆς Σικελίας. Κάποιος φιλικός δεσμός πού εἶχε ὁ Κέφαλος μέ τόν Περικλῆ πρέπει νά ἔπαιξε κάποιον ρόλο στήν πρόσκληση πού δέχτηκε ἀπό τό μεγάλο δημοκρατικό ἠγέτη τῆς Ἀθήνας νά μετοικήσει στήν Ἀττική μαζί μέ τήν οἰκογένειά του. Πότε ἀκριβῶς πῆγε ἐκεῖ ὁ Κέφαλος, δέν εἶναι βέβαιο· ἴσως λίγα χρόνια πρὶν ἢ μετὰ τό 450 π.Χ. Ἐγκαταστάθηκε σέ ἓνα ὠραῖο σπίτι ἔξω ἀπό τήν Ἀθήνα, ἀρκετά κοντά στόν Πειραιά, και σύντομα κέρδισε μιά σημαντική θέση στήν ἀθηναϊκή κοινωνία. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ὁ Λυσίας γεννήθηκε μετὰ τήν εγκατάσταση τοῦ Κέφαλου στήν Ἀθήνα, ἴσως γύρω στά 445 π.Χ.

Δέν ἦταν μόνο ή οικονομική του ἀνεση ἀλλά και οἱ ἐπαφές του μέ τόν πνευματικό κόσμο τῆς Ἀθήνας, πού βοήθησαν τόν Κέφαλο νά

Ἡ οἰκογένεια
τοῦ Λυσία

Λυσίας

γεννησὴ

Λυσία

φροντίζει ιδιαίτερα για την ανατροφή των παιδιών του. Από νωρίς προσπάθησε να δημιουργήσει γύρω τους ένα περιβάλλον που συντελούσε στην πνευματική τους καλλιέργεια. Στο σπίτι του συγκεντρώνονταν συχνά φιλόσοφοι και καλλιτέχνες, που συζητούσαν διάφορα προβλήματα ή διάβαζαν έργα τους. Δεν είναι σύμπτωση τό ότι ο Πλάτωνας βάζει τόν περίφημο διάλόγό του «Πολιτεία» να διεξάγεται στό σπίτι του Κέφαλου και να παίρνουν μέρος σ' αυτόν και ο ίδιος και οι γιοί του.

Μετάβαση
τούς Θούριους

Η ιδιαίτερη εκτίμηση που απόχτησε ή οικογένεια του Κέφαλου φαίνεται και από ένα άλλο γεγονός: οι δύο γιοί του, ο Πολέμαρχος και ο Λυσίας, ήταν μέσα σε μία ομάδα εκλεκτών ανθρώπων, που έστειλαν οι Αθηναίοι στην Κάτω Ιταλία, για να δυναμώσουν τόν πληθυσμό μιās καινούριας άποικίας, των Θουρίων, που ίδρυσαν εκεί τό 443 π.Χ. Άλλα γνωστά όνόματα ήταν ο μέγας σοφιστής Πρωταγόρας και ο Ήρόδοτος, ο πατέρας τής Ιστορίας. Όταν τά δύο αδέρφια πήγαν στους Θούριους, ο Λυσίας ήταν 15 χρονών, και ίσως είχε κιόλας αρχίσει ο Πελοποννησιακός πόλεμος.

Ο Πολέμαρχος και ο Λυσίας έμειναν στους Θούριους γύρω στά είκοσι χρόνια, μία περίοδο αποφασιστική και για τήν οικονομική και για τήν πνευματική τους προκοπή. Ο μικρότερος αδελφός μάλιστα άσχολήθηκε συστηματικά μέ τή μελέτη τής ρητορικής, που βρισκόταν εκεί σε μεγάλη άκμή, κυρίως χάρη στους δύο μεγάλους ρητοροδιδάσκαλους, τόν Κόρακα και τόν Τεισία. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ο Λυσίας μαθήτευσε στό δεύτερο από αυτούς, και από άρκετά νωρίς άρχισε να δίνει δείγματα τής τέχνης του. Δέ σκεφτόταν όμως τότε έσως να τή χρησιμοποιήσει για βιοποριστικό επάγγελμα.

Τό πνευματικό
κλίμα τής
Άθήνας

Αυτά τά χρόνια συμπίπτουν μέ τίς δύο προώτερες περιόδους του Πελοποννησιακού πολέμου (431-412). Η Άθήνα, μέ όλες τίς καταστροφές και τίς ταλαιπωρίες, εξακολουθούσε να είναι τό μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο του έλληνικού κόσμου. Μέσα σ' αυτά τά χρόνια συμπληρώθηκαν μερικά από τά άριστουργηματικά κτίσματα τής Άκρόπολης και άνέβασε μερικές από τίς ωραιότερες τραγωδίες του ό Σοφοκλής. Τόν ιδιαίτερο όμως τόνο στην πνευματική ζωή τής πόλης τόν έδιναν οι σοφιστές, που επηρέασαν όλους σχεδόν τούς τομείς και μερικά από τά σημαντικότερα δημιουργικά πνεύματα.

Μέσα στό κλίμα τῆς ἔρευνας γιά τήν ἀλήθεια κινεῖται ἡ πιό ἐνδιαφέρουσα ἴσως φυσιογνωμία αὐτῆς τῆς περιόδου: Ἐνας φιλόσοφος πού δέν ἔγραψε οὔτε μιά λέξη, πού ἀναζητοῦσε τήν ἀλήθεια μέ ὄπλα τῆ σκέψη καί τῆ συζήτηση, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ σοφιστές, μολονότι ἦταν ἕνας μεγάλος ἀντίπαλός τους· εἶναι ὁ φιλόσοφος Σωκράτης. Ἡ ἄποψη τῶν σοφιστῶν ὅτι ἡ ἀλήθεια βρίσκεται συχνά μέσα στήν ἀντίθεση καί τῆ σύγκρουση τῶν ἰδεῶν καί ὅτι τό πρῶτο βῆμα γιά νά τῆ βρεῖ κανεῖς εἶναι ἡ ἀμφιβολία γιά ὅλα, ἔβαλε τῆ σφραγίδα τῆς στό ἔργο δύο μεγάλων Ἀθηναίων: τοῦ ἱστορικοῦ Θουκυδίδη, πού μᾶς ἔφησε τήν πρώτη πραγματικά ἐπιστημονική ἱστορική ἔρευνα, καί τοῦ τραγικοῦ Εὐριπίδη, πού παρουσίαζε στά δράματά του, μέ τόλμη καί εἰλικρίνεια, τά πάθη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τά ἴδια αὐτά χρόνια, ὁ κωμικός ποιητής Ἀριστοφάνης, σατιρίζοντας ἀπό τῆ σκηνῆ τοῦ θεάτρου πρόσωπα καί καταστάσεις, προσπαθοῦσε νά ὀδηγήσει τούς συμπολίτες του σέ μιά φρόνιμη πολιτική ζωή.

Σ' αὐτή τήν Ἀθήνα γύρισαν οἱ δύο γιοί τοῦ Κέφαλον (ὁ ἴδιος εἶχε στό μεταξύ πεθάνει) ἀλλά μέ συνθήκες ὄχι πολύ ὀμαλές. Ἀπό τούς Θούριους οὐσιαστικά διώχτηκαν, μαζί μέ τριακόσιους ἄλλους Ἀθηναίους, ὅταν, μετά τήν καταστροφή στή Σικελία, εἶχαν ἐπικρατήσει ἐκεῖ ἀντιαθηναϊκές πολιτικές μερίδες. Στήν ἴδια τήν Ἀθήνα τά δύο ἀδέλφια εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν τῆ σκληρῆ ὀλιγαρχία τῶν 400, πού πῆραν τήν ἐξουσία τήν ἀνοιξη τοῦ 411 π.Χ. Ὡστόσο οἱ ἴδιοι, ἂν καί δημοκρατικοί, δέ φαίνεται νά εἶχαν περιπέτειες καί ἔτσι συνέχισαν τήν οἰκονομική τους προκοπή μέ ἕνα ἐργαστήριο κατασκευῆς ἀσπίδων, ὅπου ἀπασχολοῦνταν πάνω ἀπό 120 δοῦλοι. Τό ἐργαστήριο, καθῶς καί τά σπίτια τους, ἦταν, ὅπως καί τό σπίτι τοῦ πατέρα τους, κοντά στόν Πειραιά. Ὅπως φαίνεται ἀπό τό λόγο ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, ὁ Λυσίας, αὐτή τουλάχιστον τήν ἐποχή, δέν εἶχε δική του οἰκογένεια. Ἡ οἰκονομική ἄνεση τοῦ ἔδινε μεγάλα περιθώρια χρόνου, γιά νά συνεχίσει τίς ρητορικές του ἀσχολίες. Γρήγορα συνδέθηκε μέ τούς πνευματικούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ὅπου πῆρε τῆ θέση ἑνός ἀπό τούς καλύτερους τεχνίτες τοῦ λόγου. Ὁ νεώτερός του Πλάτωνας τόν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα.

Στό μεταξύ, ὁ πόλεμος ἔφτανε στό θλιβερό τέλος του. Ἡ ζωή τοῦ Λυσία ἀναστατώθηκε, ὅπως καί χιλιάδων ἄλλων δημοκρατικῶν πο-

Ἐπιστροφή
στήν Ἀθήνα

λιτών, όταν πήραν την εξουσία στα χέρια τους οι Τριάντα. Η οικογένειά του, και ευκατάστατη και δημοκρατική, ήταν μία από τις δέκα πού οι τύραννοι αποφάσισαν να εξοντώσουν. Ο αδερφός του Πολέμαρχος εκτελέστηκε χωρίς δίκη· ο ίδιος ο Λυσίας ξέφυγε την τελευταία στιγμή και έφτασε στα Μέγαρα, όπου ενώθηκε με άλλους δημοκρατικούς, πού είχαν εξοριστεί. Μολονότι δήμεψαν την περιουσία του, φαίνεται ότι ο ίδιος κατόρθωσε να περισώσει και αρκετά χρήματα και ένα μεγάλο αριθμό ασπίδων και έτσι μπόρεσε να βοηθήσει και πρακτικά τό Θρασύβουλο και τούς δικούς του, όταν ξεκινούσαν για την τολμηρή επιχείρησή τους. Αυτός ήταν και ένας από τούς λόγους πού ο Θρασύβουλος πρότεινε να του αποδοθούν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Τελικά η πρόταση δέν εφαρμόστηκε για λόγους καθαρά τυπικούς, και ο Λυσίας έμεινε, ως τό τέλος τής ζωής του, ίσοτελής.

Ο Λυσίας
λογογράφος

Ένα γεγονός πού έπαιξε σημαντικό ρόλο στή ζωή του ήταν ή δίκη του Έρατοσθένη. Μέ τόν κατηγορητήριο λόγο του ο Λυσίας αναγνωρίστηκε ως ένας από τούς δυναμικότερους δικανικούς ρήτορες. Αυτή ή αναγνώριση, σέ συνδυασμό ίσως και μέ κάποια οικονομική κρίση, ώθησε τό Λυσία να ασχοληθεί επαγγελματικά μέ τή ρητορική. Ένα διάστημα δοκίμασε να διδάξει τήν τέχνη. Τελικά έγινε λογογράφος. Μάλιστα, μία από τίσ μεγαλύτερες ικανότητες του ήταν να προσαρμόζει τούς λόγους του στήν προσωπικότητα των πελατών του. Οί άρετές όμως πού του εξασφάλισαν τή μεγαλύτερη φήμη, και όσο ζούσε και άργότερα, ήταν ή καθαρότητα τής σκέψης του, ή λογική σειρά των επιχειρημάτων του, και ή απλότητα και ακρίβεια τής γλώσσας του. Έγραψε πολλές εκατοντάδες λόγων και πολλούς άπ' αυτούς τούς δημοσίευε. Στα άλεξανδρινά χρόνια σώζονταν πάνω από διακόσιοι. Από τούς 35 περίπου λόγους πού έφτασαν ως τίσ μέρες μας μέ τό όνομα του Λυσία, υπάρχουν μερικοί πού σίγουρα δέν είναι δικοί του. Ένας από τούς γνήσιους λόγους είναι ο κατηγορητήριος έναντίον του Έρατοσθένη· αυτός θεωρείται και ο καλύτερος από όλους μās σώζονται – και γενικά ένα από τά σημαντικότερα δείγματα τής άρχαίας Ρητορικής Τέχνης.

Ο Λυσίας πέθανε γύρω στα 380 π.Χ.

Γ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

404 Η εμφάνιση
των 30

Ο λόγος του Λυσία έναντιον του Έρατοσθένη είναι ένα από τα σπουδαιότερα πολιτικά κείμενα του τέλους του 5. αιώνα, όχι μόνο επειδή μας δίνει πληροφορίες για πρόσωπα και καταστάσεις που δεν ξέρουμε από άλλες πηγές, αλλά και επειδή εκφράζει την άποψη μας μερίδας του δημοκρατικού λαού της Αθήνας για τις πρόσφατες και τις παλιότερες πολιτικές περιπέτειες της πόλης. Για να εκτιμήσουμε λοιπόν την αξία του λόγου και για να τον καταλάβουμε καλύτερα, χρειάζεται να τον δούμε σε σχέση με διάφορα πολιτικά γεγονότα, που μάλιστα φτάνουν πολύ πριν από την τυραννική εξουσία των Τριάντα. Γιατί και αυτή έχει τα προηγούμενά της.

Η ιστορική σημασία του λόγου

Ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν στην Αθήνα ολιγαρχικοί, που υπονόμευαν με πολλούς τρόπους το δημοκρατικό πολίτευμα. Ήταν οργανωμένοι σε κλειστές πολιτικές ομάδες (έταϊρες) που είχαν περιορισμένο αριθμό μελών (έταϊρων) και δρούσαν συνωμοτικά και κάποτε πολύ αποτελεσματικά. Φανερά άρχισαν να κινούνται την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου (412-404). Δεν ήθελαν να συνεχιστεί και υποστήριζαν ότι έπρεπε να συναφθεί ειρήνη, έστω και με κακούς όρους, επειδή έλπιζαν ότι οι ολιγαρχικοί Σπαρτιάτες θά τους βοηθούσαν στα άνατρεπτικά τους σχέδια.

Οι ολιγαρχικοί στην Αθήνα

Οι ολιγαρχικοί ηρέσα με τους έταϊρες

Οι κατάλληλες συνθήκες δημιουργήθηκαν μετά την άποτυχία της εκστρατείας στη Σικελία (415-413). Η πανωλεθρία των Αθηναίων είχε τόση έκταση - σε αριθμό νεκρών και αίχμαλώτων, καθώς και σε απώλειες πλοίων και όπλισμου - ώστε ήταν φυσικό να προκαλέσει αντίκτυπο στην πόλη. Η Αθήνα δεν είχε πιά δυνάμεις να συνεχίσει τον πόλεμο, επειδή βρισκόταν, από πολλές απόψεις, σε πραγματικό άδιέξοδο. Και μολονότι ο άγώνας δέ γινόταν πιά για να κρατήσει ή Αθήνα την κυριαρχική θέση της στην Ελλάδα, αλλά για να σώσει την εθνική της αξιοπρέπεια, ο πόλεμος δεν μπορούσε να συνεχιστεί, αν δέ λυνόταν πρώτα τουλάχιστο τό οικονομικό πρόβλημα· μόνο έτσι θά μπορούσαν να ναυπηγηθούν πλοία, να συμπληρωθεί ο εξοπλισμός και γενικά να αντιμετωπιστούν οι αντίπαλοι με ίσους όρους.

Για να κινηθούν κάπως πίο συντονισμένα σ' αυτή τή δύσκολη περίπτωση, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να συγκεντρώσουν όρισμένες έ-

κτακτες ἐξουσίες σέ δέκα ὄρμους καί εὐνόληπτους πολίτες, ἕναν ἀπό κάθε φυλή, πού ὀνομάστηκαν π ρ ὀ β ο υ λ ο ι, ἀκριβῶς ἐπειδή ἀντικαθιστοῦσαν, κατά κάποιον τρόπο, τή βουλή τῶν 500 σέ πολλές ἀρμοδιότητες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀργότερα στούς προβούλους προστέθηκαν ἄλλοι 20 – ἔγιναν δηλαδή 30! – γιά νά συγγράψουν νόμους.

Στό μεταξὺ ἡ ἐξωτερική κατάσταση χειρότερη. Οἱ Σπαρτιάτες, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τήν ὑποστήριξη τῶν Περσῶν, πού φυσικά εἶχαν κάθε συμφέρον νά βοηθήσουν στήν ἀλληλοεξόντωση τῶν δύο ἀντιπάλων, ἀποφάσισαν γιά πρώτη φορά τόσο συστηματικά νά ἀποκτήσουν ναυτική δύναμη, ὥστε νά μπορέσουν νά ἀντιμετωπίσουν τούς Ἀθηναίους σέ ἕνα τομέα ὅπου ἐκεῖνοι πάντα ὑπερτεροῦσαν. Ἡ δραστηριότητά τους αὐτή πέφτει σέ μιὰ περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔχουν συνέλθει ἀκόμα ἀπό τήν καταστροφή. Σέ ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί μιὰ σειρά ἀπό ἀποστασίες πόλεων, πού ἔφευγαν ἀπό τήν ἀθηναϊκή συμμαχία.

Ἦταν πολύ εὐκόλο γιά τούς ὀλιγαρχικούς νά πείσουν τόν πανικόβλητο λαό τῆς Ἀθήνας ὅτι ἡ κύρια εὐθύνη γιά ὅλη τους τήν κακοδαίμονία βάραινε τό δημοκρατικό πολίτευμα καί ὅτι οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν ὀρισμένες πολιτικές μεταρρυθμίσεις, πού, φυσικά, ἀποσκοποῦσαν στό νά ἀφαιρέσουν σιγά σιγά ἐξουσίες ἀπό τό λαό, συγκεντρώνοντας ἔτσι τή δύναμη στούς «ὀλίγους». Ἦταν ἐπίσης εὐκόλο γιά τούς ὀλιγαρχικούς νά ἐξασφαλίσουν γιά τά συνωμοτικά τους σχέδια τή συνεργασία πολλῶν ἀνθρώπων μέ διάφορες πολιτικές ἀντιλήψεις: παλιούς ἀλλά δυσαρεστημένους δημοκρατικούς, ὅπως ὁ στρατηγός Πείσανδρος, μετριοπαθεῖς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Θηραμένης, σκληρούς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Κριτίας, τέλος ὀπαδούς τῆς τυραννίας, ὅπως ὁ περίφημος ρήτορας Ἀντιφώντας, πού φαίνεται ὅτι ἔπαιξε κύριο ρόλο στά γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τό ὀλιγαρχικό
πραξικόπημα
τοῦ 411 π.Χ.

Οἱ ὀλιγαρχικές ἐταιρεῖες ἄρχισαν τή δράση τους μέ μιὰ σειρά δο-
λοφονίες πολιτικῶν προσώπων, πού ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στό λαό, ἡ
καί ἄλλῶν πολιτῶν, πού τολμοῦσαν νά ἀντιδράσουν στά σχέδια τῶν
συνωμοτῶν. Μέσα σέ μιὰ ἀτμόσφαιρα τρόμου καί καχυποψίας, σέ μιὰ
ἀντικανονική συνέλευση τοῦ λαοῦ, ἀποφασίστηκαν ὀρισμένες ἀλ-
λαγές στή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Νά μερικές: περιορίστηκε ἡ

Άσκηση της πολιτικής εξουσίας μόνο σε 5.000 πολίτες (ποιοί θα ήταν αυτοί, θα το όριζαν «ἀρμόδια» πρόσωπα) και καταργήθηκε η ημερήσια αποζημίωση για όσους είχαν υπεύθυνες θέσεις στο κράτος. Και με τα δύο αυτά μέτρα η εξουσία περνούσε στις πιο ευκατάστατες τάξεις. Επίσης, οι άρχοντες θα όρίζονταν όχι πια με κλήρωση αλλά με εκλογή και όχι από ολόκληρη τη μάζα των πολιτών αλλά από τη βουλή, που τώρα θα είχε 400 αντί 500 μέλη. Τόν Άπριλιο του 411, με μιά ενέργεια καθαρά πραξικοπηματική, οι 400, που είχαν στο μεταξύ όριστεί, πήραν βίαια την εξουσία από τους 500 και άρχισαν να κυβερνούν, χωρίς, φυσικά, να ζητούν τη βοήθεια ή έστω και τη γνώμη των 5.000 πολιτών.

Αυτή είναι η περιβόητη βουλή των 400, που κυβέρνησε στην Άθήνα μόνο τέσσερις μήνες. Η άποτυχία τους όμως ήταν άπόλυτη σε όλους τους τομείς. Δέν κατόρθωσαν καν, όπως έλπιζαν, να διαπραγματευτούν ειρήνη με τους Σπαρτιάτες· δέν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν περσική βοήθεια, παρ' όλες τις μεσολαβήσεις του εξόριστου Άλκιβιάδη· δέν μπόρεσαν να προκαλέσουν παρόμοιες πολιτικές αλλαγές και σε άλλες συμμαχικές πόλεις· τέλος, και τό σπουδαιότερο, δέν μπόρεσαν να πάρουν με τό μέρος τους τό αθηναϊκό στρατεύμα, που βρισκόταν εκείνο τόν καιρό στη Σάμο και διατήρησε την ενότητά του, δηλώνοντας μάλιστα την αντίθεσή του προς τό καθεστώς των 400.

Τό τελευταίο μεγάλο χτύπημα ήταν η άποστασία της Εύβοιας. Στην τελική όμως πτώση των 400 βοήθησαν και μερικοί από τους μαλακότερους ολιγαρχικούς, που είχαν στην άρχή επιδοκιμάσει και υποστηρίζει την πολιτική αλλαγή. Ο κυριότερος από αυτούς ήταν ό Θηραμένης, που μπόρεσε μάλιστα να κερδίσει και τη βοήθεια του στρατεύματος από τη Σάμο. Τό αποτέλεσμα ήταν να άποκατασταθεί η όμαλότητα με την έγκαθίδρυση μιās κάπως περιορισμένης δημοκρατίας, που είχε άρκετες από τις αλλαγές του πολιτεύματος των 400, όπως τουλάχιστο τό σχεδίαζαν και όχι όπως τό εφάρμοσαν. Έτσι έμενε ίκανοποιημένη και μιά μεγάλη μερίδα πολιτών με συντηρητικές πολιτικές άντιλήψεις. Αυτός ό συνδυασμός, που τόν έπανοούν πολύ και ό ιστορικός Θουκυδίδης και ό φιλόσοφος Άριστοτέλης, κράτησε λιγότερο από ένα χρόνο (Σεπτ. 411 - Άπρ. 410). Φυσικά, ό Θηραμένης και οι όπαδοί του, που είχαν βοηθήσει στην επάνοδο της όμαλότητας, δέν κινδύνεψαν. Μερικοί από τους κύριους συνωμότες,

ὅπως λ.χ. ὁ Κριτίας καί ὁ Πείσανδρος, προτίμησαν νά ἐξοριστοῦν· ἐλάχιστοι μόνο, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀντιφώντας, ἔμειναν στήν Ἀθήνα, ὅπου δικάστηκαν καί καταδικάστηκαν σέ θάνατο.

Ἡ ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν

Μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, οἱ Ἀθηναῖοι κατόρθωσαν κάπως νά συνέλθουν, νά συμπληρώσουν τόν ἐξοπλισμό τους καί νά συνεχίσουν τόν πόλεμο. Σιγά σιγά ἐπανεφέραν τό πολίτευμα σχεδόν στή μορφή πού εἶχε πρὶν ἀπό τό 411. Ὡστόσο, αὐτή ἡ περίοδος δέν εἶναι ἀπό τίς λαμπρότερες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ὁ συμβιβασμός πού ἔγινε, ἀνάμεσα σέ ὀλιγαρχικούς καί δημοκρατικούς, δέν ἔλυσε ὅλα τά προβλήματα, πού ἐξακολουθοῦσαν νά κρατοῦν χωρισμένες μεγάλες μερίδες τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Οἱ ἀκρότητες, ἡ τρομοκρατία καί ἄλλα λάθη τῶν ὀλιγαρχικῶν ἄρχισαν νά ἐπαναλαμβάνονται ἀπό τοὺς δημοκρατικούς, πού ἔπαιρναν τώρα σκληρά τήν ἐκδίκησή τους. Οἱ πολιτικές δολοφονίες ξανάρχισαν, οἱ ἐπαγγελματίες συκοφάντες πληθθαῖναι, οἱ δημαγωγοί ἀπόχτησαν δύναμη καί τά λαϊκά δικαστήρια ἔφτασαν σέ μεγάλη ἀθλιότητα μέ τήν προχειρότητα καί τή μεροληψία τους.

Καί ὅμως αὐτός ὁ λαός κατόρθωσε νά ξαναβρεῖ τήν ἐνότητά του, νά ξαναποχτήσῃ τό θάρρος του καί νά κερδίσει μιὰ θαυμάσια νίκη στή μεγαλύτερη ναυμαχία πού ἔγινε ποτέ ἀνάμεσα σέ ἐλληνικούς στόλους. Πρόκειται γιά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν (Αῦγ. 406). Ἡ μεγάλη ὅμως αὐτή νίκη τῶν Ἀθηναίων εἶχε μιὰ θλιβερή κατάληξη, καί πάλι χαρακτηριστική τοῦ πολιτικοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀθήνα. Ἀμέσως μετά τό τέλος τῆς σύγκρουσης οἱ στρατηγοί ἔδωσαν ἐντολή σέ δύο τριήραρχους, τό Θηραμένη καί τό Θρασύβουλο, μέ μιὰ ομάδα πλοίων νά φροντίσουν γιά τήν περισυλλογή τῶν ναυαγῶν. Ἡ ξαφνική κακοκαιρία ὅμως τοὺς ἐμπόδισε, μέ ἀποτέλεσμα νά πνιγοῦν πολλές ἑκατοντάδες ἀνθρώπων καί νά ὑπερέπλασιαστοῦν τά θύματα. Ἔτσι, ὁ ἀριθμός ἐκεῖνων πού πενθοῦσαν στήν Ἀθήνα αὐξήθηκε τόσο, πού διάλυσε ἀμέσως τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ θριάμβου καί ὀδήγησε στήν ἐπιπόλαιη δίκη καί τήν καταδίκη τῶν στρατηγῶν, πού θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιά τή συμφορά.

Δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι, σέ ὅλη αὐτή τήν προσπάθεια νά λασπωθεῖ μιὰ νίκη τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ καί νά διαβληθοῦν οἱ ἀρχηγοί του, ἔπαιξαν καί πάλι ρόλο οἱ ὀλιγαρχικοί. Ὁ Θηραμένης ὄχι μόνο ἦταν ὁ

συγκεκριμένης: Καταδικάστηκαν σε θάνατο... φαίνεται

ΣΥΚΑ.

κύριος κατηγορός τῶν στρατηγῶν, ἀλλά καί ὀργάνωσε τοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἐπηρεάσουν τό δικαστήριον. Οἱ στρατηγοὶ καταδικάστηκαν σέ θάνατο καί ἐξί ἀπό αὐτούς, ὅσοι βρισκόνταν ἐκεῖ, ἐκτελέστηκαν. Ἴσως μέ αὐτές του τίς δραστηριότητες ὁ Θηραμένης προσπαθοῦσε νά βγεῖ ἀπό τήν ἀφάνεια, ὅπου εἶχε πέσει μετὰ τήν ἀποτυχία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πειράματος τοῦ 411, καί νά παρουσιαστῆ ὡς προστάτης τοῦ λαοῦ. Φαίνεται ὅτι πέτυχε καί στοὺς δύο σκοποὺς του, ἐπειδή ἀπό ἐδῶ καί μπρῶς βρίσκεται στό προσκήνιο.

Τό τέλος τοῦ πολέμου

Στό μεταξύ, ὁ μέγας πόλεμος ἔφτανε στό τέλος του. Μέ τή βοήθεια τῶν Περσῶν – ἰδιαίτερα τοῦ Κύρου, σατράπη τῶν Ἰωνικῶν πόλεων – οἱ Λακεδαιμόνιοι ὀργάνωσαν καί πάλι τό στόλο τους καί κέρδισαν, μέ τό στρατηγικό δαιμόνιο τοῦ Λύσανδρου, μιά πολύ εὐκόλη νίκη στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος παραδόθηκε σχεδόν ὀλόκληρος στοὺς ἐχθρούς, πού ἐτοιμάστηκαν νά πολιορκήσουν καί τήν ἴδια τήν Ἀθήνα ἀπό ξηρά καί ἀπό θάλασσα, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ ἔλλειψη τροφίμων θά ἀνάγκαζε τοὺς Ἀθηναίους νά ὑπογράψουν εἰρήνη μέ ὅποιοσδήποτε ὄρους.

Ἡ ἦττα στοὺς Αἰγὸς ποταμούς ἔγινε τό Σεπτέμβριο τοῦ 405· οἱ Ἀθηναῖοι κράτησαν ὡς τήν ἀνοιξη τοῦ 404. Σ' αὐτή τήν περίοδο εἰδειξαν καί πάλι τήν ἀντοχή τους, τήν ἀπελπισμένη ἀγωνία τους νά διατηρήσουν τήν ἀξιοπρέπειά τους, ἀλλά καί τὰ πολιτικά τους πάθη. Χωρίστηκαν σέ δύο μερίδες: σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι ἔπρεπε νά συνεχίσουν τόν ἀγῶνα, μένοντας ἀνυποχώρητοι στίς προτάσεις τῶν Σπαρτιατῶν, καί σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά πάρουν στά σοβαρά τίς προτάσεις εἰρήνης τῶν ἀντιπάλων. Στή δεύτερη μερίδα ἀνῆκαν πολλοὶ συντηρητικοὶ δημοκρατικοὶ καί, φυσικά, ὅλοι οἱ ὀλιγαρχικοί, πού ἔλπιζαν ὅτι τώρα ἦρθε ἡ μεγάλη εὐκαιρία, ἀφοῦ ἡ Σπάρτη, μέ ὅποιοσδήποτε ὄρους καί νά ἔκλεινε εἰρήνη, δύσκολα θά ἀνεχόταν δημοκρατικὸ πολίτευμα στήν Ἀθήνα.

Ἀρχισε λοιπόν καί πάλι ἡ δράση τῶν ὀλιγαρχικῶν ἑταιρειῶν, πού μάλιστα ὄρισαν πέντε ἐφόρους, μέ σκοπὸ νά παρασύρουν ὅσο τό δυνατό περισσότερους πολίτες στά συνωμοτικά τους σχέδια. Οἱ σκοποὶ τους εὐνοήθηκαν καί πάλι ἀπό τό Θηραμένη, πού ἐξασφάλισε ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου διάφορες πρωτοβουλίες γιά τίς διαπραγμα-

τεύσεις μέ τούς Σπαρτιάτες. Ύστερα από πολλές καί σκόπιμες, όπως φαίνεται, καθυστερήσεις, πού κόστισαν χιλιάδες ζωές, αφού οί Ἀθηναῖοι πέθαιναν από τήν πείνα, ὁ Θηραμένης, ἐπικεφαλῆς μιᾶς δεκαμελοῦς ἀντιπροσωπείας, πῆγε στή Σπάρτη καί διαπραγματεύτηκε τήν εἰρήνη. Αὐτή τή φορά οί Ἀθηναῖοι, πού εἶχαν φτάσει σέ ἔσχατη ἀπόγνωση, δέχτηκαν τούς ὄρους τῶν Λακεδαιμονίων. Ἡ Ἀθήνα δέν ἦταν πιά ἡ πρώτη δύναμη στήν Ἑλλάδα.

Οἱ Τριάντα

Αὐτό ὅμως σήμαινε καί τό τέλος τῆς δημοκρατίας. Τώρα πού εἶχαν ἐξασφαλίσαι καί τήν πίεση τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ ὀλιγαρχικοί ἦταν ἔτοιμοι νά δράσουν ἀνοιχτά. Ἐπειδή ὅμως ὁ λαός στήν πλειονότητά του δέν ἦταν πρόθυμος νά δεχτεῖ πολιτικές ἀλλαγές, χρειάστηκε καί πάλι μιᾶ σειρά ἀπό ἐλιγμούς, πού τελικά ὀδήγησαν στό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα. Ὅπως καί τό 411, πάλι σέ μιᾶ ἀντικανονική ἐκκλησία τοῦ δήμου, καί μάλιστα μέ τό Ἀύσανδρο παρόντα, ὁ λαός τρομοκρατημένος ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ – ἄλλοι μέ τή σιωπή τους, ἄλλοι μέ τήν ἀνοχή τους καί ἐλάχιστοι μέ τήν ἐπιδοκιμασία τους – τήν «ἐκλογή» τριάντα ἀντρῶν, πού προορίζονταν νά συγγράψουν καί νά προτείνουν ἓνα καινούριο σύνταγμα. Στήν πραγματικότητα ὁ δῆμος ὑποχρεώθηκε νά ἐκλέξει μόνο δέκα καί νά δεχτεῖ ἄλλους εἴκοσι: δέκα πού πρότεινε ἡ μερίδα τοῦ Θηραμένη καί δέκα πού πρότεινε ἡ μερίδα τῶν σκληρῶν ὀλιγαρχικῶν, μέ ἀρχηγό τόν Κριτία, ὁ ὁποῖος εἶχε στό μεταξύ γυρίσει ἀπό τήν ἐξορία. Ἀπό τήν ἀρχή λοιπόν ἡ ὁμάδα τῶν Τριάντα δέν ἦταν ὁμοιογενής.

Ὅταν οἱ Τριάντα πῆραν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, κάθε ἄλλο παρά ἔδειξαν διάθεση νά συγγράψουν νόμους. Κυβέρνησαν τήν Ἀθήνα ὀκτώ μῆνες (Ἰουλ. 404 – Φεβρ. 403) μέ τέτοιον τρόπο, πού πολύ σύντομα ἡ ἱστορία ὀνόμασε τήν ἐξουσία τους τυραννία. Οἱ Τριάντα ἔδρασαν ἀκαριαῖα: ἐπᾶνδρῶσαν τή βουλή καί τίς ἄλλες ἀρχές μέ δικούς τους ἀνθρώπους καί ἄρχισαν συστηματικά καί μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς νά ἐξοντώνουν ὄχι μόνο τούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους ἀλλά καί πολλούς εὐκατάστατους πολίτες καί μετοίκους, γιά νά πάρουν τίς περιουσίες τους. Γιά τήν ἄσκηση τῆς τρομοκρατίας τους ὀργανώθηκαν καλά: δραστηριοποίησαν τούς περιβόητους «ἔντεκα» ὡς ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν ἀποφάσεών τους καί συγκρότησαν ἓνα ἀστυνομικό σῶμα ἀπό 300 μαστιγοφόρους· ἐπίσης, πε-

ριόρισαν τὰ πολιτικά δικαιώματα σέ 3.000 μόνο πολίτες. Οἱ ὑπόλοιποι δέν εἶχαν κἀν τό δικαίωμα νά ἔχουν ὄπλα.

Ταυτόχρονα ὄρισαν 10 ἄντρες, μιά «δεκαρχία», γιά νά ἀσκήσουν τήν ἐξουσία στόν Πειραιά, πού τώρα, μέ τήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἔγινε σχεδόν ἀνεξάρτητη πόλη. Πολύ γρήγορα ὁ Πειραιᾶς ἔγινε τό καταφύγιο γιά ὄσους δέν μπόρεσαν νά ἀντέξουν τήν τυραννία στήν Ἀθήνα. Πολλοί, πού διέτρεχαν ἄμεσο κίνδυνο, βρῆκαν προστασία σέ ἄλλες πόλεις ἔξω ἀπό τήν Ἀττική.

Ἐν ὄψει τῆς κλονισμοῦ στήν ἐξουσία τῶν Τριάντα ἤρθε μέσα ἀπό τήν ομάδα τους μέ τίς ἀντιδράσεις τοῦ Θηραμένη καί τῆς μερίδας του στά ἀπάνθρωπα μέτρα πού πρότεινε ὁ Κριτίας. Ἡ σύγκρουση κατέληξε στήν καταδίκη καί τήν ἐκτέλεση τοῦ Θηραμένη. Τό ἀποφασιστικό ὅμως χτύπημα τό ἔφερε μιά ομάδα τολμηρῶν ἐξορίστων – ἀρχικά μόνο 70 –, πού μέ ἀρχηγό τό Θρασύβουλο, τόν τριηράρχο τῆς ναυμαχίας τῶν Ἀργινουσῶν, καί μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Θηβαίων, κατόρθωσαν νά καταλάβουν τό φρούριο τῆς Φυλῆς στήν Πάρνηθα καί σιγά σιγά, ἀυξάνοντας τίς δυνάμεις τους καί ἀποκρούοντας τό στρατό τῶν Τριάντα, νά μποῦν στόν Πειραιά καί νά ὀχυρωθοῦν σέ ἕνα ἀπό τά λιμάνια του. Ἐκεῖ ὁ ἀριθμός τους ἐνισχύθηκε σημαντικά ἀπό τοὺς ἐξορίστους πού βρισκόταν στόν Πειραιά, καί σέ μιά σύγκρουση νίκησαν τίς δυνάμεις τῶν Τριάντα καί ἀνάγκασαν τοὺς ἴδιους καί πολλοὺς ὄπαδούς τους νά καταφύγουν στήν Ἐλευσίνα.

Ὡστόσο, αὐτό δέ σήμαινε τό τέλος. Οἱ ὀλιγαρχικοί καί πολλοί ὄπαδοί τους στήν Ἀθήνα δέν ἀποφάσιζαν νά ὑποκύβουν εὐκόλα, ἀφοῦ μάλιστα ὑπολόγιζαν πάντα στήν ἐπέμβαση τῶν Σπαρτιατῶν. Τήν ὄμαδα τῶν Τριάντα διαδέχτηκε μιά ἄλλη ἀπό δέκα, καί γιά μερικούς ἀκόμα μῆνες οἱ δημοκρατικοί τοῦ Πειραιᾶ βρισκόταν σέ πραγματικό ἐμφύλιο πόλεμο μέ τοὺς συμπολίτες τους στήν Ἀθήνα. Ἡ συμφιλίωση κατορθώθηκε πάλι μέ πρωτοβουλία διαλλακτικῶν πολιτικῶν καί ἀπό τίς δύο πλευρές καί μάλιστα μέ τή μεσολάβηση τοῦ Σπαρτιάτη βασιλιᾶ Πausανία.

Ἔτσι, οἱ δύο μερίδες τῶν Ἀθηναίων, «οἱ ἐκ Πειραιῶς» καί «οἱ ἐν ἄστει», συμφιλιώθηκαν καί ἀποφάσισαν νά στηρίξουν τήν καινούρια δημοκρατία στή συνεργασία ὄλων τῶν πολιτῶν. Τό σύνθημα πού δόθηκε «νά ξεχαστοῦν τὰ μίση καί οἱ πληγές τοῦ παρελθόντος» πέτυχε.

Ἀποκατάσταση
τῆς δημοκρατίας

Ἀπό τή γενική ἀμνηστία ἐξαίρεθηκαν μόνο οἱ Τριάντα, οἱ Ἐντεκα καί ἡ δεκαρχία τοῦ Πειραιᾶ. Ἀπό ὅλους αὐτούς εἶχε δικαίωμα ὁποῖος ἤθελε νά μείνει στήν Ἀθήνα καί νά λογοδοτήσει.

Δ. Η ΔΙΚΗ

Εὐθνοδοσία

ο Ἐρατοσθένης
ἦταν ἕνας
ἀπό τους 30
πού ἔμειναν
για νά
λογοδοτήσουν.

εἶ εἶναι
λογοδοσία

Ὅσες πληροφορίες ἔχουμε γιά τόν Ἐρατοσθένη προέρχονται ἀπό τό λόγο τοῦ Λυσία. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του τόν ἀναφέρει μόνο ἀνάμεσα στά ἄλλα ὀνόματα τῶν Τριάντα. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ἦταν ἕνας ἀπό τούς δύο τῆς ομάδας τῶν τωράντων, πού ἔμειναν στήν Ἀθήνα, γιά νά λογοδοτήσουν. Ὁ ἄλλος ἦταν ὁ Φεῖδωγας.

Ἡ λογοδοσία αὐτή δέν ἦταν κανένα ἔκτακτο μέτρο εἰδικά γιά τήν περίπτωση τῶν Τριάντα. Στό δημοκρατικό πολίτευμα τῆς Ἀθήνας, οἱ ἀπό τούς πολίτες εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις σέ διάφορους κρατικούς τομεῖς, ὄφειλαν στό τέλος τῆς θητείας τους, πού ἦταν κατά κανόνα ἐτήσια, νά ὑποστοῦν τή δοκιμασία τῆς εὐθνοδοσίας, ὅπως λέγεται, γιά νά ἀποδείξουν ὅτι εἶχαν ὑπηρετήσει τίμια καί εὐσυνειδήτητα τήν πολιτεία. Εἰδικοί ὑπάλληλοι, οἱ λογιστές, μελετοῦσαν τά στοιχεία πού εἶχε ὑποβάλει ὁ ὑπεύθυνος· ἐπίσης, δέχονταν νά ἐξετάσουν καί ὅποιαδήποτε καταγγελία γινόταν τίς μέρες ἐκεῖνες ἐναντίον τοῦ προσώπου πού περνοῦσε ἀπό τόν ἐλεγχό τους. Ἄν τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦταν ἀρνητικά, ἡ ὑπόθεση πήγαινε σέ ἕνα λαϊκό δικαστήριο, παίρνοντας τή μορφή μιᾶς κανονικῆς δίκης.

Ἡ δίκη τοῦ
Ἐρατοσθένη

Γιά μιᾶ τέτοια δοκιμασία ἔμεινε ὁ Ἐρατοσθένης στήν Ἀθήνα. Πίστετε ὅτι θά τόν βοηθοῦσε νά ἀθωωθεῖ τό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε ἀμέσως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Ἐπίσης ἔλιπε νά ἐπηρεάσει τό δικαστήριο καί ἡ συνεργασία του μέ τό Θηραμένη, πού εἶχε ἀντιδράσει στίς ἐνέργειες τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα, πληρώνοντας μάλιστα μέ τή ζωή του τή στάση του αὐτή· ἡ δίκη ἔγινε λίγους μήνες μετά τήν ἐκτέλεσή του, καί ἡ μνήμη του ἦταν ἀκόμα ζωντανή. Τέλος μεγάλη βοήθεια περίμενε ὁ Ἐρατοσθένης ἀπό διάφορους δυνατούς ὀλιγαρχικούς, πού ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν ἐπιρροή στήν πόλη.

Μιά τουλάχιστο καταγγελία πού παρουσιάστηκε εναντίον του Έρατοσθένη ήταν και του Αυσία. Δεν ξέρουμε αν ήταν ή μοναδική. Είναι όμως βέβαιο ότι τελικά ή υπόθεση κρίθηκε από ένα λαϊκό δικαστήριο. Ακόμα, δεν ξέρουμε γιατί ο Αυσίας προτίμησε αυτό τό δρόμο, αφού είχε δικαίωμα, ως στενότερος συγγενής του νεκρού, νά καταφύγει στό δικαστήριο πού ασχολούνταν ειδικά μέ υποθέσεις φόνου. Μιά εξήγηση ίσως είναι τό ότι ο Έρατοσθένης δεν μπορούσε νά κατηγορηθεί, σάν νά ήταν αυτουργός στό φόνο του Πολέμαρχου. Στην περίπτωση αυτή τό άρμόδιο δικαστήριο ήταν ο Άρειος Πάγος.

Αν δεν είχε όριστεί κάποιο έκτακτο δικαστήριο γιά τίς υποθέσεις πού σχετιζόνταν μέ τήν πολιτική τών Τριάντα, ο Έρατοσθένης πρέπει νά δικάστηκε από τήν Η λ ι α ί α, τό μεγάλο λαϊκό δικαστήριο τής Αθήνας. Σ' αυτό είχαν δικαίωμα νά υπηρετήσουν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες πού ήταν πάνω από 30 χρονών. Η θητεία ήταν ετήσια. Κάθε χρόνο όρίζονταν μέ κλήρο περίπου 6.000 ή λ ι α σ τ έ ς, πού χωρίζονταν σέ μικρότερες ομάδες – τουλάχιστον από 200 μέλη ή καθεμία – και ασχολούνταν μέ τίς υποθέσεις πού παρουσιάζονταν κάθε μέρα. Γιά όσες από αυτές είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, μπορούσαν νά ασχοληθούν περισσότερες από μία ομάδες μαζί. Δεν αποκλείεται, σέ περιπτώσεις όπως του Έρατοσθένη, νά συγκεντρωνόταν ή όλομέλεια. Αν έγινε αυτό, τότε τό δικαστικό σώμα πραγματικά αντιπροσώπευε τό λαό τής Αθήνας. Μέσα εκεί δηλαδή υπήρχαν Αθηναίοι πού είχαν εξοριστεί και ταλαιπωρηθεί στήν περίοδο τών Τριάντα, καθώς και άλλοι πού είχαν υποστηρίξει, μέ τήν άνοχή τους ή τή συνεργασία τους, τό τυραννικό καθεστώς· υπήρχαν άκραιοι και από τίς δύο μερίδες, καθώς και συμβιβαστικοί.

Αυτή ή σύνθεση του δικαστηρίου, μαζί μέ τό γενικότερο κλίμα τής συμφιλίωσης και του κατευνασμού τών πολιτικών παθών, έφερε μεγάλες δυσκολίες στό Αυσία, πού ίσα ίσα υποστήριζε στό λόγο του ότι οι Αθηναίοι δεν έπρεπε νά ξεχάσουν τό κακό πού προκάλεσαν οι Τριάντα και σέ μεμονωμένους πολίτες και σέ όλόκληρη τήν πόλη και, επομένως, νά καταδικάσουν έναν εκπρόσωπό τους. Φαίνεται όμως ότι τό φθινόπωρο του 403 π.Χ. ήταν δύσκολο νά καταδικαστεί ένας όπαδός του Θηραμένη. Έτσι, είναι πολύ πιθανό ότι ο Έρατοσθένης άθωώθηκε.

Ἡ πιθανή ἀθώωση τοῦ Ἐρατοσθένη δέ μειώνει καθόλου τὴν ἀξία τοῦ κατηγορητήριου λόγου τοῦ Λυσία, πού θεωρεῖται ὄχι μόνο ὁ ωραιότερος ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοῦ ἴδιου ρήτορα, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα καὶ δυναμικότερα δημιουργήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ρητορικῆς. Εἶναι γραμμένος μὲ σοφία, εἰλικρίνεια καὶ τόλμη. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του βασίζεται σὲ δύο ἰδέες: α) ὁ Λυσίας δὲ θέλησε νὰ παρουσιάσει τὴν ὑπόθεση τοῦ ἀδελφοῦ του σὰν ἓνα θέμα τελειῶς προσωπικό, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ δείξει ὅτι ὁ ἴδιος ἐκπροσωποῦσε ὅλα τὰ θύματα τῆς τυραννίας τῶν Τριάντα· β) προσπάθησε νὰ πείσει τοὺς δικάστες νὰ μὴν ξεχωρίσουν τὸν Ἐρατοσθένη ἀπὸ τὴν υπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα καί, ἐπομένως, νὰ καταδικάσουν στὸ πρόσωπό του τὴ γενική τους πολιτική. Ἐτσι ὁ λόγος, ἐνῶ ξεκινᾷ ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο γεγονός καὶ ἓνα μεμονωμένο πρόσωπο, γρήγορα ἀπλώνεται σὲ ὅλη τὴν τρομοκρατία τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ τοὺς τυράννους πού τὴν προκάλεσαν.

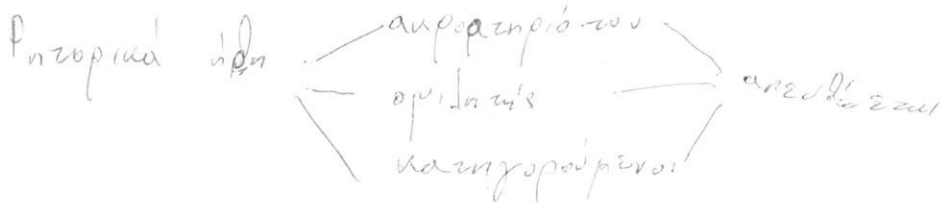
Στὸν πρόλογο (παρ. 1-3), σὲ τόνο κάπως ὑπερβολικό, ὁ ρήτορας δείχνει πόσο διαφορετικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ δίκη ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες καὶ πόσα προβλήματα δημιουργεῖ στὸν ἴδιο, πού δὲν ἔχει πείρα ἀπὸ δικαστήρια.

Ἡ διήγησις (4-19) εἶναι ἓνα μικρὸ ἀριστούργημα: μὲ ἀπλότητα ἀλλὰ καὶ μὲ ἔνταση, πού κάποτε δίνει τὴν ἐντύπωση κομμένης ἀνάσας, ὁ ὁμιλητὴς ἐκθέτει τὰ γεγονότα πού ὁδήγησαν στὸ θάνατο τοῦ Πολέμαρχου.

Πρὶν μπεῖ στὸ κύριο μέρος τοῦ λόγου, σὲ μιὰ παρέκβαση (20-23), ὁ Λυσίας συγκρίνει τὴν κοινωνικὴ προσφορά τῆς οἰκογενείας του μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Τριάντα καὶ κατόπι ὑποβάλλει στὸν κατηγορούμενο ὀρισμένες ἐρωτήσεις, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὰ κύρια σημεῖα ἀπὸ τὴ διήγησή του. Τὸ κύριο σῶμα τοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἡ ἐπιχειρήματα τοῦ λόγου (26-78), πού ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα μέρη. Στὸ πρῶτο (26-34) ὁ Λυσίας σχολιάζει τὴν ὑποπτη στάση τοῦ Ἐρατοσθένη στὸ θέμα τῶν μετοίκων καὶ μὲ μιὰ σειρά συλλογισμῶν προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει τὰ ψεμμάτα του, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι τὸν πίεσαν νὰ ἐκτελέσει τὰ ὄσα τοῦ κατηγοροῦσαν. Σ' ἓνα δευτέρω μέρος (34-40) ὁ ρήτορας προτείνει τὴ μόνη ποινὴ πού θὰ μπορούσε νὰ τιμωρήσει ὑπο-

δειγματικά ένα έγκλημα όπως ο θάνατος άθώων ανθρώπων. Στο τρίτο μέρος (41-61) ο Λυσίας δείχνει ότι η συμπεριφορά του Έρατοσθένη στην περίοδο των Τριάντα δεν είναι εξαίρεση μέσα στη ζωή του, αφού όλη του η πολιτική σταδιοδρομία είναι μία σειρά από πράξεις και συνεργασίες που στρέφονταν εναντίον της πολιτείας: ο κατηγορούμενος είναι ένας πιστός ολιγαρχικός, που έβλαψε την πόλη όποτε του δόθηκε η ευκαιρία. Το τέταρτο μέρος της επιχειρηματολογίας (62-78) κλονίζει το δυνατότερο επιχείρημα του Έρατοσθένη: ότι άνηκε στη «μαλακή» μερίδα των Τριάντα, αφού ήταν συνεργάτης του Θηραμένη. Με πολλή σοφία και θάρρος ο Λυσίας αποκαλύπτει τη βλαβερή επιπολαιότητα και τις αναρίθμητες προδοσίες του άρχηγού των μετριοπαθών, που εκείνη την εποχή πολλοί τον θεωρούσαν ένα είδος έθνομάρτυρα.

Ο επίλογος (81-100), μετά από μία γενική ανάκεφαλαίωση (79-80), χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο (81-84) ο Λυσίας υπογραμμίζει και πάλι τους λόγους που επιβάλλουν την καταδίκη του Έρατοσθένη. Στο δεύτερο (84-91) αποκαλύπτει τη φανλότητα και την άφέλεια αυτών που σκοπεύουν να συνηγορήσουν για τον κατηγορούμενο. Τέλος στο τρίτο (92-100), που ξεχωρίζει για την ειλικρίνεια και την τόλμη του, ο ρήτορας απευθύνεται στις δύο αντίπαλες μερίδες των πολιτών, που φυσικά αντιπροσωπεύονταν στο δικαστήριο, για να υπενθυμίσει σύντομα τους λόγους που έπρεπε να οδηγήσουν την καθεμιά στην καταδίκη του Έρατοσθένη. Ο λόγος τελειώνει με τη λαχυσιασμένη φωνή ενός ανθρώπου, που ζητάει δικαιοσύνη.

Ρητορικό πάθος: είναι δίνει να προκαλέσει πάθος
 ή συνείδηση των αφορών

Ρητορικές ερωτήσεις: είναι οι ερωτήσεις που είναι σφαιροφανείς

Προαγωγή: όταν ^{σημιαίς} οι σφαιρικές επιχειρήματα του αυταδέου σου πριν σε ρωτήσει.

ΤΖΠΣΜΖ

ΤΠΣΜΖΓΛ ΤΕΑΘΥ

ΚΑΤΗΓΟΡΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ
 ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ,
 ΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ ΤΥΡΑΝΝΟΥΣ

Δέ μοῦ φαίνεται, δικαστές, ὅτι εἶναι δύσκολο ν' ἀρχίσω τὴν κατηγορία μου, ἀλλὰ νά πάψω νά μιλῶ. Γὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν¹ εἶναι τόσο φοβερὰ καὶ τόσα πολλά, ὥστε, καὶ ψέματα νά ἔλεγε κανεὶς, δέ θά μπορούσε νά βρεῖ κατηγορίες χειρότερες ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ τὴν ἀλήθεια νά ἤθελε νά πει, δέ θά κατόρθωνε νά τὴν πει ὅλη· ἀναγκαστικά, ἢ ὁ κατήγορος ἀπὸ ἐξάντληση θά σταματοῦσε ἢ ὁ καθορισμένος χρόνος δέ² θά ἐπαρκοῦσε². Καὶ ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι σ' αὐτὴ τὴ δίκη θά μᾶς συμβεῖ τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι γινόταν στό παρελθόν. Ὡς τώρα δηλαδὴ ἔπρεπε οἱ κατήγοροι νά ἐκθέτουν τοὺς λόγους τῆς προσωπικῆς τους ἐχθρας γιὰ τοὺς κατηγορούμενους· τώρα χρειάζεται ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους νά μάθουμε τί εἶδους ἐχθρα ἔτρεφαν ἀπέναντι στὴν πόλη καὶ τόλμησαν νά διαπράξουν τέτοια ἐγκλήματα ἐναντίον τῆς³. Καὶ μιλῶ ἔτσι ὄχι ἐπειδὴ δέν ἔχω λόγους προσωπικῆς ἐχθρας καὶ οἰκογενειακῆς συμφορῆς, ἀλλὰ, ἀπλούστατα, ἐπειδὴ ὅλοι μας ἔχουμε ἓνα σωρὸ λόγους νά εἴμαστε ὀργισμένοι τόσο γιὰ ἰδιωτικά ὅσο καὶ γιὰ δημόσια θέματα. Ἔτσι λοιπὸν καὶ ἐγώ, δικαστές, ἀναγκάζομαι τώρα μέ δσα ἔχουν συμβεῖ νά γίνω κατήγορός του, μολονότι ποτέ ὡς αὐτὴ τὴ στιγμή⁴ δέν ἀσχολήθηκα μέ δικαστήρια οὔτε γιὰ δικές μου οὔτε γιὰ ξένες ὑποθέσεις. Γι' αὐτὸ πολλές φορές αἰσθάνθηκα νά χάνω ὀλότελα τό θάρρος μου ἀπὸ φόβο μήπως, στὴν προσπάθειά μου νά ἐκπροσωπήσω σ' αὐτὴ τὴ δίκη καὶ τὸν ἀδελφό μου καὶ μένα τὸν ἴδιο, φανῶ ἀπὸ ἔλλειψη πείρας ἑνας ἀνάξιος καὶ ἀδύνατος κατήγορος. Ὅπως καὶ νά εἶναι ὅμως, θά προσπαθίσω νά σᾶς κατατοπίσω γιὰ τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅσο μπορῶ συντομότερα.

Ὁ πατέρας μου Κέφαλος ἀκολούθησε τὴ συμβουλή τοῦ Περικλῆ⁵ καὶ ἤρθε σ' αὐτὸ τὸν τόπο, ὅπου ἐζήσε τριάντα χρόνια· καὶ μέ κανέναν ποτέ οὔτε ἐμεῖς οὔτε ἐκεῖνος δέν ἤρθαμε σὲ δικαστικὸ ἀγώνα, οὔτε ὡς κατήγοροι οὔτε ὡς κατηγορούμενοι, ἀλλὰ ζούσαμε τὸν καιρὸ τῆς δημοκρατίας μέ τέτοιον τρόπο, πού οὔτε ἐμεῖς βλά-

πρόλογος
 νὰ συμπληρωθῶν
 πρὸ τῆς ἀρχῆς

πραγματικές
 κατηγορίες

2

λέει ὅτι
 ῥῶλοι πᾶσαν
 κακῶ

3

λέει ὅτι
 εἶναι ἡ
 ἡ δίκη

4 διήγηση
 ἀναφέρει ὅτι
 ἡ συνείδηση
 μέ τὸν

5 φταμε τούς άλλους ούτε οί άλλοι μᾶς ἐνοχλοῦσαν. Ὅταν πῆραν τήν ἐξουσία οί Τριάντα, αὐτοί οί πανοῦργοι καί συκοφάντες, διακίρρυσαν ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο νά ἔκκαθαρίσουν⁶ τήν πόλη ἀπό τά ἐπικίνδυνα στοιχεῖα, καί ἔτσι νά ὀδηγηθοῦν οί πολῖτες σέ μιά φρόνιμη καί ἐνάρετη ζωή. Μολονότι ὁμως ὑπόσχονταν κάτι τέτοια, τίποτε ἀπ' αὐτά δέν ἐπιχειροῦσαν νά πραγματοποιήσουν, ὅπως θά προσαπῆθῃσιν νά σᾶς θυμίσω καί σχετικά μ' ἐσᾶς, ἀφοῦ μιλήσω πρῶτα γιά τό προσωπικό μου θέμα.

6 Ὁ Θεόγνης καί ὁ Πείσωνας⁷ σέ μιά σύσκεψη τῶν Τριάντα ὑποστήριξαν σχετικά μέ τούς μετοίκους ὅτι ἦταν ἀνάμεσά τους μερικοί δυσσασεστημένοι μέ τήν πολιτική κατάσταση· εἶχαν λοιπόν οί Τριάντα μιά θαυμάσια πρόφαση⁸ νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἐπιβάλλουν κυρώσεις, στήν πράξη ὁμως νά ἐξοικονομήσουν χρήματα· ἄλλωστε ἡ πόλη βρισκόταν σέ οἰκονομικό ἀδιέξοδο, καί ἡ κυβέρνηση χρειαζόταν πόρους. Δέ δυσκολεύτηκαν νά πείσουν τό ἀκροατήριό τους· γι' αὐτούς ἡ ἐκτέλεση ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλιση χρημάτων μεγάλη. Ἀποφάσισαν λοιπόν νά συλλάβουν δέκα μετοίκους, ἀνάμεσά τους καί δύο φτωχοῦς, γιά νά ἔχουν καί γιά τήν περίπτωση τῶν ὑπολοίπων κάποιο πρόσχημα, ὅτι τάχα οί ἐνέργειές τους δέν εἶχαν οἰκονομικά κίνητρα, ἀλλά ἀποσκοποῦσαν στό συμφέρον τῆς πολιτείας – λές καί ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀπό τίς πράξεις τους ἦταν δικαιολογημένη.

8 Μοίρασαν λοιπόν ἀνάμεσά τους τά σπίτια καί ξεκίνησαν. Ἐμένα μέ βρῆκαν νά ἔχω τραπέζι σέ κάτι φίλους· τούς διώχουν καί μέ παραδίνουν στόν Πείσωνα. Οἱ ὑπόλοιποι πῆγαν στό ἐργαστήριό μας καί ἄρχισαν νά καταγράφουν τούς δούλους⁹. Πρώτιστα τότε τόν Πείσωνα ἄν ἦταν διαθεθειμένος νά μέ σώσει παίρνοντας χρήματα· ἐκεῖνος εἶπε ναί, ἀρκεῖ νά ἦταν πολλά. Τοῦ εἶπα ὅτι ἡμουν ἔτοιμος νά δώσω ἕνα τάλαντο ἀσημένια νομίσματα¹⁰. συμφώνησε νά τό κάνει.

9 Ἦξερα, φυσικά, ὅτι δέ φοβᾶται οὔτε θεούς οὔτε ἀνθρώπους, ἀλλά, κάτω ἀπό τίς συνθήκες ἐκεῖνες, νόμισα ὅτι ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νά τοῦ ἀποσπᾶσω κάποια ἔνορκη διαβεβαίωση. Ὅταν ὀρκίστηκε στή ζωή του καί στή ζωή τῶν παιδιῶν του ὅτι, μόλις πάρει τό ποσό, θά μέ σώσει, μπαίνω στό δωμάτιό μου¹¹ καί ἀνοίγω τό χρηματοκιβώτιο. Ὅταν μέ ἀντιλήφθηκε ὁ Πείσωνας, ἔρχεται μέσα καί, βλέποντας τό περιεχόμενο τοῦ κιβωτίου, φωνάζει δύο ἀπό τούς βοηθοῦς

του και δίνει εντολή να πάρουν όσα είχε μέσα. Ήπειδή όμως, δικαστές, τό κιβώτιο δέν είχε μόνο όσα είχαμε συμφωνήσει, αλλά τρία τάλαντα άσημένα νομίσματα, τετρακόσιους κυζικηνούς¹² και εκατό δαρεικούς¹³ και ακόμα τέσσερις άσημένες κούπες, τόν παρακάλεσα να μου αφήσει τουλάχιστο τά απαραίτητα για τό ταξίδι, αλλά εκείνος μου είπε να είμαι ευχαριστημένος, αν σώσω τή ζωή μου.

Καθώς βγαίναμε εγώ και ό Πείσωνας, μās συναντάει ό Μηλόβιος με τό Μνησιθειδή¹⁴ φεύγοντας από τό εργαστήριο· μās βρίσκουν ακριβώς στην πόρτα και μās ρωτοϋν για πού πηγαίναμε· εκείνος είπε στοϋ αδελφού μου, για να κάνει ένα έλεγχο και σ' εκείνο τό σπίτι. Ήκεινοϋ τοϋ είπαν να συνεχίσει και σ' έμένα να τοϋς άκολουθήσω στο σπίτι τοϋ Δάμνιππου¹⁵. Ό Πείσωνας τότε με πλησίασε και με συμβούλεψε να σωπάσω και να έχω θάρρος, γιατί θά έρχοταν προς τά εκεί. Βρίσκουμε στοϋ Δάμνιππου τό Θεόγνη να φρουρεί μερικούς άλλους· με παράδωσαν σ' αυτόν και ξανάφυγαν. Στην κατάσταση πού βρίσκομουν, αποφάσισα να τό διακινδυνέψω, άφοϋ ό θάνατός μου ήταν βέβαιος. Φώναξα τό Δάμνιππο και τοϋ λέω: «Συμβαίνει να είσαι φίλος, και βρίσκομαι στο σπίτι σου· δέν έχω κάνει κακό και κινδυνεύω να χαθώ για τά χρήματά μου· στόν κίνδυνο πού βρίσκομαι, προσπάθησε, όσο σοϋ είναι δυνατό, να με σώσεις». Μοϋ υποσχέθηκε ότι θά τό κάνει. Βρήκε όμως ότι ήταν σκόπιμο να μιλήσει στο Θεόγνη· γιατί πίστευε ότι θά έκανε τά πάντα, αν τοϋ έδιναν χρήματα. Ήκεινος λοιπόν συζητοϋσε με τό Θεόγνη. Ήγώ, έπειδή έτυχε να τό ξέρω καλά τό σπίτι και είχα ύπόψη μου ότι είχε πόρτες και από τίς δύο πλευρές, αποφάσισα να τό έκμεταλλευτώ αυτό και να προσπαθήσω να σωθώ. Σκεφτόμουν ότι, αν ξεφύγω τήν προσοχή τους, θά γλιτώσω· αν πάλι με πιάσουν, έλπίζα ότι, αν βέβαια ό Δάμνιππος είχε πείσει τό Θεόγνη να πάρει χρήματα, θά με αφήσουν ελεύθερο, αν όχι, έτσι κι άλλιωδς θά πεθάνω. Με αυτές τίς σκέψεις ξεκίνησα να φύγω, όσο εκείνοι φρουροϋσαν μπροστά στην πόρτα τής αϋλής¹⁶. Από τίς τρεις πόρτες πού έπρεπε να περάσω, όλες έτυχε να είναι άνοιχτές. Ήφτασα στο σπίτι τοϋ Ήρχέναου τοϋ καπετάνιου και τόν έστειλα στην πόλη¹⁷ να μάθει τίποτε για τόν αδελφό μου. Όταν γύρισε, μοϋ είπε ότι τόν είχε συλλάβει στο δρόμο ό Ήρατοσθένης και τόν όδήγησε στη φυ-

11

12

13

14

15

16

17 λακή. Ἐγώ, ἔπειτα ἀπό αὐτές τίς πληροφορίες, τό ἴδιο βράδυ πέρασα μέ πλοῖο στό Μέγαρο. Στόν Πολέμαρχο οἱ Τριάντα ἔδωσαν τό συνηθισμένο τους παράγγελμα: νά πιεῖ τό κώνειο¹⁸, προτοῦ κἀν τοῦ ἀνακοινώσουν γιά ποιό λόγο ἔπρεπε νά πεθάνει· τόσο μακριά

18 τόν κράτησαν ἀπό μιὰ δίκη καί μιὰ ἀπολογία. Καί ὅταν τόν μετέφεραν νεκρό ἀπό τή φυλακή, ἐνῶ εἶχαμε τρία σπίτια, ἀπό κανένα δέν ἔδωσαν ἄδεια νά γίνει ἡ ἐκφορά του, παρά νοίκιασαν ἕνα παράπηγμα καί τόν ἀπόθεσαν ἐκεῖ γιά τήν ταφή¹⁹. Καί ἐνῶ εἶχαμε ἄφθονο ρουχισμό, ὅταν ζητήσαμε γιά τήν ταφή του, δέ μᾶς ἔδωσαν τίποτε, ἀλλά ἀπό τοὺς φίλους μας ἄλλος ἔδωσε ἕνα ροῦχο, ἄλλος ἕνα προσκεφάλι καί ἄλλος ὄ,τι ἔτυχε νά ἔχει, γιά νά τόν θάψουμε. Πῆραν ἐφτακόσιες ἀπό τίς ἀσπίδες μας, πῆραν ἀσημένια καί χρυσά νομίσματα ἀμπόλλα, γάλκινα σκευῆ καί κοσμήματα, ἐπιπλα καί γυναικεῖο ρουχισμό σέ ποσότητες πού ποτέ τους δέ φαντάζονταν νά ἀποχτήσουν, καί ἐπιπρόσθετα ἑκατόν εἴκοσι δούλους· ἀπό αὐτοὺς κράτησαν τοὺς καλύτερους καί τοὺς ὑπόλοιπους τοὺς παράδωσαν στό δημόσιο²⁰. Καί ὁμως ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμό ἀπληστίας καί αἰσχροκέρδειας, πού ἔδειξαν ἀνοιχτά ποιοῖ πραγματικά εἶναι: κἀτι χρυσά σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναικα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις μπῆκε στό σπίτι ὁ Μηλόβιος²¹, τῆς τά ἐβγαλε ἀπό τά αὐτιά.

Παρέκβαση: 20
 σύγκριση τῆς
 οἰκογένειας
 τοῦ Ἀυσία
 μέ τοὺς
 Τριάντα

Δέν μπορέσαμε νά κινήσουμε τόν οἶκτο τους οὔτε γιά τό παραμικρό μέρος τῆς περιουσίας μας. Ἐποφθαλιμώντας τὰ χρήματά μας, μᾶς προκάλεσαν τόσο κακό, ὅσο θά προκαλοῦσαν ἄλλοι, ἂν ἔτρεφαν μίσος γιά κάποια φοβερὰ ἀδικήματα. Καί ὁμως ἡ σχέση μας μέ τό κράτος δέ δικαιολογοῦσε τέτοια μεταχείριση: εἶχαμε ἀναλάβει κάθε μορφή χορηγίας²², εἶχαμε δώσει πολλές ἔκτακτες εἰσφορές²³, καί γενικά ἤμασταν νομοταγεῖς καί ἐκτελοῦσαμε ὄ,τι ὀριζε ἡ πολιτεία. Καί δέν ἀποχτήσαμε κανέναν ἐχθρό· ἀντίθετα, ἐξαγοράσαμε ἀπό τοὺς ἐχθροὺς πολλοὺς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀνταπόδοσή τους σ' ἐμᾶς πού, ἐνῶ ἤμασταν μέτοικοι, δέ φερνόμασταν ὅπως ἐκεῖνοι, πού ἦταν πολῖτες. Αὐτοὶ ἐξόρισαν πολλοὺς ἀπό τοὺς συμπολίτες τους στό μῆρ τῶν ἐχθρῶν σας, πολλοὺς τοὺς θανάτωσαν ἄδικα καί τοὺς ἄφησαν ἄταφους, πολλοὺς τοὺς στέρησαν ἀπό ὅλα τὰ νόμιμα πολιτικά τους δικαιώματα²⁴, πολλῶν τίς θυγατέ-

ρες, ενώ ήταν έτοιμες για γάμο, τίς έμποδισαν²⁵. Καί έχουν φτάσει σέ τέτοιο βαθμό θράσους, ώστε ήρθαν έδω νά απολογηθοῦν καί ίσχυρίζονται ότι δέν έχουν πράξει τίποτε κακό ή ανέντιμο. Θά ήθελα πραγματικά νά ήταν αλήθεια αυτό πού λένε· γιατί αρκετό μέρος από αυτό τό καλό θά ήταν δικό μου²⁶. Τώρα όμως δέν μπορούν νά διεκδικήσουν μία τέτοια συμπεριφορά ούτε απέναντι στήν πόλη ούτε απέναντι σ' έμένα. Τόν αδελφό μου, όπως είπα καί πιά πάνω, τόν θανάτωσε ό Έρατοσθένης, μολονότι ούτε ό ίδιος είχε πάθει κανένα κακό από αυτόν ούτε τόν αντιλήφθηκε νά διαπράττει καμιά άδικία έναντίον τής πόλης· άπλούστατα, ήθελε μόνο νά ίκανοποιήσει τίς παράνομες διαθέσεις του.

Θέλω, δικαστές, νά τόν ανεβάσω στό βήμα καί νά τοῦ υποβάλω όρισμένες έρωτήσεις. Έχω καταλήξει στήν έξής γνώμη: άν ήταν νά τόν ώφελήσω, πιστεύω ότι, καί τό νά συζητούσα μόνο γι' αυτόν μέ κάποιον άλλο, θά ήταν άσέβεια· άν πρόκειται όμως νά τόν βλάψω, καί μέ τόν ίδιο νά μιλήσω, είναι μία πράξη ιερή καί έναρετη. Άνεβα λοιπόν στό βήμα καί άποκρίσου σέ ό,τι σέ ρωτώ²⁷.

Συνέλαβες ή όχι τόν Πολέμαρχο; Έκτελοῦσα, από φόβο, έντολές τών άρμοδιών. Ήσουν στό βουλευτήριο, όταν γινόταν ή συζήτηση γιά μάς; Ήμουν. Ύποστήριξες αυτούς πού πρότειναν νά μάς θανατώσουν ή πρόβαλες αντιρρήσεις; Πρόβαλα αντιρρήσεις, ύποστηρίζοντας ότι δέν πρέπει νά θανατωθεíte. Έπειδή πιστευες ότι μάς φέρνονταν άδικα; Ναι, άδικα.

Καί από τή μία μεριά, πανάθλιε άνθρωπε, πρόβαλλες αντιρρήσεις γιά νά μάς σώσεις, ενώ από τήν άλλη μάς φυλάκιζες, γιά νά μάς θανατώσεις; Καί όταν ή πλειοψηφία σας είχε στή διάθεσή της τή σωτηρία μας, λές ότι πρόβαλες αντιρρήσεις σ' αυτούς πού ήθελαν νά μάς έξοντώσουν, ενώ, αντίθετα, όταν ήταν στό δικό σου χέρι καί μόνο νά σώσεις ή όχι τόν Πολέμαρχο, τότε τόν όδήγησες στή φυλακή; Καί ενώ έχεις τήν αξίωση νά σέ θεωρήσουμε τίμιο άνθρωπο, έπειδή, όπως λές, παρ' όλες τίς αντιδράσεις σου, δέν έφερες καμιά ώφέλεια, γιά τό ότι συνέλαβες καί θανάτωσες τόν αδελφό μου, δέν πρέπει νά δώσεις κάποια ίκανοποίηση καί σ' έμένα καί σ' αυτούς έδω;²⁸ Έξάλλου, ακόμα καί άν πραγματικά λέγει τήν αλήθεια σχε-

24 Έρωταποκρίσεις

25

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

26 Έπιχειρηματολογία: α. Ό Έρατοσθένης καί οι μέτοικοι

27

Επιχειρήματα

28 τικά μέ τις αντιδράσεις του, δέν εἶναι λογικό νά δώσουμε πίστη
στόν ἰσχυρισμό του ὅτι ἐκτελοῦσε ἐντολές. Γιατί, ἀπλούστατα,
στήν περίπτωση τῶν μετοίκων δέ ζητοῦσαν καμιά διαβεβαίωση.
Ἄλλωστε, σέ ποιόν ἦταν λιγότερο πιθανό νά δοθεῖ μιὰ τέτοια ἐν-
τολή, παρά σ' ἐκεῖνον πού ἔτυχε νά ἔχει ἀντιρρήσεις καί μάλιστα νά
ἐκφράσει κιόλας τή γνώμη του; Ποίος ἦταν λιγότερο πιθανό νά ἐ-
κτελέσει τις ἐντολές παρά ἐκεῖνος πού πρόβαλε ἀντιρρήσεις σέ ὅσα
οἱ Τριάντα σχεδίαζαν νά κάνουν; Ἀκόμα, οἱ ὑπόλοιποι Ἀθηναῖοι,
ἔχουν, μοῦ φαίνεται, καί κάποιους λόγους νά ρίχνουν στούς Τριάντα
τις εὐθύνες γιά ὅσα ἔγιναν. Ὅταν ὁμως οἱ ἴδιοι οἱ Τριάντα ρί-
χνουν τις εὐθύνες στόν ἑαυτό τους, μέ ποιά λογική θά δεχτεῖτε τό ἐ-
πιχειρημά τους; Γιατί, ἂν στήν πόλη λειτουργοῦσε κάποια ἐξουσία
29 ἰσχυρότερη, πού νά τοῦ ἔδινε ἐντολή νά θανατώνει ἀνθρώπους κα-
ταπατώντας τό δίκαιο, δικαιολογημένα ἴσως νά τόν συγχωροῦσατε.
Στήν προκειμένη ὁμως περίπτωση, ποιόν ἐπιτέλους θά τιμωρήσετε,
ἂν θά ἔχουν τό δικαίωμα οἱ Τριάντα νά ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκτελοῦ-
σαν αὐτά πού τοῦς εἶχαν προστάξει οἱ Τριάντα;

30 Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσω ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο
στό σπίτι του, ἀλλά στό δρόμο, ὅπου εἶχε τή δυνατότητα καί
ἐκεῖνον νά σώσει καί μέ τήν ἀπόφασή τους νά εἶναι ἐντάξει²⁹
Ἐσεῖς ὀργίζεστε μέ ὅλους ὅσοι ἦρθαν στά σπίτια σας ἐρευνώντας
31 γιά σᾶς ἢ γιά κάποιον ἀπό τοῦς δικούς σας. Καί φυσικά, ἂν εἶναι
ἀναγκαῖο νά συγχωρήσετε ὅσους ἐξόντωσαν ἄλλους, γιά νά σώ-
σουν τόν ἑαυτό τους, ἴσως σέ τέτοιες περιπτώσεις θά εἶχατε κά-
ποια δικαιολογία, ἀφοῦ ἦταν γι' αὐτούς ἐπικίνδuno νά τοῦς ἔστελ-
ναν κάπου οἱ Τριάντα καί νά μήν πηγαιναν ἢ νά ἐβρισκαν τοῦς
καταζητούμενους καί νά ἔλεγαν ὅτι δέν τοῦς βρῆκαν. Ὁ Ἐρατο-
σθένης ὁμως εἶχε τή δυνατότητα νά πεῖ ὅτι δέ συνάντησε τόν Πο-
λέμαρχο, ἢ ἀκόμα ὅτι δέν τόν εἶδε. Αὐτό δέν ἦταν δυνατό νά ἐξα-
κριβωθεῖ οὔτε μέ ἔρευνα οὔτε μέ ἀνάκριση· ἔτσι, οὔτε οἱ ἐχθροί
32 του, καί νά ἠθελαν ἀκόμα, δέν μποροῦσαν νά τόν ἐλέγξουν. Καί
εἶχες χρέος, Ἐρατοσθένης, ἂν πραγματικά ἦσουν ἀκέραιος ἄνθρω-
πος, νά γίνεις πληροφοριοδότης γιά χάρη αὐτῶν πού ἦταν νά θα-
νατωθοῦν ἄδικο καί ὄχι νά συλλαμβάνεις αὐτούς πού θά ἐξοντώ-
νονταν ἄδικο. Οἱ πράξεις σου ὁμως ἀποκαλύπτουν ἕναν ἄνθρωπο
33 πού δέ στενοχωριόταν, ἀλλά ἀντίθετα χαιρόταν μέ ὅσα γίνονταν.

Ἐπομένως, οἱ δικαστές πρέπει νά στηρίξουν τήν ψήφο τους στά ἔργα καί ὄχι στά λόγια σου· νά χρησιμοποιοῦν ὡς ἀποδείξεις γιά τά ὅσα τότε ἔλεγες τά ὅσα ξέρουν ὅτι ἔκανες, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατό νά παρουσιαστοῦν μάρτυρες γιά κείνα. Γιατί ἐμεῖς δέν εἶχαμε δικαίωμα ὄχι μόνο νά εἴμαστε παρόντες στίς συζητήσεις σας, ἀλλά οὔτε κἀν νά βρισκόμαστε στό σπίτι μας. Ἐτσι, ἐσεῖς ἔχετε τήν δυνατότητα, μολονότι ἔχετε διαπράξει κάθε κακό ἐναντίον τῆς πόλης, νά διεκδικήσετε γιά τόν ἑαυτό σας κάθε καλό. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν ἐπιμένω στήν ἄρνησή μου· δέχομαι, ἂν θέλεις, ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις. Ἀπορῶ, πάντως, τί ἀλήθεια θά ἔκανες, ἂν συμφωνοῦσες μαζί τους, ἀφοῦ τώρα πού ἔχεις ἀντιδράσει, ὅπως λές, ὁδήγησες τόν Πολέμαρχο στό θάνατο.

Ἄλθθεια, πῶς θά τόν ἀντιμετωπίζατε, ἂν τύχαινε νά εἴστε ἀδελφία του ἢ καί γιοῖ του; θά τόν ἀθώωνατε; Ὁ Ἐρατοσθένης ὁμοῦ, δικαστές, πρέπει ν' ἀποδείξει ἓνα ἀπό τά δύο: ἢ ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο ἢ ὅτι ἡ πράξη του ἦταν δίκαιη. Αὐτός ὁμοῦ ὁμολόγησε ὅτι ἡ σύλληψη τοῦ ἀδελφοῦ μου ἦταν ἀδικη, καί ἐπομένως ἔχει διευκολύνει τήν ἀπόφασή σας. Ἐξάλλου, ὅπως ξέρετε, πολλοί καί ἀπό τοὺς πολίτες καί ἀπό τοὺς ξένους ἦρθαν ἐδῶ, γιά νά διαπιστώσουν ποιά θά εἶναι ἡ γνώμη σας γι' αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους. Ἀπό αὐτούς, ὅσοι εἶναι συμπολίτες σας, θά φύγουν ἔχοντας μάθει ἢ ὅτι θά τιμωρηθοῦν γιά ὅποιεσδήποτε παρανομίες τους ἢ ὅτι, ἂν ἐπιτύχουν στίς ἐπιδιώξεις τους, μποροῦν νά γίνουν τύραννοι, ἐνῶ, ἂν ἀποτύχουν, θά βρεθοῦν στήν ἴδια μοῖρα μέ σᾶς³⁰. Ὅσοι πάλι ξένοι βρίσκονται ἐδῶ, θά διαπιστώσουν ἂν ἀδίκᾳ ἀπελαύνουν³¹ τοὺς Τριάντα ἀπό τίς πόλεις τους ἢ δίκαια. Γιατί ἂν ἐσεῖς, πού εἴστε τά θύματά τους, τοὺς ἀθώωσετε, μολονότι τοὺς ἔχετε συλλάβει, ὅπως δὴποτε οἱ ξένοι θά θεωρήσουν τοὺς ἑαυτούς τους ὑπερβολικούς νά παίρνουν μέτρα γιά δικό σας λογαριασμό. Τοὺς στρατηγούς³², πού εἶχαν νικήσει στή ναυμαχία, ὅταν εἶπαν στήν ἀπολογία τους ὅτι αἰτία ἦταν ἡ θαλασσοταραχὴ πού δέν μπόρεσαν νά περισυλλέξουν τοὺς ναυαγούς, τοὺς καταδικάσατε σέ θάνατο, ἐπειδὴ πιστεύατε ὅτι εἶχατε χρέος, γιά χάρη τῆς ἀνδρείας τῶν νεκρῶν, νά τιμωρήσετε τοὺς ὑπεύθυνους. Ὑστερα ἀπό αὐτά, δέν εἶναι φοβερό αὐτούς, πού, ὅταν ἦταν ἀπλοί πολίτες, ὅσο περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους, ἔγιναν αἰτία νά ἠττηθεῖτε σέ μιὰ ναυμαχία³³, καί ὅταν πῆραν τήν ἐξουσία,

34

β. Ποιή ἀξία
τῶν ἔργων
τῶν Τριάντα

35

36

ὁμολογοῦν ὅτι αὐτόβουλα θανάτωσαν πολλοὺς πολίτες χωρὶς δίκη
– αὐτοὺς δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ τοὺς τιμωρήσετε καὶ τοὺς ἴδιους καὶ
37 τὰ παιδιά τους μέ τίς βαρύτερες ποινές;

Προσωπικά, δικαστές, ὑπολόγιζα ὅτι ἡ κατηγορία πού ἔχω
διατυπώσει εἶναι ἀρκετή. Γιατί νομίζω ὅτι πρέπει κανεὶς μέ τίς
κατηγορίες του νὰ φτάσει ὡς τὸ σημεῖο ὅπου θά σχηματιστεῖ ἡ
γνώμη ὅτι οἱ πράξεις ἑνὸς κατηγορουμένου ἀξίζουν τὴν ποινὴ
τοῦ θανάτου. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη τιμωρία πού μπορούμε νὰ
τοὺς ἐπιβάλλουμε. Δὲν καταλαβαίνω, ἐπομένως, γιατί πρέπει νὰ δια-

τυπώσω πολλές κατηγορίες ἐναντίον τέτοιων ἀνθρώπων, πού, καὶ
ἂν ἀκόμα θανατώνονταν δύο φορές γιὰ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα
38 τους, δὲ θά μπορούσαν νὰ τιμωρηθοῦν ὅπως τοὺς ἀξίζει. Ἐξάλλου,
αὐτὸς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ καταφύγει στὸ μέσο πού εἶναι συνηθι-

σμένο σ' αὐτὴ τὴν πόλη: νὰ μὴν ἀπολογοῦνται δηλαδὴ οἱ κατηγο-
ρουόμενοι γιὰ ὅσα ἔχουν κατηγορηθεῖ, ἀλλά, ἀναφέροντας γιὰ
τὸν ἑαυτό τους διάφορα ἄσχετα πράγματα, μερικές φορές σᾶς ἐξα-

πατοῦν, ἀποδείχνοντάς σας τάχα ὅτι εἶναι γενναῖοι στρατιῶτες ἢ
ὅτι κάποτε, ὅταν ὑπηρετοῦσαν ὡς τριηράρχοι, ἔπιασαν πολλά
39 ἐχθρικά πλοῖα ἢ ὅτι ἔφεραν στὴ συμμαχία σας πολλές πόλεις πού
ἦταν ἐχθρικές. Ζητήστε ἀλήθεια ἀπὸ αὐτὸν νὰ σᾶς ἀποδείξει σέ
ποιὰ περίπτωση σκότωσαν τόσους ἐχθροὺς, ὅσους πολίτες³⁴, ἢ σέ
ποιὰ περίπτωση ἔπιασαν τόσα πλοῖα, ὅσα οἱ ἴδιοι παράδωσαν³⁵, ἢ

40 ποιά πόλη πρόσθεσαν στὴ συμμαχία σας τόσο μεγάλη, ὅσο ἡ δι-
κή σας πού ὑποδούλωσαν. Καὶ μήπως μάζεψαν ποτέ σέ μάχη τόσα
ὄπλα ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς, ὅσα πῆραν ἀπὸ σᾶς³⁶, ἢ μήπως κυρίεψαν
τέτοια τεῖχη, σάν τὰ τεῖχη τῆς πατρίδας τους πού κατεδάφισαν;
Αὐτοὶ ἀκόμα καὶ τὰ ὄχυρά, πού ἦταν σέ διάφορα σημεῖα τῆς Ἀτι-
κῆς, τὰ γκρέμισαν καὶ μετὰ σᾶς ἀνακοίνωσαν ὅτι καὶ τὸ γύρω
ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ τεῖχος δὲν τὸ κατεδάφισαν μέ ἐντολὴ τῶν Λακε-
δαιμονίων, ἀλλά ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι μ' αὐτὸν τὸν τρόπο γινόταν
ἀσφαλέστερη ἡ ἐξουσία τους³⁷.

41 Πολλές φορές, ἀλήθεια, ἀπόρησα μέ τὸ θράσος αὐτῶν πού ὑπε-
ρασπίζον τὸν κατηγορούμενο, ἀλλά μετὰ σκέφτομαι ὅτι οὐσιαστι-
κά τῆς ἴδιας κατηγορίας ἄνθρωποι εἶναι ἐκεῖνοι πού διαπράττουν
ὄλα τὰ ἐγκλήματα καὶ ἐκεῖνοι πού ἐπιδοκιμάζουν τοὺς ἐγκληματίες.

42 Γιατί δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού οἱ πράξεις τοῦ Ἐρατοσθένη

προστίθη

γ. Ἡ σταδιο-
δρομία τοῦ
Ἐρατοσθένη

411
στρέφονταν έναντίον τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας· καί στήν περίοδο τῶν τετρακοσίων, προσπαθώντας νά ἐπιβάλει ὀλιγαρχική διοίκηση στό στρατόπεδο, δοκίμασε νά φύγει ἀπό τόν Ἑλλησποντο, ἐγκαταλείποντας τό πλοῖο του, ἐνῶ ἦταν τριήραρχος, μαζί μέ τόν Ἱατροκλῆ καί μερικούς ἄλλους³⁸, πού δέ χρειάζεται νά ἀναφέρω τά ὀνόματά τους. Καί ὅταν ἔφτασε ἐδῶ, ὄλες οἱ ἐνέργειές του ἦταν ἀντίθετες μ' ἐκείνους πού ἠθελαν τή διατήρηση τῆς δημοκρατίας. Γι' αὐτά θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες.

παρουσίαση
μάρτυρες
43-47

43-47
παρουσίαση
μάρτυρες

Θά παραλείψω τά καθέκαστα τῆς ζωῆς του στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα³⁹. Ὅταν ἐγινε ἡ ναυμαχία⁴⁰ καί βρῆκε τήν πόλη ἡ συμφορά, ἐνῶ εἶχαμε ἀκόμα δημοκρατία, νά πῶς ἄρχισε ἡ ἐμφύλια διαμάχη: Οἱ λεγόμενοι ἐταῖροι ὄρισαν πέντε ἄντρες ὡς ἐφόρους⁴¹, ὑπεύθυνους δηλαδή γιά τήν ὀργάνωση τῶν πολιτῶν⁴², στήν πραγματικότητα ἀρχηγούς τῶν συνωμοτῶν, καί φυσικά ὑπαίτιους γιά ὄλα ὅσα γίνονταν ἐκείνη τήν περίοδο έναντίον τοῦ λαοῦ σας. Ἀνάμεσα τους ἦταν ὁ Ἐρατοσθένης καί ὁ Κριτίας⁴³. Αὐτοῖ τοποθέτησαν ἐπόπτες στίς δέκα φυλές⁴⁴ καί μ' αὐτούς ἔδιναν γραμμή γιά τό ποιά μέτρα ἔπρεπε νά ψηφιστοῦν καί ποιοί ἦταν ἀπαραίτητο νά καταλάβουν διάφορες καίριες θέσεις· καί γενικά εἶχαν ἀπόλυτη ἐξουσία νά κάνουν ὅτιδήποτε ἄλλο ἠθελαν. Ἐτσι, ὄχι μόνο οἱ ἐχθροί σας ἀλλά ἀκόμα καί οἱ συμπολίτες σας συνωμοτοῦσαν έναντίον σας, γιά νά μὴν εἴστε πιά σέ θέση νά πάρετε μιά σωστή ἀπόφαση καί νά πιζέσετε ἀπό φοβερές ἐλλείψεις⁴⁵. Γιατί ἤξεραν πολύ καλά ὅτι μέ διαφορετικό τρόπο δέ θά μπορέσουν νά ὑπερισχύσουν· ἐνῶ, ἂν ἐσεῖς βρεθεῖτε σέ ἀδιέξοδο, θά τό κατορθώσουν. Καί πίστευαν ὅτι ἐσεῖς, καθώς ἐπιθυμοῦσατε νά ἀπαλλαγεῖτε ἀπό τίς τεράστιες δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζατε, δέ θά ὑπολογίσετε καθόλου τά ὄσα θά ἐπακολουθοῦσαν ἀργότερα. Γιά τό ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ὀρίστηκε ἐφορος, θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες, ὄχι φυσικά τοὺς συνεργάτες του (αὐτό δέ θά μοῦ ἦταν δυνατό), ἀλλά ὄσους τό ἄκουσαν ἀπό τόν Ἴδιο. Καί ὄμως, ἂν ἐκεῖνοι σκέφτονταν σωστά, θά εἶχαν πρόθυμα καταθέσει ἐναντίον τους καί θά εἶχαν τιμωρήσει αὐστηρά αὐτούς πού

43

44

45

46

47

τούς δίδαξαν τήν παρανομία· καί ὅσο γιά τούς ὄρκους πού ἔδωσαν⁴⁶, ἄν σκέφτονταν σωστά, δέ θά θεωροῦσαν ἔγκυρους ὅσους ἦταν γιά τό κακό τῶν πολιτῶν, ἐνῶ εὐκολα παράβαιναν ὅσους ἦταν γιά τό καλό τῆς πόλης. Αὐτά μόνο ἔχω νά πῶ σχετικά μέ τούς συνεργάτες τους. Κάλεσέ μου⁴⁷ τούς μάρτυρες. Ἄνεβείτε στό βῆμα.

M A R T Y R E S

- 48 Ἄκουσατε τούς μάρτυρες. Τέλος, ὅταν ἀνέβηκε στήν ἐξουσία, δέ βοήθησε νά γίνει τίποτε καλό, παρά ἕνα σωρό ἄλλα. Ἄν ἦταν ἐντιμος ἄνθρωπος, ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νά μὴ πάρει στά χέρια του παράνομη ἐξουσία· ὕστερα, νά ἀποκαλύψει στή βουλή σχετικά μέ τίς καταδόσεις⁴⁸ ὅτι ἦταν πλαστές καί ὅτι τά ὅσα καταγγέλλουν ὁ Βάτραχος καί ὁ Αἰσχυλίδης⁴⁹ δέν εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά ἀπλῶς μεταφέρουν τίς κατηγορίες πού εἶχαν ἐπινοήσει οἱ Τριάντα, μέ σκοπό νά βλάψουν τούς πολίτες. Ἄλλωστε, δικαστές, ὅσοι ἦταν ἐχθρικοί ἀπέναντι στή δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας, δέν ἔχαναν τίποτε μέ τό νά σωπαίνουν, ἀφοῦ ἄλλοι πρότειναν καί ἐκτελοῦσαν ὅλα ἐκεῖνα, πού χειρότερα τους δέν ἦταν δυνατό ποτέ νά συμβοῦν στήν πόλη. Ὅσοι πάλι ἰσχυρίζονται ὅτι εἶχαν εὐνοϊκές διαθέσεις, πῶς δέν τίς ἔδειξαν τότε, καί λέγοντας οἱ ἴδιοι ὅτι ἦταν τό σωστό καί ἐμποδίζοντας ὅσους παρανομοῦσαν;
- 50 Ἢ Θά μπορούσε ἴσως ὁ κατηγορούμενος νά ἰσχυριστεῖ ὅτι φοβόταν, καί αὐτό θά ἱκανοποιήσει μερικούς ἀπό σᾶς. Μόνο μή τύχει καί προσπαθήσει νά ἀποδείξει στήν ἀπολογία του ὅτι ἐναντιώθηκε στους Τριάντα. Γιατί ἐδῶ ἀκριβῶς θά φανεῖ ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τά ἐπιδοκίμαζε καί μάλιστα ὅτι εἶχε τόση δύναμη, ὥστε, μολονότι ἀντιδρούσε, δέν ἔπαθε τίποτε ἀπ' αὐτοῦς. Ἄλλωστε, αὐτή τήν προθυμία του ὄφειλε νά τήν ἐκδηλώσει γιά νά σώσει ἐσᾶς καί ὄχι τό Θηραμένη, πού σᾶς ἔβλαψε τόσο πολύ. Αὐτός ὁμως θεωροῦσε ἐχθρό του τήν πόλη καί φίλους του τούς δικούς σας ἐχθρούς, ὅπως πρόκειται ἀμέσως νά σᾶς ἐκθέσω μέ πολλές ἀποδείξεις καί γιά τίς δύο περιπτώσεις, καθὼς ἐπίσης καί γιά τό ὅτι οἱ διαφορές μέσα στήν ομάδα τῶν Τριάντα ἀναφύονταν ὄχι γιά τό δικό σας συμφέρον ἀλλά γιά τό δικό τους: ποιά δηλαδή ἀπό τίς δύο μερίδες⁵⁰ θά ἐφαρμόσει τό πρόγραμμα τους καί θά πάρει στά χέρια τήν ἐξουσία τῆς πόλης. Γιατί,

ἂν πραγματικά συγκρούονταν ἀνάμεσά τους γιὰ χάρη αὐτῶν πού ἀ-
δικοῦνταν, ποῦ ἄλλοῦ ἦταν ὠραιότερο γιὰ ἓναν ἄνθρωπο πού εἶχε
τὴν ἐξουσία νά ἐκδηλώσει τὴν καλὴ του διάθεση, παρά ὅταν ὁ Θρα-
σύβουλος εἶχε καταλάβει τὴ Φυλὴ; Αὐτός ὁμως, ἀντὶ νά ὑποσχεθεῖ
ἢ νά προσφέρει κάποια βοήθεια σ' αὐτούς πού βρίσκονταν στὴ Φυ-
λὴ, πέρασε μὲ τούς συνεργάτες του στὴ Σαλαμίνα καὶ μετὰ στὴν
'Ελευσίνα καὶ ἐκεῖ ἐκλείσει στὴ φυλακὴ τριακόσιους πολίτες καὶ μὲ
μιὰ κοινὴ ψῆφο⁵¹ τούς καταδίκασε ὅλους σὲ θάνατο.

53 "Ὅταν κατεβήκαμε στὸν Πειραιᾶ καὶ δημιουργήθηκαν οἱ γνω-
στὲς ταραχὲς καὶ ἄρχισαν οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν εἰρήνη, ὅλοι μας
τρέφαμε πολλὲς ἐλπίδες νά συνεννοηθοῦμε ἀνάμεσά μας, ὅπως τό ἔ-
δειξαν καὶ οἱ δύο ἀντίπαλες μερίδες. Οἱ πολίτες τοῦ Πειραιᾶ, ὅταν
54 εἶχαν ὑπερισχύσει, ἄφησαν τούς ἄλλους νά φύγουν· καὶ ἐκεῖνοι ἤρ-
θαν στὴν Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου ἐξόρισαν τούς Τριάντα, ἐκτός ἀπὸ τὸ
Φεῖδωνα καὶ τὸν Ἐρατοσθένη, καὶ ὄρισαν μὲ ἐκλογή ἄρχοντες τούς
μεγαλύτερους ἐχθρούς τους, πιστεύοντας, δικαιολογημένα, ὅτι ὅσοι
ἦταν ἀντίθετοι μὲ τούς Τριάντα ἦταν μὲ τὸ μέρος τῆς μερίδας τοῦ
Πειραιᾶ. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς ἦταν ὁ Φεῖδωνας, ὁ Ἴπποκλῆς, ὁ
55 Ἐπιχάρης ἀπὸ τὶς Λάμπρες⁵² καὶ διάφοροι ἄλλοι, πού ἔδιναν τὴν
ἐντύπωση ὅτι βρίσκονταν σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὸ Χαρικλῆ⁵³ καὶ
τὸν Κριτία καὶ τὴν πολιτικὴ τους ὁμάδα. Ὅταν ὁμως αὐτοὶ πῆραν
τὴν ἐξουσία, δημιούργησαν πολὺ μεγαλύτερη διάσταση καὶ πόλεμο
ἀνάμεσα στὶς μερίδες τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας. Μὲ τὸν τρόπο
56 αὐτὸ ἔδειξαν φανερά ὅτι οἱ διαφωνίες ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν γιὰ τὸ
συμφέρον τῶν πολιτῶν οὔτε εἰδικά γιὰ ἐκείνους πού χάνονταν ἀδι-
κα· καὶ δὲν τούς ἐνοχλοῦσαν ὅσοι εἶχαν θανατωθεῖ οὔτε ὅσοι ἦταν
νά θανατωθοῦν, ἀλλὰ ὅσοι εἶχαν μεγαλύτερη δύναμη καὶ πλουτιζαν
γρηγορότερα ἀπ' αὐτούς. Γιατί, μόλις πῆραν στὰ χέρια τους τὶς διά-
57 φορες ἀρχὲς καὶ τὴ διακυβέρνηση τῆς πόλης, ἀνοιξαν πόλεμο καὶ
μὲ τὰ δύο στρατόπεδα: καὶ μὲ τούς Τριάντα, πού εἶχαν πράξει κάθε
κακό, καὶ μὲ σᾶς, πού εἶχατε πάθει κάθε κακό. Καὶ ὁμως ἦταν σὲ ὁ-
λους φανερό ὅτι, ἂν δίκαια ἐξορίζονταν ἐκεῖνοι, τότε ἐσεῖς ἄδικα,
καὶ ἂν ἐσεῖς δίκαια, τότε οἱ Τριάντα ἄδικα· γιατί, βέβαια, δὲν εἶχαν
ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὴν πόλη, ἐπειδὴ θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιὰ ἄλλες
58 πράξεις παρά γιὰ τὶς γνωστὲς. Πρέπει, ἐπομένως, νά αἰσθάνεστε με-
γάλη ὀργή, γιατί ὁ Φεῖδωνας, μολονότι ὀρίστηκε γιὰ νά σᾶς συμφι-

λιώσει και νά σᾶς ἐπαναφέρει ἀπὸ τὴν ἐξορία, εἶναι συνυπεύθυνος
 μέ τὸν Ἐρατοσθένη γιὰ τίς ἴδιες πράξεις· γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς
 σκοπὸ ἦταν ἔτοιμος, χρησιμοποιώντας ἐσᾶς⁵⁴, νά βλάψει τοὺς ἰσχυ-
 ρότερους ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του, ἐνῶ δὲν εἶχε καμιά πρόθεση νά
 παραδώσει τὴν πόλη σ' ἐσᾶς, πού εἶχατε ἐξοριστεῖ ἀπὸ αὐτὴν ἄδικα.
 Ἐναντίον αὐτοῦ ἀντίθετα μάλιστα, πῆγε στὴ Λακεδαιμόνα καὶ προσπάθησε νά τοὺς
 πείσει ἐκεῖ νά ἀναλάβουν ἐκστρατεία ἐναντίον σας, προβάλλοντας
 τὸ πλαστὸ ἐπιχειρήμα, ὅτι τάχα ἡ πόλη θά περνοῦσε στὰ χέρια τῶν
 Βοιωτῶν⁵⁵, καὶ λέγοντας διάφορα ἄλλα πού, ὅπως πίστευε, θά τοὺς
 59 ἐπειθάν ὅπωςοἴητε. Καὶ ὅταν δὲν κατόρθωσε νά ἐπιτύχει στὰ σχέ-
 διὰ του (εἴτε ἐπειδὴ στάθηκαν ἐμπόδιο κάποιοι θρησκευτικοὶ λό-
 γοι⁵⁶ εἴτε ἐπειδὴ δὲν ἤθελαν οἱ ἴδιοι οἱ Σπαρτιάτες) δανείστηκε ἐκα-
 τὸ τάλαντα, γιὰ νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσει μισθοφόρους γιὰ
 βοήθεια, καὶ ζήτησε γιὰ διοικητὴ τοὺς τὸ Λύσανδρο⁵⁷, πού εἶχε τίς
 καλύτερες διαθέσεις γιὰ τὴν ὀλιγαρχία καὶ τίς χειρότερες γιὰ τὴν
 πόλη, καὶ ἐπιπρόσθετα μισοῦσε θανάσιμα τοὺς πολίτες τοῦ Πειραιᾶ.
 Ἐχοντας λοιπὸν μισθώσει ἀνθρώπους κάθε κατηγορίας, μέ σκοπὸ
 νά ἐξοντώσουν τὴν πόλη, καὶ προσπαθώντας νά προσελκύσουν καὶ
 ἄλλες πόλεις καὶ τελικὰ νά πείσουν τοὺς Λακεδαιμόνιους καὶ ὄσους
 μπορούσαν ἀπὸ τοὺς συμμάχους τοὺς, ἐτοιμάζονταν ὄχι νά εἰρηνέ-
 ψουν ἀλλὰ νά καταστρέψουν τὴν πόλη. Τοὺς ἐμπόδισαν ὅμως οἱ
 γενναῖοι ἐκεῖνοι ἄντρες· σ' αὐτοὺς ἐσεῖς πρέπει νά δεῖξετε, τι-
 μωρώνοντας τοὺς κοινούς ἐχθροὺς σας, ὅτι θά ἀνταποδώσετε τὴν εὐ-
 γνωμοσύνη πού τοὺς ὀφείλετε. Αὐτὰ ὅμως τὰ ξέρετε καὶ σεῖς οἱ
 60 ἴδιοι καί, ἐπομένως, δέ βλέπω γιατί πρέπει νά σᾶς παρουσιάσω
 μάρτυρες. Καὶ ὅμως θά παρουσιάσω· γιατί καὶ ἐγὼ χρειάζομαι
 λίγη ἀνάπαυση, καὶ σέ μερικοὺς ἀπὸ σᾶς εἶναι πιὸ εὐχάριστο
 ν' ἀκοῦτε τὰ ἴδια πράγματα ἀπὸ ὅσο γίνεται περισσότερους.

Δημ.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ

62
 δ. Ἡ πολιτικὴ
 στάση τοῦ
 Θηραμένῃ

ο ἰστίαι
 ἐπιχειρῶν
 νά
 καταλάβῃ
 τὸ ἐπιχειρήμα

62 Ἄν μοῦ ἐπιτρέπετε, σκοπεῦω τώρα νά σᾶς ἐκθέσω τὰ σχετικά μέ
 τὸ Θηραμένῃ, ὅσο μπορῶ συντομότερα. Σᾶς παρακαλῶ νά μέ ἀκού-
 σετε, γιὰ τὸ συμφέρον καὶ τὸ δικό σας καὶ τῆς πόλης. Καὶ μὴ περά-
 σει ἀπὸ τῆ σκέψη κανενός ὅτι, ἐνῶ εἶναι ὑπόδικος ὁ Ἐρατοσθένης,
 ἐγὼ ἀντικανονικὰ κατηγορῶ τὸ Θηραμένῃ. Ἐχῶ τὴν πληρο-
 φορία ὅτι ὁ κατηγορούμενος θά χρησιμοποιήσει στὴν ἀπολογία του

Θηραμένῃς
 ὁμοίως Ἐρατοσθ. = ἄδωτος
 Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

αυτό τό ἐπιχείρημα: πῶς δηλαδή ἦταν φίλος μ' ἐκείνον καί συνυ-
πεύθυνος γιά τίς ἴδιες πολιτικές πράξεις. Τότε ὀπωσδήποτε θά φτά-
σει καί στό σημεῖο, φαντάζομαι, νά ἰσχυριστεῖ ὅτι, ἀνήκοντας στήν
ἴδια πολιτική μερίδα μέ τό Θεμιστοκλή⁵⁸, φρόντισε νά οἰκοδομη-
θοῦν τά τεῖχη, ἀφοῦ μαζί μέ τό Θηραμένη φρόντισε νά κατεδαφι-
στοῦν. Δέ μοῦ φαίνεται, ὁμως, ὅτι αὐτοί οἱ δύο ἄνθρωποι ἦταν τῆς
ἴδιας κατηγορίας. Ὁ ἕνας οἰκοδόμησε τά τεῖχη παρά τήν ἀντίδρα-
ση τῶν Λακεδαιμονίων, ἐνῶ ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἔχοντας ἐξα-
πατήσει τοὺς πολίτες. Ἔτσι, αὐτό πού ἔχει συμβεῖ στήν πόλη εἶναι
τό ἀντίστροφο ἀπ' ὅτι θά περίμενε κανεῖς. Κανονικά δηλαδή θά ἄ-
ξιζε μαζί μέ τό Θηραμένη νά ἔχουν ἐξοντωθεῖ καί οἱ ὀπαδοί του,
ἐκτός καί ἂν κανενός οἱ πράξεις ἦταν ἀντίθετες ἀπό ἐκείνου. Ἐδῶ
ὁμως βλέπω ὅτι καί οἱ ἀπολογίες ἀναφέρονται σ' ἐκείνον καί ὅσοι
ἦταν συνεργάτες του προσπαθοῦν νά ἀποσπάσουν τιμές, λές καί ἐ-
κείνος ἦταν ὁ δημιουργός πολλῶν καλῶν καί ὄχι μεγάλων κακῶν.

Αὐτός, πρῶτα πρῶτα, εἶχε μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιά τήν
πρώτη ὀλιγαρχική κυβέρνησι, ἀφοῦ σᾶς ἐπεισε νά ψηφίσετε τό
πολίτευμα τῶν τετρακοσίων. Ὁ πατέρας του, πού ἦταν ἕνας ἀπό
τοὺς προβούλους, ἔκανε τά ἴδια, ἐνῶ αὐτόν, ἐπειδή τόν θεωροῦσαν
ὅτι ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα τήν πολιτική τους, οἱ ὀλιγαρχικοί τόν
ὄρισαν στρατηγό! Καί ὅσο διάστημα εἶχε κάποιο κύρος, ἔδειχνε
νά μένει πιστός στίς ὑποθέσεις τῆς πόλης. Ὅταν ὁμως ἄρχισε νά
διαπιστώνει ὅτι ὁ Πείσανδρος, ὁ Κάλλαισχος⁵⁹ καί μερικοί ἄλ-
λοι ἀποχοῦσαν μεγαλύτερη ἀπό αὐτόν δύναμη, ἐνῶ παράλληλα
ἡ δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας δέν ἔδειχνε διάθεση νά τοὺς
ἀκολουθήσει, τότε καί ἀπό φθόνο γιά ἐκείνους καί ἀπό φόβο
σ' ἐσᾶς, συνεργάστηκε μέ τόν Ἀριστοκράτη⁶⁰. Καί ἐπειδή ἤθελε
νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἦταν πιστός στό δημοκρατικό λαό
σας, μέ τίς κατηγορίες του προκάλεσε τήν ἐκτέλεση τοῦ Ἀντι-
φῶντα⁶¹ καί τοῦ Ἀρχεπτόλεμου⁶², παρόλο πού ἦταν στενότατοι
φίλοι του. Καί ἔφτασε σέ τέτοιο σημεῖο φαυλότητος, ὥστε ταυτό-
χρονα καί ἐσᾶς ὑποδούλωσε, γιά νά κερδίσει τήν ἐμπιστοσύνη
ἐκείνων, καί τοὺς φίλους του ἐξόντωσε, γιά νά κερδίσει τή δι-
κή σας.

Μέ ὅλες τίς τιμές καί τίς ἐξαιρετικές διακρίσεις πού ἀποχοῦ-
σε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔδωσε τήν ὑπόσχεση νά σώσει τήν πόλη, ὁ ἴδιος
τήν κατάστρεψε: εἶπε ὅτι ἀνακάλυψε ἕνα τέχνασμα σπουδαῖο καί

63

64

65

ἐπομένως ἦταν
πολιτικός
66
(Θηραμένης)

→ ΕΦΕΤΗΣΤ

67

για νά δείξει
ὅτι πᾶσα δημοκρατία
σώζεται τῶς
φίλους του

68

αναφέρεται
σαν ρήτορας
προς τὸν λαόν
λαοὶ ἀντι
σαν κατὰ πρός
μικρῶν σκώων
δικαστές

ἀποτελεσματικό (ὑποσχέθηκε νά κλείσει εἰρήνη, χωρίς οὔτε ὀμή-
ρους νά δώσει οὔτε τὰ τεῖχη νά κατεδαφίσει οὔτε τὰ πλοῖα νά πα-
ραδώσει), ἀλλά δέ δέχτηκε νά τὸ ἀνακοινώσει σέ κανένα, μόνο
ζήτησε νά τοῦ ἔχετε ἐμπιστοσύνη. Καί σεις, Ἄθηναῖοι⁶³, μοιλονότι
τό Συμβούλιο τοῦ Ἄρειου Πάγου⁶⁴ ἔπαιρνε τὰ κατάλληλα μέτρα
γιά τή σωτηρία τῆς πόλης καί πολλοί ἀντιδρούσαν στίς ἐνέργειες
τοῦ Θηραμένη, καί φυσικά, ὅλοι σας ξέρατε ὅτι γενικά οἱ ἄνθρω-
ποι κρατοῦν διάφορα μυστικά μόνο γιά προστασία ἀπό τοὺς ἐχ-
θρούς, ἐνῶ ἐκεῖνος δέν ἤθελε νά ἀποκαλύψει ἀνάμεσα στοὺς συμ-
πολίτες του τὰ ὅσα σκόπευε νά πεί στοὺς ἐχθρούς - παρ' ὅλα αὐ-
τά, τοῦ ἐμπιστευτήκατε τήν πατρίδα, τὰ παιδιά, τίς γυναῖκες καί
τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς σας. Καί ἐκεῖνος ἀπ' ὅσα ὑπόσχέθηκε
δέν πραγματοποιοῖσε βέβαια τίποτε, ἀλλά εἶχε τόσο βαθιά συνει-
δητοποιήσει ὅτι ἡ πόλη ἔπρεπε νά ταπεινωθεῖ καί νά ἐξασθενή-
σει, ὥστε σᾶς ἐπεισε νά προβεῖτε σέ ἐνέργειες πού ὡς τότε κανεῖς
οὔτε ἀπό τοὺς ἐχθρούς σας ἀνάφερε οὔτε ἀπό τοὺς συμπολίτες σας
περίμενε. Καί αὐτὰ ὄχι ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπό τοὺς Λακεδαιμό-
νιους· ὁ ἴδιος αὐτοπροαίρετα ἔδωσε ὑποσχέσεις καί τὰ τεῖχη τοῦ
Πειραιᾶ νά κατεδαφίσει καί τὸ πολίτευμα πού εἶχατε νά καταλύ-
σει. Ἦξερε βέβαια πολύ καλά ὅτι, ἂν δέν χάσετε κάθε ἐλπίδα,
γρήγορα θά ζητήσετε τήν τιμωρία του.

Καί στό τέλος, δικαστές, δέν ἄφησε νά πραγματοποιηθεῖ ἡ
ἀπαραίτητη συνέλευση τοῦ λαοῦ, παρά μόνο ὅταν εἶχε τηρήσει
μέ ἐπιμέλεια τήν προθεσμία πού τοῦ εἶχαν ὀρίσει ἐκεῖνοι⁶⁵, ὁπότε
ἔστειλε καί ἔφερε ἀπό τή Σάμο τὰ πλοῖα πού ἦταν μαζί μέ τὸ Λύ-
σανδρο, καί ἔτσι ἐγκαταστάθηκε στήν πόλη μας τὸ στρατόπεδο
τῶν ἐχθρῶν. Τότε ἀκριβῶς, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες, καί ἐνῶ
ἦταν παρόντες ὁ Λύσανδρος, ὁ Φιλοχάρης καί ὁ Μιλτιάδης⁶⁶,
κάλεσαν τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ πολι-
τεύματος, ἔτσι πού κανεῖς ἀπό τοὺς ρήτορες⁶⁷ νά μὴν μπορεῖ νά
ἀντιδράσει ἢ νά τοὺς ἀπειλήσει, καί ἐσεῖς νά μὴν ἀποφασίσετε
αὐτὰ πού σύμφεραν στήν πόλη, ἀλλά νά ψηφίσετε τὰ ὅσα σχεδιά-
ζαν ἐκεῖνοι. Σηκώθηκε λοιπόν τότε ὁ Θηραμένης καί πρότεινε νά
ἀναθέσετε τή διακυβέρνηση τῆς πόλης σέ τριάντα ἄντρες καί νά
υἱοθετήσετε τὸ πολιτικό σύστημα πού παρουσίασε ὁ Δρακοντί-
δης⁶⁸. Ἐσεῖς ὅμως, παρόλο πού βρισκόσασταν κάτω ἀπό τέτοια
πίεση, δείχνατε μέ τίς φωνές σας ὅτι δέ σκοπεύετε νά δεχτεῖτε τίς

ἔρωτησιν

74
προτάσεις τους. Γιατί ξέρατε ότι εκείνη τή μέρα είχατε συγκεν-
τρωθεί για νά αποφασίσετε για τή δουλεία ή τήν ἐλευθερία σας.
Καί ὁ Θηραμένης, δικαστές, (καί για ὅλα αὐτά θά ἔχω μάρτυρες
ἐσᾶς τούς ἴδιους) δήλωσε ὅτι ὁ ἴδιος δέ δίνει καμιά σημασία στίς
ἀποδοκιμασίες σας, ἐπειδή ἤξερε ὅτι πολλοί ἀπό τούς Ἀθηναίους
ἀκολουθοῦσαν τήν ἴδια πολιτική μ' αὐτόν, καί ἐξάλλου οἱ προ-
τάσεις του ἔβρισκαν σύμφωνους τό Λύσανδρο καί τούς Λακεδαι-
μόνιους. Μετά ἀπό ἐκεῖνον σηκώθηκε ὁ Λύσανδρος, πού εἶπε
πολλά καί διάφορα καί ἀκόμα ὅτι σᾶς εἶχε ἀπέναντί του ἔνοχους
75
για παράβαση τῶν συνθηκῶν⁶⁹, καί ὅτι, ἐπομένως, τώρα δέν πρό-
κειται νά αποφασίσετε για τό πολίτευμα, ἀλλά για τή σωτηρία
σας, ἄν δέ συμμορφωθεῖτε μέ τίς προτάσεις τοῦ Θηραμένη.
Ἀπ' ὅσους βρίσκονταν στή συνέλευση, ὅσοι ἦταν τίμιοι πολίτες,
ἐπειδή εἶχαν ἀντιληφθεῖ τή σκευωρία καί τό ἀδιέξοδο, ἄλλοι ἔμει-
ναν ἐκεῖ καί σώπασαν, ἐνῶ ἄλλοι σηκώθηκαν καί ἔφυγαν, ἔχοντας
76
τουλάχιστο τή συναίσθηση ὅτι δέν ψήφισαν τίποτε ἐπιζήμιο για
τήν πόλη. Καί μόνο ἐλάχιστοι, πού ἦταν καί φαῦλοι καί κακό-
βουλοι, ἐπιδοκίμασαν μέ τήν ψήφο τους τίς ἐντολές πού εἶχαν
δοθεῖ. Συγκεκριμένα, εἶχαν πάρει γραμμή νά ψηφίσουν δέκα ἄν-
τρες πού εἶχε ὑποδείξει ὁ Θηραμένης, δέκα πού πρότειναν αὐτοί
πού εἶχαν χρηματίσει ἔφοροι καί δέκα ἀπό τούς παρόντες. Ἀντι-
λαμβάνονταν τόσο καλά τήν ἀδυναμία σας καί ἦταν τόσο βέβαιοι
77
για τή δύναμή τους, ὥστε ἤξεραν ἀπό πρῖν τά ὅσα θά διεξάγονταν
στή συνέλευση. Καί για ὅλα αὐτά δέ χρειάζεται νά δώσετε πίστη
σ' ἐμένα ἀλλά σ' ἐκεῖνον, ἀφοῦ ὅλα ὅσα ἔχω πει τά ἀνάφερε στήν
ἀπολογία του μπροστά στή βουλή⁷⁰, προσβάλλοντας κυριολεκτι-
κά καί τούς ἐξόριστους, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι εἶχαν γυρίσει πίσω
χάρη στή μεσολάβησή του, ἐνῶ δέν ἔδειχναν κανένα ἐνδιαφέρον
οἱ Λακεδαιμόνιοι, προσβάλλοντας καί τούς πολιτικούς συνεργά-
τες του μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι, παρόλο πού ἦταν ὑπεύθυνος για ὅλα
78
ὅσα εἶχαν γίνει, ὅπως ἀκριβῶς σᾶς ἔχω ἐκθέσει, τόν μεταχειρίζον-
ταν μ' αὐτό τόν τρόπο, ἐνῶ καί ὁ ἴδιος εἶχε ἐκδηλώσει ἐμπρακτά
τήν ἀξιοπιστία του καί ἐκεῖνοι εἶχαν δεσμευτεῖ ἀπέναντί του μέ
ὄρκους.

Καί μολονότι ἦταν ὑπεύθυνος για τόσα καί ἄλλα κακά καί
αἰσχρά, καί παλιά καί πρόσφατα, καί μικρά καί μεγάλα, θά τολ-
μήσουν αὐτοί νά δηλώσουν ὅτι εἶναι φίλοι του. Καί ὁμως ὁ Θη-

ραμένης θανατώθηκε όχι από τό ενδιαφέρον του για σᾶς ἀλλά ἀπό τή φαυλότητά του. Τιμωρήθηκε δίκαια στήν περίοδο τῆς ὀλιγαρχίας (ἀφοῦ τήν εἶχε κιόλας καταλύσει), ὅπως θά μπορούσε νά τιμωρηθεῖ καί σέ περίοδο δημοκρατίας. Δύο φορές σᾶς ὑποδούλωσε, περιφρονώντας αὐτά πού εἶχε καί ἐπιδιώκοντας αὐτά πού δέν εἶχε⁷¹· χρησιμοποιώντας γιά πρόσχημα τήν πιό ὠραία λέξη⁷², δίδασκε μέ τό παράδειγμά του τίς χειρότερες πράξεις.

Σχετικά μέ τό Θηραμένη ἀρκετές εἶναι οἱ κατηγορίες πού διατύπωσα. Τώρα ὁμως ἔχετε μπροστά σας μιᾶ εὐκαιρία, πού δέ σᾶς ἐπιτρέπει νά δείξετε διάθεση συγγνώμης καί συμπάθειας· πρέπει νά τιμωρήσετε καί τόν Ἐρατοσθένη καί τοὺς συνεργάτες του. Ὅχι ὅταν πολεμᾶτε νά εἶστε δυνατώτεροι ἀπό τοὺς ἔθνικούς σας ἐχθρούς, καί ὅταν ψηφίζετε κατώτεροι ἀπό τοὺς πολιτικούς σας ἀντιπάλους· καί οὔτε νά αἰσθάνεστε εὐγνωμοσύνη γιά ὅσα αὐτοὶ ὑπόσχονται δι τῆ πράξουν καί ὄχι ὀργή γιά ὅσα ἔχουν πράξει· καί οὔτε νά παίρνετε μέτρα ἐναντίον τῶν Τριάντα ὅσο εἶναι μακριά σας, καί νά τοὺς ἀφήνετε ἐλεύθερους ὅταν εἶναι δίπλα σας· καί οὔτε ἐσεῖς οἱ ἴδιοι νά βοηθήσετε τόν ἑαυτό σας λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ τύχη πού σᾶς τοὺς παράδωσε.

80

Ἐχω διατυπώσει τίς κατηγορίες μου γιά τόν Ἐρατοσθένη καί τοὺς φίλους του, πού θά τοὺς ἀναφέρει στήν ἀπολογία του ὡς ὑπεύθυνους καί πού τοὺς εἶχε συνεργάτες του στά ἐγκλήματά του. Ὡστόσο αὐτός ὁ δικαστικός ἀγῶνας δέ διεξάγεται μέ τοὺς ἴδιους ὁρους καί γιά τήν πόλη καί γιά τόν Ἐρατοσθένη. Αὐτός ἦταν κάποτε ταυτόχρονα κατήγορος καί δικαστής αὐτῶν πού κρίνονταν, ἐνῶ ἐμεῖς στήν προκειμένη περίπτωση ἔχουμε ἕναν πού κατηγορεῖ καί ἕναν πού ἀπολογεῖται. Αὐτοὶ ἐκτελοῦσαν χωρίς δίκη ἀνθρώπους ὀλίγετα ἀθῶους, ἐνῶ ἐσεῖς θεωρεῖτε ὀρθό νά δικάσετε σύμφωνα μέ τοὺς νόμους αὐτοὺς πού κατάστρεψαν τήν πόλη, αὐτοὺς πού, καί παράνομα νά θέλατε νά τοὺς τιμωρήσετε, δέ θά μπορούσατε νά τοὺς ἐπιβάλατε ποινὴ ἀντίστοιχη μέ τὰ ἐγκλήματα πού διέπραξαν ἐναντίον τῆς πόλης. Τί ἀλήθεια θά μπορούσαν νά πάθουν, γιά νά τιμωρηθοῦν ἀνάλογα μέ τίς πράξεις τους; Μήπως ἂν θανατώνατε τοὺς ἴδιους καί τὰ παιδιά τους, θά τοὺς τιμωρούσαμε ὅπως τοὺς ἄξιζε γιά ὄλο ἐκεῖνο τό φονικό τῶν πατέρων, τῶν γιῶν καί τῶν ἀδελφῶν μας, πού αὐτοὶ τοὺς ὀδηγοῦσαν στό θάνατο χωρίς δίκη; Μήπως ἂν δη-

Γενική 79

ἀνακεφαλαίωση

Ἐπίλογος: 81

ἐντ- α. Λόγοι πού ἐπιβάλλουν πωστὰ κατὰ δίκη ὑπερ- σφραγίσ

ἀεὶ καὶ πῶς
παράνομα νά
πῶς δικάσαν
δέν δά πῶς
βρίσκων
χειρὸν ἔρα 83
καὶ νά νά

42

μεύατε τις φανερές περιουσίες τους, αυτό θά ήταν αρκετό για την πόλη, πού τῆς ἀρπαζαν τόσα πολλά, ἢ για τοὺς πολίτες, πού τοὺς ρήμαζαν τὰ σπίτια; Ἀφοῦ λοιπόν, ὅπως καί νά τοὺς μεταχειριστεῖτε, δέ θά μπορούσατε νά τοὺς ἐπιβάλετε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ποινὴ, δέν εἶναι ντροπὴ νά ἀρνηθεῖτε καί ὁποιαδήποτε ἔστω ἱκανοποίηση θά μπορούσε κανεῖς νά πάρει ἀπ' αὐτούς;

84
ἐπιχειρήματα

Ἐχω τὴ γνώμη διὰ τὴν ἄποψιν ὅτι θά τολμοῦσε τὰ πάντα ἕνας ἄνθρωπος πού αὐτὴ τὴ στιγμή, ἐνῶ δικαστὲς του δέν εἶναι ἄλλοι παρά τὰ ἴδια τὰ θύματά του, ἐρχεται νά ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτὸ του μπροστὰ στοὺς ἴδιους τοὺς μάρτυρες τῆς φαυλότητάς του. Τόσο πολὺ ἢ ἐσᾶς περιφρονεῖ ἢ σέ ἄλλους στηρίζεται. Καί τὰ δύο αὐτὰ πρέπει νά σᾶς ἐνδιαφέρουν, ἂν σκεφτεῖτε διὰ τὸ ὅτι οὔτε ἐκεῖνα τὰ παλιὰ θά εἶχαν κατορθώσει, ἂν δὲ συνεργάζονταν μαζί τους καί ἄλλοι, οὔτε τώρα θά ἐπιχειροῦσαν νά ἐμφανιστοῦν στὴ δίκη, ἂν δέν πίστευαν διὰ τὴν σωστικὴν ἔλπίσιν ὅτι οἱ ἴδιοι θά ἐξασφαλίσουν ἀπόλυτη σιγουριά καί γὰρ ὅσα ἔκαναν καί γὰρ νά κάνουν ἀπὸ τώρα καί πέρα διὰ τὴν θέλουν- ἂν, φυσικά, ἀπαλλάξετε, τώρα πού ἔχετε στὰ χέρια σας, αὐτοὺς πού σᾶς προκάλεσαν τίς μεγαλύτερες συμφορές. Ἄλλὰ εἶναι νά ἀπορήσει κανεῖς καί μέ δσοὺς σκοπεύουν νά συνηγορήσουν γι' αὐτούς. Μήπως ἔχουν τὴν ἰδέαν ὅτι εἶναι ἀκέραιοι ἄνθρωποι καί θά ζητήσουν τὴν ἀθώωσίν τους, ἀποδείχνοντας διὰ τὴν δίκην τους τιμότητα ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὴν φαυλότητα αὐτῶν (θά εὐχόμεθα ἀλήθεια οἱ συνηγοροὶ τους νά εἰδείναν τὴν ἴδιαν προθυμίαν νά σώσουν τὴν πόλιν, ὅσον αὐτοὶ γὰρ νά τὴν καταστρέψουν); ἢ μήπως ἔχουν τὴν ἰδέαν ὅτι εἶναι δεινοὶ ῥήτορες καί θά ἀποδείξουν στὴν ἀπολογία τους διὰ τὰ ἔργα τῶν κατηγορουμένων εἶναι πραγματικὰ ἀξιόλογα;

β. Οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Ἐρατοσθένη

85

Ἄξιζεν ὥστόσο νά δεῖτε τοὺς μάρτυρας, πού, ἐνῶ καταθέτουν γι' αὐτούς, ταυτόχρονα κατηγοροῦν τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν τους. Πιστεύουν διὰ τὸ ὅτι ἔχετε χάσει ὁλότελα τὴν μνήμην σας καί διὰ τὸ ὅτι εἴστε ἀφελεῖς, ἀφοῦ φαντάζονται διὰ τὴν βοήθειαν τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας θά σώσουν, χωρὶς νά διατρέχουν κανένα κίνδυνον, τοὺς Τριάντα, ἐνῶ μέ τὸν Ἐρατοσθένην καί τοὺς συνάρχοντάς του ἦταν ἐπικίνδυνον ἀκόμα καί νά συνοδέψουν κανεῖς τὴν κηδεῖαν ἐνός νεκροῦ. Ἐνωεῖται διὰ αὐτοὺς, ἂν γλίτωναν, θά ἦταν πάλιν σέ θέσιν νά καταστρέ-

86

87

88

ψουν τήν πόλη· ἐνῶ ἐκεῖνοι, πού αὐτοί ἐξόντωνσαν, ἔχοντας χάσει τή ζωή τους, ἔχασαν κάθε δυνατότητα νά πάρουν ἱκανοποίηση ἀπό τοὺς ἐχθροὺς τους. Καί εἶναι ἀλήθεια ἀπαράδεχτο, τὸ ὅτι, ἐνῶ οἱ φίλοι ἐκεῖνων, πού ἄδικα θανατώνονταν, ἐξοντώνονταν κι' αὐτοί μαζί τους, γι' αὐτοὺς ἐδῶ, πού ἐξόντωνσαν τήν πόλη ὀλόκληρη, θά ἔρθουν ἓνα σωρό, φαντάζομαι, στήν κηδεῖα τους, ἀφοῦ τόσοι ἐτοιμάζονται νά τοὺς βοηθήσουν τώρα.

89

Ἔχω τή γνώμη ὅμως ὅτι ἦταν πολὺ εὐκολότερο τότε νά ἀντιδράσει κανεὶς γιὰ τὰ ὅσα ὑποφέρατε ἐσεῖς, παρά νά ἀπολογηθεῖ τώρα γιὰ τὰ ὅσα αὐτοὶ ἔχουν πράξει. Ὑποστηρίζουν βέβαια ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης εἶναι ὁ λιγότερο ὑπεύθυνος γιὰ τὰ ἐγκλήματα τῶν Τριάντα, καί γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔχουν τήν ἀξίωση νά ἀθωωθεῖ. Γιὰ τὸ ὅτι ὅμως σᾶς ἔβλαψε περισσότερο ἀπ' ὅσο οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, γι' αὐτὸ

90

δὲ νομίζουν ὅτι πρέπει νά ἐξοντωθεῖ; Εἶναι χρέος σας νά δηλώσετε ποιά εἶναι ἡ ἀποψή σας γι' αὐτὰ τὰ θέματα. Ἄν τὸν καταδικάσετε, θά διαπιστώσουν ὅλοι ὅτι ἐξακολουθεῖτε νά εἶστε ἀγανακτισμένοι μὲ τίς πράξεις τους· ἂν τὸν ἀθωώσετε, θά πιστέψουν ὅλοι ὅτι ἐπιδιώκετε τοὺς ἴδιους στόχους μ' αὐτούς, καί τότε δὲ θά ἔχετε τὸ δικαίωμα νά ἰσχυριστεῖτε ὅτι ἐκτελοῦσατε ἐντολές τῶν Τριάντα. Γιατί τώρα κανεὶς δὲ σᾶς ἀναγκάζει νά ψηφίσετε ἀντίθετα ἀπ' ὅτι ἔχετε ἀποφασίσει. Σᾶς συμβουλεύω λοιπὸν νά μὴ καταδικάσετε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σας ἀθωώνοντας αὐτοὺς ἐδῶ. Καί μὴ φαντάζεστε ὅτι ἡ ψήφος σας θά μείνει κρυφὴ, ἀφοῦ θά ἀνακοινώσετε στήν πόλη τήν ἀπόφασή σας.

91

γ. Ὑπομνήσεις 92
στὶς δύο μερίδες
τῶν πολιτῶν

Θέλω νά κατεβῶ ἀπὸ τὸ βῆμα, ἀφοῦ πρῶτα θυμίσω μερικά στὶς δύο μερίδες τῶν πολιτῶν, καί στὴ μερίδα τῆς πόλης καί στὴ μερίδα τοῦ Πειραιᾶ, ἔτσι ὥστε νά ψηφίσετε ὅλοι ἔχοντας γιὰ κριτήρια αὐτὰ πού ὑποφέρατε ἐξαιτίας τους. Πρῶτα πρῶτα, ὅσοι μείνατε στήν πόλη, συλλογιστεῖτε ὅτι αὐτοὶ ἀσκοῦσαν πάνω σας μιά τόσο σκληρὴ ἐξουσία, ὥστε ἦσασταν ἀναγκασμένοι νά διεξάγετε μὲ τοὺς ἀδελφούς καί τοὺς γιούς καί τοὺς συμπολίτες σας ἓνα τέτοιο πόλεμο, ὅπου, μολονότι ἔχετε ἠττηθεῖ, βρῖσκεστε στήν ἴδια μοῖρα μὲ τοὺς νικητές, ἐνῶ, ἂν νικούσατε, θά γινόσασταν δοῦλοι τῶν Τριάντα⁷³. Αὐτοὶ, μὲ τίς πολιτικές τους ἀθαιρέσεις, μεγάλωσαν τίς ἰδιωτικές τους περιουσίες, ἐνῶ ἐσεῖς, μὲ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, τίς ἔχετε ἐλατ-

93

τώσει. Γιατί, φυσικά, δὲ θεωροῦσαν ἀπαραίτητο νά συμμετέχετε στά
διάφορα κέρδη, ἐνῶ σᾶς ἀνάγκαζαν νά συμμερίζεστε τίς εὐθύνες
πού τοὺς καταλόγιζαν. [Καί ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμὸ κυνισμού,
ὥστε δέν κέρδιζαν τὴν ἀφοσίωσή σας μοιράζοντάς σας ἀπὸ τὰ ἀγα-
θὰ τους, ἀλλὰ πίστευαν ὅτι ἀποχτοῦσαν τὴν εὐνοιά σας μεταδίδον-
τάς σας τὰ αἴσχη τους. Γιὰ ὅλα αὐτὰ, τώρα πού ἔχετε ἀποχτήσει ξα-
νὰ τὸ θάρρος σας, ὅσο σᾶς εἶναι δυνατό, ζητήστε τὴν τιμωρία τους
καί γιὰ δική σας χάρη καί γιὰ χάρη τῆς μερίδας τοῦ Πειραιᾶ. Σκε-
φτεῖτε ὅτι τότε σᾶς ἐξουσίαζαν αὐτοὶ οἱ πανάθλιοι ἄνθρωποι· σκε-
φτεῖτε ὅτι τώρα ἀσκεῖτε τὰ πολιτικά σας δικαιώματα μαζί μέ ἄρι-
στους συμπολίτες, ὅτι πολεμάτε μόνο μέ τοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδας
σας καί ἀσχολεῖστε μέ τὰ προβλήματα τῆς πόλης. Καί θυμηθεῖτε
τοὺς ξένους μισθοφόρους, πού αὐτοὶ εἶχαν ἐγκαταστήσει στήν ἄ-
κρόπολη, γιὰ νά περιφρουροῦν τὴ δική τους ἐξουσία καί τὴ δική
σας δουλεία. Σ' ἐσᾶς, μολοντί πολλά ὑπάρχουν ἀκόμα νά πῶ,
μόνο αὐτὰ ἀναφέρω.

*εἶχαν ἐπι-
καταλάβει
30*

94

Ὅσοι πάλι κατεβήκατε στὸν Πειραιά, θυμηθεῖτε πρῶτα πρῶτα
τὴν ὑπόθεση τῶν ὄπλων: ἐνῶ εἶχατε πάρει μέρος σέ πολλές μάχες
σέ ξένους τόπους, τὰ ὄπλα σᾶς τὰ στέρησαν ὄχι ἔθνικοί σας ἐχθροί,
ἀλλὰ αὐτοὶ ἐδῶ, καί μάλιστα σέ περίοδο εἰρήνης· ὕστερα σᾶς κήρυ-
ξαν ἐκπτώτους ἀπὸ τὴν πόλη πού σᾶς εἶχαν παραδώσει οἱ πρόγονοί
σας, καί ὅσο ζούσατε στήν ἐξορία, αὐτοὶ ζητοῦσαν τὴν ἐκδοσὴ σας
ἀπὸ διάφορες πόλεις. Γιὰ ὅλα αὐτὰ πρέπει νά αἰσθανθεῖτε τόση
ὄργη, ὄση καί τὸν καιρὸ τῆς ἐξορίας σας, καί νά θυμηθεῖτε καί ὅσα
ἄλλα δεινὰ ὑποφέρατε ἀπὸ αὐτούς: ἄλλους ἔσερναν ἀπὸ τὴν ἀγορά
καί ἄλλους ἀπὸ τόπους λατρείας, καί τοὺς σκότωναν· ἄλλους ἄρπα-
ξαν βίαια ἀπὸ τὰ παιδιά, τοὺς γονεῖς καί τίς γυναῖκες τους, τοὺς ἀ-
νάγκαζαν νά αὐτοκτονήσουν καί δέν ἔδιναν κἄν ἄδεια νά θαφτοῦν
μέ τὰ καθιερωμένα ἔθιμα, πιστεύοντας ὅτι ἡ δική τους ἐξουσία θά ἦ-
ταν μονιμότερη ἀπὸ τὴν τιμωρία τῶν θεῶν. Καί ὅσοι ξεφύγατε τὸ
θάνατο, ἔχοντας περάσει πολλοὺς κινδύνους, ἔχοντας περιπλανηθεῖ
σέ πολλές πόλεις καί ἀντιμετωπίζοντας ἀπὸ παντοῦ τὴν ἄρνηση,
χωρὶς νά ἔχετε κἄν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νά ζήσετε, ἄλλοι ἀπὸ σᾶς ἔ-
χοντας ἀφήσει τὰ παιδιά σας σέ πατρίδα τώρα ἐχθρική, ἄλλοι σέ ξέ-
νους τόπους, ἔχοντας γύρω σας πολλοὺς ἀντιπάλους, ἦρθατε τέλος
στὸν Πειραιά. Ὑστερα ἀπὸ πολλοὺς καί μεγάλους κινδύνους, μέ τὴ

95

96

97

ὄπλα

- 98 γενναιότητά σας άλλους ελευθερώσατε και άλλους φέρατε πίσω στην πατρίδα. Ἄν όμως ἀποτυχαίνατε και ἀστοχούσατε στις προσπάθειές σας αυτές, ἐσεῖς οἱ ἴδιοι θά παίρνατε πάλι τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας, ἀπὸ φόβο μήπως ξαναπάθετε τὰ ὅσα εἶχατε ὑποφέρει πρὶν. Καί τότε μέσα στην ἄδικη ταλαιπωρία σας, ἔτσι πού φέρνονταν αὐτοί, δέ θά σᾶς ὠφελούσαν οὔτε ἱερά οὔτε βομοί, αὐτά πού προσφέρουν προστασία ἀκόμα και στοὺς ἐνόχους. Καί ὅσο γιὰ τὰ παιδιά σας, ὅσα ἔμεναν ἐδῶ, αὐτοί θά τὰ μεταχειρίζονταν ἐξευτελιστικά, ἐνῶ ὅσα ἦταν στά ξένα, θά εἶχαν καταντήσει δοῦλοι, γιὰ νά ξεπληρώσουν ἀσήμαντα χρέη, ἀφοῦ δέ θά ἦταν κανεῖς νά τὰ συντρέξει.
- 99 Ὅστόσο, δέ θέλω ν' ἀπαριθμῶ τὰ ὅσα θά μπορούσαν νά συμβοῦν, ἀφοῦ δέν μπορῶ καν νά ἐκθέσω τὰ ὅσα ἔχουν γίνει. Γιατί αὐτό εἶναι δουλειά ὄχι ἐνός κατηγοροῦ οὔτε δύο, ἀλλά πολλῶν. Πάντως, οὔτε τὸ ἐλάχιστο μῦριο ἀπὸ τὸ ζῆλο μου δέν ἔχει ἀδρανήσει, γιὰ νά ὑπερασπίσω τὰ ἱερά, πού αὐτοί ἤ πούλησαν ἢ λέρωσαν μέ τὴν ἐπαφή τους, τὴν πόλη, πού αὐτοί σιγά σιγά ἐκμηδένιζαν, τοὺς ναυστάθμους, πού αὐτοί κατάστρεψαν, τοὺς νεκροὺς, πού ἐσεῖς, ἀφοῦ δέν μπορέσατε νά προστατέψετε ὅσο ζοῦσαν, βοηθήστε τοὺς τουλάχιστο τώρα πού ἔχουν πεθάνει. Φαντάζομαι ὅτι μᾶς ἀκοῦνε αὐτὴ τῆ στιγμή και ὅτι θά σᾶς παρακολουθοῦν νά ρίχνετε τὴν ψῆφο σας, πιστεύοντας και αὐτοί ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπὸ σᾶς ἀθωώσατε τοὺς ἐνόχους, θά ἔχετε καταδικάσει σέ θάνατο αὐτοὺς τοὺς ἴδιους, ἐνῶ ὅσοι θά τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους, θά πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐτοὺς.
- 100 Θά σταματήσω τὴν κατηγορία μου. Ἀκούσατε· εἶδατε· πάθατε· τὸν κρατᾶτε· κρίνετέ τον.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Όπως θά φανεῖ καί στή συνέχεια τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας δέν ξεχωρίζει καθόλου τόν Ἐρατοσθένη ἀπό τήν ὑπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα. Σ' αὐτό ἀλλωστε, ὅπως εἶπαμε, στηρίζει τίς ἐλπίδες του νά πείσει τοὺς δικαστές νά τόν καταδικάσουν. Ἔτσι, σέ ὄλη τή διάρκεια τοῦ λόγου του περνάει ἀπό τόν ἐνικό στόν πληθυντικό καί ἀντίστροφα, σάν νά κάθονταν στό ἐδῶλιο τοῦ κατηγορούμενου ὄλοι οἱ Τριάντα.

2. Ἡ διάρκεια ἐνός λόγου στό δικαστήριο ἦταν ὀρισμένη. Κανονικά ἔδιναν καί στοὺς δύο ἀντιδίκους τόν ἴδιο χρόνο, ἀνάλογα μέ τή σοβαρότητα τῆς ὑπόθεσης πού ἐκδικαζόταν. Εἶχαν μάλιστα καί ἓνα εἶδος χρονομέτρου, γιά νά κανονίζουν τή χρονική διάρκεια τοῦ κάθε λόγου. Ἦταν ἓνα ἀγγεῖο, μέ μιά τρύπα στό κάτω μέρος, γιά νά στάζει σιγά σιγά τὸ νερό πού ἔβαζαν, ἀνάλογα μέ τήν προκαθορισμένη διάρκεια. Ὁ λόγος διακοῦσε, ὡσότου ἀδειάσει τὸ ἀγγεῖο, πού λεγόταν *κλειψύδρα*, ἐπειδὴ λειτουργοῦσε σάν νά «ἔκλεβε» τὸ περιεχόμενό του (*κλέπτω - ὕδωρ*).

3. Σέ μιά συνηθισμένη δίκη ὁ κατήγορος, πού ἔχει πρῶτος τὸ λόγο, ἐκθέτει τὰ καθέκαστα τῆς διαφορᾶς του μέ τόν κατηγορούμενο, καί κατόπι οἱ δικαστές περιμένουν ἀπὸ αὐτόν νά ἀπολογηθεῖ. Ἀντίθετα, στήν ἀσυνήθιστη αὐτὴ δίκη, ἡ διαδικασία φαίνεται νά ἔχει ἀντιστραφεῖ: ὁ κατήγορος, μαζί μέ τοὺς δικαστές, πρέπει νά ρωτήσει τόν κατηγορούμενο, γιά νά μάθει ποιοὶ λόγοι τόν ὀδήγησαν στό νά βλάψει ὄχι ἀπλῶς ἓνα ἄλλο ἄτομο ἀλλὰ ὀλόκληρη τήν πόλη, τὸ σύνολο δηλαδή τῶν τίμων πολιτῶν.

4. Όπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη, μολοντί δέν εἶχε γιά τὸ Λυσία τὸ ἐπιδικώμενο ἀποτέλεσμα, σήμανε γιά τὸ ρήτορα τήν ἀρχὴ μιᾶς καινούριας σταδιοδρομίας. Ὁ Λυσίας πρέπει νά ἦταν τότε περίπου 40 χρονῶν.

5. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ δίκη γίνεται σχεδόν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα, καταλαβαίνουμε γιὰτί ὁ Λυσίας ἀναφέρει τὴν προσωπικὴ σχέση τοῦ πατέρα

του μέ τον Περικλή, πού ἦταν γιά τούς περισσότερους Ἀθηναίους ἡ μεγαλύτερη μορφή δημοκρατικοῦ ἡγέτη, ἀκόμα καί 25 χρόνια μετὰ τό θάνατό του.

6. Πραγματικά, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱστορικός Ξενοφώντας, οἱ Τριάντα, μόλις πῆραν τήν ἐξουσία, προχώρησαν σέ ὀρισμένες ἐκκαθαρίσεις – ἐκτελέσεις καί ἐξορίες – πολλῶν ἐπικίνδυνων στοιχείων τῆς πόλης. Τό μέτρο αὐτό, πού ἦταν φυσικά πολύ εὐκολο γιά τούς τυράννους, ἐξυπηρετοῦσε δύο σκοπούς: α) νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση στους πολίτες ὅτι οἱ κυβερνήτες τους εἶχαν πρόθεση νά ἐξυγιάνουν τήν πόλη· β) ν' ἀπομακρύνει ἀνθρώπους πού θά ἦταν ἐπικίνδunami καί γιά τούς ἴδιους τούς Τριάντα.

7. Ἦταν δύο ἀπό τούς Τριάντα.

8. Ὅπως φαίνεται καί πιο κάτω, ἕνα μέρος τῆς «τιμωρίας» τῶν ἐγκατάστατων μετοίκων ἦταν νά τούς παίρνουν τίς περιουσίες τους. Αὐτός ὁμως ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς ἐνέργειας τῶν Τριάντα καί ὄχι, ὅπως θά πίστευαν πολλοί, τά δημοκρατικά τους φρονήματα. Αὐτά ἀποτελοῦσαν τό πρόσχημα γιά τίς συλλήψεις καί τίς ἐκτελέσεις.

9. Ἦταν αὐτοί πού δούλευαν στό ἐργαστήριο τῆς ἀσπιδοποιίας. Στήν ἀρχαιότητα οἱ δοῦλοι ἀπασχολοῦνταν σέ πολλές ἀπό τίς δουλειές πού σήμερα ἐκτελοῦν ἀνειδίκευτοι ἐργάτες, τεχνίτες, ἀκόμα καί ὑπάλληλοι. Αὐτό ἴσχυε καί γιά τίς ἰδιωτικές ἀλλά καί γιά τίς κρατικές ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἦταν λ.χ. τά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, ὅπου τό κράτος ἀπασχολοῦσε χιλιάδες δούλους νοικιασμένους ἀπό ἰδιῶτες.

10. Τό τάλαντο ἦταν, γιά πολλές πόλεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἡ μεγαλύτερη μονάδα βάρους· ζύγιζε περίπου 25 κιλά. Τό τάλαντο ὁμως μπορούσε νά σημαίνει καί ἕνα ὀρισμένο, συνήθως μεγάλο, ἀριθμό νομισμάτων. Συγκεκριμένα, στήν Ἀθήνα ἕνα τάλαντο ἦταν 6.000 ἀσημένιες ἀττικές δραχμές. Γιά νά βροῦμε κάποια ἀντιστοιχία μέ τίς σημερινές ἀξίες, πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι λ.χ. μισή δραχμή (ἢ τρεῖς ὀβολοί) ἦταν, στά χρόνια τοῦ Λυσία, ἕνα ἀρκετά συνηθισμένο ἡμερομίσθιο γιά ἕναν ἀνείδικευτο ἐργάτη ἢ ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωση πού δινόταν σέ ὄσους πολίτες

είχαν αναλάβει μιά κρατική ύπηρεσία (δικαστές, ἄς ποῦμε). Πρέπει, ἐπομένως, νά ὑπολογίζουμε ὅτι μιά δραχμή, δηλ. τὸ $\frac{1}{6.000}$ τοῦ τάλαντου, θά ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἓνα ποσὸ πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ πεντακοσάρικο.

11. Τὸ κύριο δωμάτιο ἑνὸς σπιτιοῦ ἀνῆκε, κατὰ κανόνα, στὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας. Βρισκόταν συνήθως δίπλα στὴν τραπεζαρία καὶ τὸ θεωροῦσαν τὸ πιὸ σίγουρο μέρος γιὰ τὴ φύλαξη πολυτιμῶν πραγμάτων.

12. Ὁ κυζικηνὸς ἦταν ἓνα μεγάλο νόμισμα ἀπὸ ἤλεκτρο (μεῖγμα χρυσοῦ καὶ ἀσημιοῦ) τῆς Κυζίκου, μιᾶς ἀξιόλογης ἑλληνικῆς ἀποικίας στὰ παράλια τῆς Προποντιδίας. Ἐνας κυζικηνὸς ἰσοδυναμοῦσε μὲ 24 περίπου ἀττικές δραχμές.

13. Ὁ δαρεικὸς ἦταν περσικὸ νόμισμα χρυσοῦ, ποὺ κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Δαρείου Α΄ καὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 20 περίπου ἀττικές δραχμές.

14. Αὐτοὶ ἦταν ἄλλοι δύο ἀπὸ τοὺς Τριάντα. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνουμε ὅτι εἶχαν χωριστεῖ σὲ ομάδες τριῶν ἀτόμων, γιὰ νά ἀσχοληθεῖ ἡ καθεμίᾳ μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δέκα μετοίκους. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Λυσία, ἡ κάθε ομάδα εἶχε μαζί της καὶ διάφορους βοηθοὺς, δούλους γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀντικειμένων κλπ.

15. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ὁ γνωστὸς τοῦ Λυσία εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ τοὺς Τριάντα. Δέν πρέπει νά ἦταν μέτοικος.

16. Τὸ σπίτι τοῦ Δάμνιππου πρέπει νά ἦταν ἀπὸ τὰ εὐρύχωρα τῆς Ἀθήνας. Δέν εἶναι ὁμως εὐκόλο νά ἀναπαραστήσουμε τὸ σχέδιό του στὶς λεπτομέρειες. Ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς (*αὐλειος θύρα*) ἦταν ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ· ὀδηγοῦσε δηλαδή ἀπὸ τὸ δρόμο σὲ μιά αὐλῆ, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν συνήθως τὰ δωμάτια τῶν ἀντρῶν. Στὰ μεγαλύτερα σπίτια ὑπῆρχε καὶ μιά δευτέρη αὐλὴ πίσω ἀπὸ τὴν πρώτη, καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἦταν συγκεντρωμένα τὰ δωμάτια τῶν γυναικῶν καὶ μερικοὶ βοηθητικοὶ χῶροι. Πολλὰ σπίτια εἶχαν πίσω κῆπο μὲ μιά δευτερεύουσα πόρτα, ποὺ συνήθως ἐβγαζε σ' ἓναν ἄλλο δρόμο. Δέν εἶναι βέβαιο γιὰ ποιὲς ἀκριβῶς πόρτες μιλάει

ὁ Λυσίας· δύο πρέπει νά ἦταν ὅπως ὁποσδήποτε ἐκείνη πού ὀδηγοῦσε ἀπό τή μιᾶ ἀπὸ τήν ἄλλη (μέταυλος θύρα) καί ἐκείνη πού ἐβγαζε στόν πίσω δρόμο.

17. Φαίνεται ὅτι καί τό σπίτι τοῦ Ἀρχέναου, ὅπως καί τοῦ Λυσία, βρισκόταν κοντότερα στόν Πειραιά παρά τήν Ἀθήνα.

18. Τό κώνειο εἶναι ἓνα δηλητηριῶδες φυτό – σήμερα γνωστό στό λαό μέ διάφορα ὀνόματα – ἀπό τό ὁποῖο παρασκευάζαν τήν ἀρχαιότητα τό ὀμώνυμο δηλητήριο. Τό χρησιμοποιοῦσαν συχνά σέ περιπτώσεις θανατικῆς ἐκτέλεσης – ἦταν, θά λέγαμε, ὁ πιό ἀποτελεσματικός καί ἀνώδυνος τρόπος. Τό κώνειο συνδέθηκε στά μεταγενέστερα χρόνια κυρίως μέ τή θανατική ἐκτέλεση τοῦ φιλοσόφου Σωκράτη.

19. Ὅπως καί σήμερα, πρὶν θάψουν τό νεκρό, ἀφοῦ φρόντιζαν τό σῶμα του γιά τήν ταφή, τόν ἄφηναν μέσα στό φέρετρο σ' ἓνα κεντρικό μέρος τοῦ σπιτιοῦ γιά μιᾶ τουλάχιστο μέρα. Σ' αὐτό τό χρονικό διάστημα συγγενεῖς καί φίλοι τόν θρηνοῦσαν καί τόν τιμοῦσαν μέ διάφορα δῶρα. Αὐτό λεγόταν *πρόθεση* τοῦ νεκροῦ. Κατόπι μέ πομπή τόν μετέφεραν στό μέρος τῆς ταφῆς.

20. Τοῦς παράδωσαν δηλαδή στό κράτος, πού μπορούσε νά τοῦς διαθέσει ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του: νά τοῦς χρησιμοποιήσει γιά διάφορες δημόσιες βαριές δουλειές ἢ καί νά τοῦς πουλήσει.

21. Στό σημεῖο αὐτό τό ἀρχαῖο κείμενο παρουσιάζει κάποια ἀσάφεια. Ὅπως εἶναι διατυπωμένο, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ τρεῖς διαφορετικούς τρόπους: α) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, ὅταν πρωτοῆρθε (νύφη) στό σπίτι μας, ὁ Μηλόβιος... β) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις ἐκείνη μῆκε στό σπίτι, ὁ Μηλόβιος... γ) ἡ ἀπόδοση πού δίνεται ἐδῶ φαίνεται ἡ πιθανότερη καί γιά ἄλλους λόγους καί, κυρίως, ἐπειδή δίνει ἓνα χτυπητό παράδειγμα τῆς ἀπληστίας τοῦ Μηλόβιου: ἀμέσως μόλις μῆκε στό σπίτι, ἄρπαξε ὅτι τοῦ τράβηξε τήν προσοχή.

22. Ἐνα μέρος ἀπό ὀρισμένες δημόσιες δαπάνες τίς ἀναλάμβαναν κάθε χρόνο διάφοροι εὐκατάστατοι πολῖτες ἢ μέτοικοι. Αὐτέες οἱ ὑποχρεώσεις ὀνομάζονταν *λειτουργίες*. Μιά ἀπό αὐτέες ἦταν ἡ χο-

ρηγία, πού σήμαινε τήν καταβολή τῶν ἐξόδων γιά μιὰ θεατρική παράσταση ἢ μιὰ ἄλλη μουσική ἐκδήλωση, πού χρειάζοταν μιὰ ὁμάδα ἐκτελεστῶν, ἓνα χορό δηλαδή.

23. Οἱ ἔκτακτες προσφορές ἦταν ἓνα εἶδος φόρου, πού βάραινε μόνο τούς εὐκατάστατους Ἀθηναίους, ἰδιαίτερα σέ περιόδους μέ ἀξημένες οἰκονομικές ἀνάγκες, ὅπως λ.χ. στή διάρκεια ἐνός πολέμου.

24. Ἡ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων (ὅπως ἦταν λ.χ. ἡ συμμετοχή σέ δημόσιες ψηφοφορίες, ἡ ἐκλογή γιά διάφορες κρατικές θέσεις κλπ.) ἀποτελοῦσε, ὅπως καί σήμερα, μιὰ αὐστηρότατη ποινή, πού ἐπιβαλλόταν ἀπό τά δικαστήρια γιά βαριά πολιτικά ἀδικήματα. Φυσικά, στήν περίοδο τῶν Τριάντα γινόταν κατάχρηση αὐτῆς τῆς ποινῆς, γιά νά ἐξουδετερωθοῦν ἄνθρωποι μέ ἐπιρροή στό λαό. Κατά κανόνα, ὅσοι ἔχαναν τά πολιτικά τους δικαιώματα ἐξορίζονταν.

25. Ἀφοῦ δήμευαν τίς περιουσίες τῶν γονέων τους, στεροῦσαν ἀπό τίς ὑποψήφιες νύφες τήν προίκα, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τό γάμο τους.

26. Ἄν δηλαδή ἔλεγαν ἀλήθεια καί ἡ συμπεριφορά τους ἦταν ἀयोगη, τότε δέ θά εἶχαν σκοτώσει τόν Πολέμαρχο.

27. Στήν παρακάτω παράγραφο μέσα στό κείμενο τοῦ λόγου ἔχουν προστεθεῖ καί οἱ ἀπαντήσεις πού ἔδωσε ὁ Ἐρατοσθένης, ὅταν τοῦ ὑπέβαλε τίς ἐρωτήσεις ὁ Λυσίας, τήν ὥρα τῆς δίκης.

28. Καί ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας μέ τέτοιες ἐκφράσεις ἐννοεῖ ὄχι μόνο τούς δικαστές, ἀλλά καί τούς ὑπόλοιπους Ἀθηναίους πού παρακολουθοῦσαν τή δίκη, ἐκπροσωπώντας, κατά κάποιον τρόπο, τό λαό τῆς πόλης.

29. Ἡ ἀπόφαση πού εἶχαν πάρει οἱ Τριάντα ἔλεγε νά κάνουν ἔφοδο στά σπίτια τῶν μετοίκων καί ἐκεῖ νά τους συλλαμβάνουν. Ἐπομένως, ὁ Ἐρατοσθένης δέ θά παράβαινε τήν ἀπόφαση αὐτή, ἄν ἔλεγε ὅτι δέ βρῆκε τόν Πολέμαρχο.

30. Θά διαπιστώσουν δηλαδή ὅτι, ὅποια καί νά εἶναι τά ἐγκλήματα τους, δέν πρόκειται νά τιμωρηθοῦν. Θά ἔχουν, ἐπομένως, τήν ἴ-

δια ἐλευθερία καί τά ἴδια δικαιώματα μέ τούς ἐντιμούς συμπολίτες τους.

31. Πρόκειται γιά τίς πόλεις ἐκεῖνες, πού εἶχαν ἀποκαταστήσει πιά τίς σχέσεις τους μέ τήν Ἀθήνα καί ἀντιμετώπιζαν τούς ἐχθρούς της σάν νά ἦταν καί δικοί τους ἐχθροί. Πολλοί ἀπό τούς Τριάντα ζήτησαν ἄσυλο καί σέ ἄλλες πόλεις ἐκτός ἀπό τήν Ἐλευσίνα.

32. Ἀναφέρεται στή δίκη πού ἐγινε μετά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν. Ὁ Ξενοφώντας μᾶς βεβαιώνει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετανοίωσαν πολύ γρήγορα γιά τή βιαστική τους ἀπόφαση, ἀλλά οἱ στρατηγοί εἶχαν στό μεταξύ ἐκτελεστεῖ. Γιά νά φέρνει ὁμοῦς αὐτό τό ἐπιχείρημα ὁ Λυσίας, φαίνεται ὅτι μιᾶ μεγάλη μερίδα τοῦ λαοῦ, κυρίως ὅσοι εἶχαν χάσει δικούς τους, πίστευε ὅτι ἡ καταδίκη δέν ἦταν ἀδίκη.

33. Πρόκειται γιά τήν ἐπαίσχυντη ἦττα τῶν Ἀθηναίων στούς Αἰγός ποταμούς, ὅπου ὁ Λύσανδρος αἰφνιδίασε τούς ἀντιπάλους του. Ὑπῆρχαν βάσιμες ὑποψίες ὅτι γιά τήν ἀδυναμία τῶν Ἀθηναίων νά ἀντιμετωπίσουν τούς Σπαρτιάτες ὑπεύθυνοι ἦταν διάφοροι ὀλιγαρχικοί – ἀνάμεσά τους καί στρατηγοί –, πού συνεργάζονταν μέ τούς ἐχθρούς. Ἐνας ἀπό αὐτούς, ὁ Ἀδείμαντος, ἐγινε ἀργότερα ἕνας ἀπό τούς Τριάντα.

34. Αὐτό δέν εἶναι ρητορική ὑπερβολή. Μέ ἕνα νόμο τῶν Τριάντα, πού ὀριζε ὅτι, ὅσοι δέν συμπεριλαμβάνονταν στόν κατάλογο τῶν 3.000, μποροῦσαν νά συλλαμβάνονται καί νά τιμωροῦνται, ἀκόμα καί μέ θάνατο, χωρίς δίκη, ὁ ἀριθμός τῶν ἐξακριβωμένων θυμάτων φαίνεται ὅτι ξεπέρασε τό 1.500. Στό ἴδιο διάστημα οἱ Τριάντα δέν εἶχαν νά καυχηθοῦν γιά καμιά νίκη στό πεδίο τῆς μάχης.

35. Ἄν πραγματικά οἱ ὀλιγαρχικοί ἦταν κάπως ὑπεύθυνοι γιά τήν πανωλεθρία στούς Αἰγός ποταμούς, τότε ἦταν σάν νά εἶχαν παραδώσει αὐτοί στό Λύσανδρο τά 150 πλοῖα πού ἐπιασε. Ἐξάλλου, ὁ βαρύτερος ὁρος τῆς εἰρήνης μετά τό τέλος τοῦ πολέμου ἦταν νά παραδώσουν οἱ Ἀθηναῖοι στούς Σπαρτιάτες καί ὅλα τά ὑπόλοιπα πλοῖα τους ἐκτός ἀπό 12.

36. Ὁ Λυσίας ἐδῶ ἀναφέρεται σ' ἕνα συγκεκριμένο γεγονός, πού τό ξέρουμε ἀπό τόν Ξενοφῶντα: οἱ Τριάντα, σχεδόν μόλις πῆ-

ραν τήν ἐξουσία, ἔδωσαν ἐντολή νά συγκεντρωθοῦν ὄλοι οἱ πολῖτες μέ τά ὄπλα τους σ' ἓνα ὀρισμένο μέρος· ἐκεῖ, μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς, τοὺς τά πῆραν μέ δόλο, ἀφήνοντας μόνο τά ὄπλα τῶν 3.000 ἐμπίστων τους.

37. Ξέρουμε ὅτι ἡ κατεδάφιση τῶν τειχῶν ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς δροῦς εἰρήνης πού δέχτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι, πρὶν ἀκόμα ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν Τριάντα. Ὁ Λυσίας θέλει ἐδῶ νά πεί ὅτι τοὺς δροῦς τοὺς εἶχαν διαπραγματευτεῖ οἱ «δικοί» τους (λ.χ. ὁ Θηραμένης ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας) καί ὅτι τήν κατεδάφιση τήν εἶχαν προτείνει οἱ ἴδιοι.

38. Εἶναι γνωστό ὅτι γενικά τό ἀθηναϊκό στράτευμα, πού βρισκόταν ἐκείνη τήν περίοδο ἔξω ἀπό τήν Ἀττική, κράτησε στάση ἐχθρική στό πραξικόπημα τῶν 400. Μερικοὶ ὁμως, ὅπως λ.χ. ὁ Πείσανδρος, προσπάθησαν νά προκαλέσουν ἀνάλογες ἀλλαγές καί στό στρατό. Ὅταν διαπίστωσαν ὅτι αὐτό ἦταν δύσκολο, ἔφυγαν γιά τήν Ἀθήνα, ὅπου ἡ παρουσία τους θά ἦταν χρήσιμη.

39. Ἐννοεῖ ἀπό τό πραξικόπημα τῶν 400 (411) ὡς τήν πτώση τῆς Ἀθήνας (404).

40. Ἐννοεῖ τήν ἦττα στοὺς Αἰγὸς ποταμούς.

41. Φαίνεται ὅτι αὐτός ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν. Ἐκτός ἀπό αὐτό ὁμως, ὁ ἀριθμὸς ἔχει καί κάποια ἄλλη σημασία. Γενικά οἱ ὀλιγαρχικοὶ στήν Ἀθήνα ἐπιδίωκαν μιὰ ἀντιστοιχία μέ τήν πολιτεία τῆς Σπάρτης. Στήν ἐκεῖ ὀλιγαρχική κυβέρνηση, ἄς ποῦμε, ὑπῆρχαν 5 ἔφοροι. Ἀργότερα τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν ἀριθμὸ τῶν Τριάντα. Στὴ Σπάρτη τήν κύρια ἐξουσία ἀσκοῦσε μιὰ γερούσια μέ 28 μέλη μαζί μέ τοὺς 2 βασιλεῖς.

42. Κύριος σκοπὸς τῶν ἐφόρων ἦταν, ὅπως φαίνεται, νά συγκεντρώσουν καί νά ὀργανώσουν τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ἐκείνους πού δὲν ἀνῆκαν σέ ἐταιρεῖες. Πολλές ὁμως ἐλπίδες στήριζαν καί στὴ μερίδα τοῦ λαοῦ πού ἦταν δυσαρεστημένη μέ τὴ δημοκρατία.

43. Ὁ Κριτίας καταγόταν ἀπὸ παλιά ἀθηναϊκὴ οἰκογένεια καί ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πῖο καλλιεργημένους Ἀθηναῖους τῆς ἐποχῆς του, γνωστός στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους γιά τίς ἀκραῖες ἰδέες

του. Μαθητής τῶν σοφιστῶν καί τοῦ Σωκράτη, ἦταν καί ὁ ἴδιος ἀξιόλογος ποιητής· ἔγραψε μικρότερα ποιήματα, ἀλλά καί τραγωδίες. Στό ὀλιγαρχικό πραξικόπημα τοῦ 411 ἔπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, ἀλλά μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας ἐξορίστηκε, ὅπως καί ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του, στήν Θεσσαλία, ὅπου ὑποκίνησε διάφορες ἐπαναστάσεις. Στήν ὀλιγαρχία τῶν Τριάντα ἠγήθηκε τῆς σκληρότερης μερίδας, πού γρήγορα συγκρούστηκε μέ τοὺς μετριοπαθεῖς τοῦ Θηραμένη. Σκοτώθηκε σέ μιά ἀπό τίς συγκρούσεις τῶν ὀλιγαρχικῶν μέ τοὺς δημοκρατικούς τοῦ Θρασύβουλου.

44. Αὐτοὺς πρέπει νά τοὺς ξεχωρίσουμε ἀπό τοὺς *φυλάρχους*, πού ἦταν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν 10 φυλῶν.

45. Ἀναφέρεται κυρίως στήν ἔλλειψη τροφίμων, πού ἄρχισε νά μαστίζει τοὺς Ἀθηναίους καί προκάλεσε τελικά τό θάνατο χιλιάδων ἀτόμων.

46. Πιθανότατα ἀναφέρεται σέ δύο κατηγορίες ὄρκων: σ' ἐκείνους πού εἶχαν δώσει ὡς ἔφηβοι καί σ' ἐκείνους πού ἔδωσαν ἀργότερα ὡς μέλη ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν.

47. Αὐτό ἀπευθύνεται στόν *κήρυκα*, ἓνα εἶδος ὑπαλλήλου ἢ κλητήρα, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, τῶν δικαστηρίων.

48. Καί σέ ὁμαλές πολιτικές περιόδους ἓνας πολίτης εἶχε δικαίωμα νά καταθέσει μπροστά στή βουλή ὀρισμένες πληροφορίες ἐναντίον ἄλλου συμπολίτη του. Ἄν αὐτές ἦταν σημαντικές,μποροῦσαν νά ληφθοῦν ὀρισμένα ἔκτακτα μέτρα, λ.χ. νά συλληφθεῖ κάποιος καί νά δικαστεῖ. Φυσικά, τοῦ δινόταν πάντα τό δικαίωμα νά ἀπολογηθεῖ, προνόμιο πού τώρα εἶχαν καταργήσει οἱ Τριάντα.

49. Δύο ἀπό τοὺς καταδότες, πού ἔδρασαν στήν περίοδο τῶν Τριάντα. Γιά τόν πρῶτο, πού μᾶς εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλο λόγο τοῦ Λυσία, ξέρομε ὅτι ἦταν τέτοια ἡ δράση του, πού δέν τόλμησε νά ξαναγυρίσει στήν Ἀθήνα μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, μολονότι ἡ ἀμνηστία κάλυπτε τήν περίπτωσή του.

50. Ἐννοεῖ τοὺς «σκληροῦς» τοῦ Κριτία καί τοὺς «μετριοπαθεῖς» τοῦ Θηραμένη.

51. Ἡ τρομοκρατική αὐτή ἐνέργεια ἔγινε μέ κύριο σκοπό νά ἐ-

ξασφαλίσουν οι Τριάντα ένα καταφύγιο σε μία πόλη κοντά στην Αθήνα, όταν θα παρουσιαζόταν ανάγκη, όπως και πραγματικά έγινε. Η μεγάλη παρανομία στην καταδίκη αυτή ήταν το ότι η απόφαση δόθηκε με μία κοινή ψήφο για όλους όσοι είχαν συλληφθεί, ενώ, σύμφωνα με ένα νόμο, ο κάθε κατηγορούμενος έπρεπε να δικαστεί μόνος του, άσχετο αν κατηγορούνταν και άλλοι μαζί του. Η ίδια παρανομία είχε γίνει και στη δίκη των στρατηγών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες.

52. Λάμπρες ήταν ένας από τους δήμους της Αττικής. Ο Λυσίας έδω δίνει και την καταγωγή, ίσως επειδή δεν ήθελε να γίνει σύγχυση με κάποιον άλλο, που είχε το ίδιο όνομα.

53. Μαζί με τον Κριτία ήταν ο αρχηγός της σκληρής μερίδας των Τριάντα.

54. Πολλές από τις ενέργειές του τις δικαιολογούσε με το πρόσημα ότι γίνονταν για χάρη της συμφιλίωσης και της ειρήνης. Έτσι λ.χ. η εκδίωξη των Τριάντα από την Αθήνα έγινε φαινομενικά επειδή το ήθελαν οι δημοκρατικοί του Πειραιά· στην πραγματικότητα όμως μία φιλόδοξη μερίδα ολιγαρχικών ήθελε να απαλλαγεί από μερικούς δυνατούς.

55. Η Θήβα ήταν μία από τις μεγάλες πόλεις που κατά καιρούς διεκδικούσε, όπως η Αθήνα και η Σπάρτη, τα πρωτεία στην Ελλάδα· γι' αυτό και συγκρούστηκε και με τις δύο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Φεΐδωνας έπλασε ένα έπιχείρημα, επειδή οι εξόριστοι δημοκρατικοί, πριν καταλάβουν το φρούριο της Φυλῆς, είχαν συγκεντρωθεί στη Θήβα, όπου έγιναν δεκτοί με θερμή διάθεση.

56. Είναι γνωστή η δεισιδαιμονία των Λακεδαιμονίων, που αρνούνταν να επιχειρήσουν οτιδήποτε, αν δεν ήταν έντελως τακτοποιημένοι από θρησκευτική άποψη. Το εμπόδιο θα μπορούσε να είναι ή προετοιμασία κάποιας γιορτής ή τά κακά σημάδια κάποιας δημόσιας θυσίας.

57. Τους διοικητές των στρατευμάτων τους, που έδρευαν σε ξένες πόλεις, οι Λακεδαιμόνιοι τους έλεγαν *ἀρμοστές*. Αυτοί δεν περιορίζονταν μόνο στα στρατιωτικά τους καθήκοντα, αλλά επηρέαζαν και τη γενικότερη πολιτική κατάσταση της πόλης.

58. Πρίν από τόν Περικλή, ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν ἡ δυναμικότερη φυσιογνωμία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἀπό τίς μεγαλύτερες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στήν πατρίδα του ἦταν ἡ ἐνίσχυση τοῦ στόλου καί ἡ ἀποτελεσματική ὀχύρωση τῆς πόλης μέ ἓνα τεῖχος, πού ἄρχιζε ἀπό τόν Πειραιά. Φυσικά, ὁ Λυσίας χρησιμοποιοῖ τό συσχετισμό Θεμιστοκλῆ-Θηραμένη, γιά νά εἰρωνευτεῖ τόν Ἐρατοσθένη. Οἱ δύο ἄντρες ἦταν σέ ὄλα ἀντίθετοι στήν ὑπόθεση τῶν τειχῶν: ὁ Ἐνας τά οἰκοδόμησε ἐξαπατώντας τοὺς Λακεδαιμόνιους, ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἐξαπατώντας τοὺς συμπολίτες του.

59. Ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Κριτία καί ἓνας ἀπό τή βουλή τῶν 400.

60. Ἀνῆκε καί αὐτός, μαζί μέ τό Θηραμένη, στήν ὁμάδα τῶν μετριοπαθῶν καί ἔπαιξε ρόλο στήν κατάλυση τοῦ πολιτεύματος τῶν 400. Ἦταν στρατηγός στή ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν καί, μετά τή γνωστή δίκη, ἐκτελέστηκε μαζί μέ τοὺς ἄλλους πέντε.

61. Ὁ Ἀντιφώντας ἦταν μιά ἀπό τίς πιό αἰνιγματικές φυσιογνωμίες τοῦ τέλους τοῦ 5. αἰώνα. Ἦταν περίφημος ρήτορας καί νομομαθῆς, ἓνας ἀπό τοὺς τυπικούς ἐκπροσώπους τῶν σοφιστῶν καί μεγάλος ὑποστηρικτῆς τῆς ὀλιγαρχίας στή σκληρότερη μορφή της. Τόν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης. Ἦταν ὁ «ἰθύνων νοῦς» στό πραξικόπημα τῶν 400. Μᾶς σώζονται ὀρισμένοι ρητορικοί λόγοι του. Μερικοί μάλιστα ἀπό αὐτούς εἶναι ρητορικές ἀσκήσεις, πού δείχνουν πῶς πάνω στό ἴδιο θέμα μποροῦν νά παρουσιαστοῦν ἀντίθετες ἀπόψεις, χωρίς ἀναγκαστικά μόνο ἡ μία νά εἶναι σωστή. Αὐτό, ὅπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπό τά βασικά διδάγματα τῶν σοφιστῶν.

62. Συνεργάτης τοῦ Ἀντιφώντα. Στά πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχε πάρει μέρος σέ μιά εἰρηνευτική ἀποστολή στή Σπάρτη.

63. Ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόγου του, ὁ Λυσίας θέλει ὀλοφάνερα νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀπευθύνεται σ' ὀλόκληρο τό λαό τῆς Ἀθήνας. Εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο, ὅπως ὅταν προσπαθεῖ νά πείσει τοὺς δικαστές νά βλέπουν στό πρόσωπο τοῦ Ἐρατοσθένη ὀλόκληρη τήν ὁμάδα τῶν Τριάντα.

64. Ἡ βουλή τοῦ Ἄρειου Πάγου δέν περιοριζόταν μόνο στίς δι-

καστικές της αρμοδιότητες. Πολύ συχνά επηρέαζε την πολιτική κατάσταση – ήταν συνήθως ένα πολύ συντηρητικό σῶμα – και ιδιαίτερα σέ έκτακτες περιστάσεις.

65. Οί Σπαρτιάτες είχαν συμφωνήσει με τούς αντιπροσώπους τῶν Ἀθηναίων μιά ὀρισμένη προθεσμία, γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ σύναψη τῆς εἰρήνης. Φυσικά, οἱ ὄροι τῆς ἐπρεπε νά συζητηθοῦν καί νά ἀποφασιστοῦν στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ὁ Θηραμένης ὁμως κατόρθωσε μέ διάφορα τεχνάσματα νά ἀναβάλλεται συνεχῶς ἡ συγκέντρωση τοῦ λαοῦ, ὥσπου ἦταν πιά ἀργά γιά ὅποιαδήποτε συζήτηση.

66. Ἀθηναῖοι ὀλιγαρχικοί, στενοί συνεργάτες τοῦ Λύσανδρου.

67. Στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου εἶχε δικαίωμα νά μιλήσει ὁ κάθε πολίτης. Ὑπῆρχαν ὁμως πολλοί Ἀθηναῖοι, πού ἀσχολοῦνταν εἰδικότερα μέ τά θέματα τῆς πόλης καί, καθῶς ἦταν προικισμένοι μέ τό χάρισμα τοῦ λόγου, πῆγαιναν στίς συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ ἔχοντας πρῶτα μελετήσει καλά τά θέματα πού ἦταν νά συζητηθοῦν καί ἔχοντας προετοιμάσει λόγους, γιά νά ὑποστηρίξουν τή μιά ἢ τήν ἄλλη ἄποψη. Αὐτοί λέγονταν συχνά *ρήτορες*. Σήμερα θά τοῦς λέγαμε «πολιτικούς».

68. Ὀλιγαρχικός, πού ἐγινε ὕστερα ἕνας ἀπό τοῦς Τριάντα.

69. Οἱ Ἀθηναῖοι, μόλις ἔκλεισε ἡ εἰρήνη, ὑποσχέθηκαν νά καταδαφίσουν τά τείχη μέσα σέ μιά ὀρισμένη προθεσμία. Ἡ παράβαση, πού ἀναφέρεται ἐδῶ, εἶναι ὅτι ἡ προθεσμία δέν τηρήθηκε.

70. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του μᾶς σώζει τήν ἀπολογία τοῦ Θηραμένη στίς κατηγορίες τοῦ Κριτία. Ἐκεῖ ὁμως δέ γίνεται λόγος γιά τό θέμα πού θίγει ἐδῶ ὁ Λυσίας.

71. Ἐννοεῖ τή δημοκρατία καί τήν ὀλιγαρχία.

72. Ὑποσχόταν ὅτι θά ἀποκαταστήσει τήν τάξη στήν πολιτική ζωή καί ἔτσι θά σώσει τήν πόλη. Ὁ Λυσίας ἴσως ἐννοεῖ τή λέξη «σωτήρας».

73. Ὅταν νίκησαν οἱ δημοκρατικοί, μέ τή γενική ἀμνηστία πού ἔδωσαν, εἶχαν δικαίωμα ὅλοι οἱ πολῖτες νά πάρουν μέρος στήν ἀπο-

κατάσταση τῆς πόλης. Ἐνῶ, ἂν νικοῦσαν οἱ ὀλιγαρχικοὶ μέ τοὺς πολίτες πού εἶχαν μείνει στήν Ἀθήνα, τό κέρδος θά ἦταν μόνο γιά τοὺς Τριάντα, πού θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν τήν τυραννική ἐξουσία τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΕΡΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ» ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ

Βιβλ. Β', ΙΙ, 10

Οί Ἀθηναῖοι, ἔτσι πού τούς πολιορκοῦσαν οἱ Σπαρτιάτες καί ἀπό τήν ξηρά καί ἀπό τή θάλασσα, δέν ἤξεραν πιά τί ἔπρεπε νά κάνουν· δέν εἶχαν οὔτε πλοῖα οὔτε συμμαχοῦς οὔτε τρόφιμα. Πίστευαν ὅτι δέν ἔχουν τρόπο νά γλιτώσουν, γιά νά μὴ πάθουν τά ὅσα καί οἱ ἴδιοι ἔκαναν – καί ὄχι ἀπό πραγματική πρόθεση τιμωρίας –, ὅταν, ξεπερνώντας κάθε ὄριο, ἀδικοῦσαν τούς πολίτες τῶν μικρῶν πόλεων, χωρίς καμιᾶ ἄλλη δικαιολογία παρά μόνο ἐπειδή δέ συμμαχοῦσαν μαζί τους. Γι' αὐτό ξανάδωσαν τά πολιτικά δικαιώματα σέ ὅσους τά εἶχαν στερηθεῖ καί περίμεναν καρτερικά. Μολονότι πέθαιναν πολλοί στήν πόλη ἀπό τήν πείνα, δέν ἄρχιζαν διαπραγματεῦσεις γιά τήν εἰρήνη. Ὅταν ὁμως εἶχε πιά ἐξαντληθεῖ ὀλότελα τό σιτάρι, ἔστειλαν ἀντιπρόσωπους στόν Ἄγη, λέγοντας ὅτι δέχονται νά γίνουν σύμμαχοι μέ τούς Λακεδαιμόνιους, ἀρκεῖ νά διατηρήσουν τά τείχη καί τήν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, καί μέ βάση αὐτούς τούς ὄρους νά κλείσουν εἰρήνη. Ἐκεῖνος τούς εἶπε νά ἀπευθυνθοῦν στή Σπάρτη, ἐπειδή ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος. Ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποι τά ἀνακοίνωσαν αὐτά στούς Ἀθηναίους, ἐκεῖνοι τούς ἔστειλαν στή Σπάρτη. Ὅταν ἔφτασαν στή Σελλασία, κοντά στή Λακωνία, καί οἱ ἔφοροι πληροφορήθηκαν τίς προτάσεις τους, αὐτές περίπου πού εἶχαν ἀναφέρει καί στόν Ἄγη, τούς εἶπαν νά φύγουν καί, ἂν πραγματικά χρειάζονται εἰρήνη, νά σκεφτοῦν καλύτερα καί νά ξανάρθουν. Ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποι γύρισαν πίσω καί τά ἀνακοίνωσαν ὅλα αὐτά στήν πόλη, ὄλους τούς ἔπιασε ἀπελπισία. Ἦταν βέβαιοι ὅτι τελικά θά ὑποδουλωθοῦν καί, ὥσπου νά στείλουν ἄλλους ἀντιπρόσωπους, πολλοί ἀκόμα θά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα. Κανείς ὥστόσο δέν εἶδειχνε διάθεση νά προτείνει τήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν. Ὅταν μάλιστα ὁ Ἀρχέστρατος εἶπε στή βουλή ὅτι τό φρονιμότερο ἦταν νά συνάψουν εἰρήνη μέ τούς ὄρους πού πρότει-

11

12

13

14

15

- ναν οί Λακεδαιμόνιοι, τόν φυλάκισαν. (Συγκεκριμένα, πρότειναν νά κατεδαφίσουν ἀπό τήν κάθε πλευρά τῶν μακρῶν τειχῶν περίπου 1800 μέτρα.) Ἐπιπλέον ἀποφάσισαν μέ εἰδικό νομοθέτημα νά ἀφαιρεθεῖ τό δικαίωμα νά γίνονται προτάσεις πάνω σ' αὐτά τά θέματα.
- 16 Ἔτσι ἦταν ἡ κατάσταση, ὅταν ὁ Θηραμένης δήλωσε στήν ἐκκλησία ὅτι, ἂν θέλουν νά τόν στείλουν στό Λύσανδρο, αὐτός θά ξαναγυρίσει ἔχοντας ἐξακριβώσει ἂν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔχουν σκοπό νά υποδουλώσουν τήν πόλη, καί γι' αὐτό ἐπιμένουν στήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἢ μόνο γιά λόγους ἀσφάλειας. Ἡ πόλη τόν ἔστειλε, καί ἐκεῖνος ἔμεινε κοντά στό Λύσανδρο τρεῖς μῆνες καί παραπάνω, περιμένοντας πότε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπό ἔλλειψη τροφίμων θά ἦταν ἔτοιμοι
- 17 νά συμφωνήσουν σέ ὅτιδήποτε τούς πρότειναν. Ὅταν τόν τέταρτο μῆνα γύρισε, ἀνακοίνωσε στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου ὅτι ὁ Λύσανδρος γιά ἓνα διάστημα τόν κρατοῦσε ἐκεῖ καί ἀργότερα τοῦ εἶπε νά πάει στή Σπάρτη, ἐπειδή, ὅπως εἶπε, ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος γιά ὅσα τόν ρωτοῦσε ἀλλά οἱ ἔφοροι. Μετά ἀπό αὐτά ὀρίστηκε νά πάει, μαζί μέ ἄλλους ἐννιά, στή Σπάρτη ὡς ἀντιπρόσωπος μέ ἀπόλυτη
- 18 πρωτοβουλία. Ὁ Λύσανδρος ἔστειλε στό μεταξύ στούς ἐφόρους, μαζί μέ ἄλλους Λακεδαιμόνιους, τόν Ἀριστοτέλη, ἐξορίστο Ἀθηναῖο, γιά νά τούς εἰδοποιήσει ὅτι εἶχε ἀπαντήσει στό Θηραμένη πῶς ἐκεῖνοι ἦταν ἀρμόδιοι νά ἀποφασίζουν γιά θέματα εἰρήνης καί πολέμου.
- 19 Ὅταν ὁ Θηραμένης καί οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι βρῖσκονταν στή Σελλασία καί τούς ρώτησαν γιά ποιό σκοπό εἶχαν ἔρθει, ἀπάντησαν ὅτι εἶχαν σταλεῖ ἀντιπρόσωποι μέ ἀπόλυτη πρωτοβουλία, γιά νά συζητήσουν σχετικά μέ τήν εἰρήνη. Τότε οἱ ἔφοροι ἔδωσαν ἐντολή νά τούς καλέσουν. Ὅταν πῆγαν στή Σπάρτη, κάλεσαν συνέλευση, ὅπου κυρίως οἱ Κορίνθιοι καί οἱ Θηβαῖοι, ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι ἀπό τούς Ἕλληνες ἀντιπροσώπους, ὑποστήριξαν ὅτι δέν ἔπρεπε νά κλείσουν εἰρήνη μέ τούς Ἀθηναίους, ἀλλά νά τούς υποτάξουν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀρνήθηκαν νά υποδουλώσουν μιᾶ πόλη
- 20 πού πρόσφερε τόσες ὑπηρεσίες στίς ἐπικίνδυνες περιστάσεις πού παρουσιάστηκαν στήν Ἑλλάδα, ἀλλά δέχονταν τήν εἰρήνη, μέ τόν ὄρο νά κατεδαφίσουν οἱ Ἀθηναῖοι τά μακρά τείχη καί τήν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, νά παραδώσουν τά πλοῖα ἐκτός ἀπό δώδεκα, νά δεχτοῦν τήν ἐπάνοδο τῶν πολιτικῶν ἐξορίστων καί νά ἀκολουθοῦν τούς Λακεδαιμόνιους σέ ὅποιεσδήποτε πολεμικές ἐπιχειρήσεις στήν

ξηρά ἢ στή θάλασσα, ἔχοντας τούς ἴδιους μέ ἐκείνους ἐχθρούς καί φίλους. Ὁ Θηραμένης καί τά ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς μετάφεραν αὐτές τίς προτάσεις στήν Ἀθήνα. Καί καθώς ἔμπαιναν στήν πόλη, πολὺς κόσμος ἄρχισε νά τούς περικυκλώνει γεμάτος φόβο μήπως τυχόν εἶχαν γυρίσει ἄπραχτοι· γιατί μέ τόσους πού πέθαιναν ἀπό τήν πείνα, δέ χωροῦσε πιά ἄλλη ἀναβολή. Τήν ἐπόμενη μέρα οἱ ἀντιπρόσωποι ἀνακοίνωσαν μέ ποιούς ὄρους οἱ Λακεδαιμόνιοι δέχονταν τήν εἰρήνη. Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἀποστολῆς μίλησε ὁ Θηραμένης, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔπρεπε νά πειστοῦν στούς Λακεδαιμόνιους καί νά κατεδαφίσουν τά τείχη. Μερικοί διατύπωσαν ἀντιρρήσεις, ἀλλά πολὺ περισσότεροι ἐπιδοκίμασαν, καί ἔτσι ἀποφάσισαν νά δεχτοῦν τήν εἰρήνη. Μετά ἀπό αὐτά ἦρθε στό λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ὁ Λύσανδρος μέ τά πλοῖα του, γύρισαν οἱ πολιτικοί ἐξόριστοι καί ἄρχισαν μέ πολλή προθυμία νά κατεδαφίζουν τά τείχη, καί μάλιστα μέ συνοδεία μουσικῆς, πιστεύοντας ὅτι ἐκείνη ἦταν ἡ πρώτη μέρα τῆς ἐλευθερίας γιά τήν Ἑλλάδα.

Βιβλ. Β΄, ΙΙΙ, ΙΙ.

Οἱ Τριάντα ὀρίστηκαν μέ ἐκλογή ἀμέσως μόλις κατεδαφίστηκαν τά μακρά τείχη καί τά τείχη γύρω ἀπό τόν Πειραιᾶ. Ἐνῶ ὁμοῦς τούς εἶχαν ἐκλέξει μέ τόν ὄρο νά προτείνουν νόμους, πού θά καθόριζαν τή μορφή τοῦ πολιτεύματος, διαρκῶς καθυστεροῦσαν νά τούς συντάξουν καί νά τούς παρουσιάσουν· στό μεταξύ ὁμοῦς ἔδωσαν στή βουλή καί στίς ἄλλες ἀρχές τή σύνθεση πού ἤθελαν αὐτοί. Κατόπι ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν καί νά καταγγέλλουν, μέ κατηγορίες πού συνεπάγονταν καταδίκη σέ θάνατο, πρῶτα-πρῶτα ὅσους ἤξεραν ὄλοι ὅτι στήν περίοδο τῆς δημοκρατίας ζοῦσαν κόνοντας τό συκοφάντη καί ὅτι ἦταν ἐνοχλητικοί στούς τίμιους πολίτες. Ἡ βουλή τούς καταδίκαζε πρόθυμα καί ὄλοι ὅσοι συναισθάνονταν ὅτι δέν ἀνῆκαν σ' αὐτή τήν κατηγορία δέ δυσφοροῦσαν καθόλου. Κατόπι οἱ Τριάντα ἄρχισαν νά ἀντιμετωπίζουν τό πρόβλημα πῶς θά ἐξασφάλιζαν τή δυνατότητα νά χειρίζονται τίς ὑποθέσεις τῆς πόλης ὅπως ἤθελαν. Ἐστειλαν πρῶτα στή Λακεδαίμονα τόν Αἰσχίνη καί τόν Ἀριστοτέλη καί ἔπεισαν τό Λύσανδρο νά ἐνεργήσει, γιά νά τούς στείλουν φρουρούς, ὥσπου νά ξεκαθαρίσουν τούς ὑποπτους καί νά τακτοποιήσουν τό πολίτευμα· ὑποσχέθηκαν ὅτι αὐτοί θά ἐξα-

- 14 σφάλιζαν τή διατροφή τῆς φρουράς. Ὁ Λύσανδρος πείστηκε καί φρόντισε νά τούς στείλουν φρουρούς καί διοικητή τόν Καλλιβίο. Ὅταν πήραν τή φρουρά, ἄρχισαν νά περιποιοῦνται μέ κάθε τρόπο τόν Καλλιβίο, γιά νά ἐπιδοκιμάζει όλες τίς ἐνέργειές τους. Καί ἐκεῖνος τούς ἔστειλε ὄσους φρουρούς ἤθελαν, καί ἔτσι ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν ὄχι πιά μόνο τούς ὑποπτούς ἢ τούς ἄχρηστους, ἀλλά ὄσους νόμιζαν ὅτι δέ θά ἀνέχονταν πολλή πίεση καί ὅτι, ἂν ἐπιχειροῦσαν νά ἀντιδράσουν, θά ἔπαιρναν μέ τό μέρος τους πολλούς ἐθελοντές.
- 15 Τό πρῶτο διάστημα ὁ Κριτίας συμφωνοῦσε μέ τό Θηραμένη καί ἦταν φίλοι. Ὅταν ὁμως ὁ ἴδιος ἄρχισε νά ἐπιμένει στίς πολλές ἐκτελέσεις πολιτῶν (εἶχε παλιότερα ἐξοριστεῖ ἀπό τούς δημοκρατικούς), ὁ Θηραμένης ἀντιδρῶσε, λέγοντας ὅτι δέν εἶναι σωστό νά θανατώνουν ἀνθρώπους πού εἶχαν κύρος στό λαό καί δέν ἔβλαφταν καθόλου τούς τίμιους πολίτες «ἀφοῦ καί ἐσύ καί ἐγώ» πρόσθετε «καί εἴπαμε καί κάναμε πολλά, γιά νά γίνουμε ἀρεστοί στήν πόλη». Ἐκεῖνος ὁμως (εἶχε ἀκόμα κάποια οἰκειότητα μέ τό Θηραμένη) ἀποκρινόταν ὅτι ὄσοι ἤθελαν νά ἔχουν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, δέν μπορούσαν παρά νά ξεκαθαρίσουν ὄσους εἶχαν τίς περισσότερες δυνατότητες νά τούς δημιουργήσουν προβλήματα. «Καί ἂν φαντάζεσαι» πρόσθετε «ὅτι, ἐπειδή εἴμαστε τριάντα καί ὄχι ἕνας, πρέπει νά φροντίζουμε γιά τήν ἐξουσία μας λιγότερο ἀπ' ὅτι ἂν ἦταν τυραννίδα, εἶσαι ἀφελής».
- 17 Ὅταν ὁμως ἄρχισαν νά θανατώνονται πολλοί καί ἄδικα, διαπιστώθηκε ὅτι πολλοί ἀπό τούς πολίτες συγκεντρῶνονταν σέ ομάδες καί ἀποροῦσαν πού πρόκειται νά καταλήξει ἡ πολιτική κατάσταση. Τότε ξανάρχισε ὁ Θηραμένης νά ἐπιμένει ὅτι θά ἦταν ἀδύνατο νά διατηρηθεῖ ἡ ὀλιγαρχία, ἂν δέ ζητοῦσαν καί ἀπό ἄλλους πολλούς
- 18 νά συμμετάσχουν στήν ἐξουσία. Ὑστερα ἀπό αὐτά ὁ Κριτίας καί ἄλλοι ἀπό τούς Τριάντα ἄρχισαν νά φοβοῦνται, καί ἰδιαίτερα τό Θηραμένη, μήπως δημιουργήσει γύρω του ρεῦμα πολιτῶν, καί γι' αὐτό συντάσσουν ἕνα κατάλογο ἀπό 3.000, πού προορίζονταν νά
- 19 πάρουν μέρος στήν ἐξουσία. Ὁ Θηραμένης ὁμως καί σχετικά μέ αὐτό τό μέτρο ἔλεγε ὅτι τοῦ φαινόταν παράλογο πρῶτα πρῶτα τό νά θέλουν νά περιορίσουν τόν ἀριθμό τῶν καλύτερων πολιτῶν, πού θά ἔπαιρναν μέρος στήν ἐξουσία, σέ 3.000, λές καί ἀναγκαστικά

μέσα σ' αυτό τόν αριθμό περιλαμβάνονταν μόνο οί ἄξιοι πολίτες, καί δέν ἦταν δυνατό οὔτε ἔξω ἀπό αὐτόν νά ὑπάρχει ἕνας σοβαρός ἄνθρωπος οὔτε μέσα ἐκεῖ πολλοί πονηροί. «Ἐπειτα» πρόσθεσε «βλέπω ὅτι κάνουμε δύο ἐντελῶς ἀντιφατικά πράγματα: συγκροτοῦμε μιά ἐξουσία βίας, ἀλλά τήν κρατοῦμε πιό ἀδύνατη ἀπό αὐτούς πού ἐξουσιάζουμε».

Αὐτές ἦταν οί ἀπόψεις τοῦ Θηραμένη. Οἱ ἄλλοι στό μεταξύ ἐπι- 20
θεώρησαν τούς 3.000 στήν ἀγορά, ἐνῶ ὅσους ἦταν ἔξω ἀπό τόν κα-
τάλογο σέ ἄλλα μέρη. Κατόπι ἔδωσαν ἐντολή νά συγκεντρώσουν
τά ὄπλα καί, ὅταν ἐκεῖνοι εἶχαν φύγει, ἔστειλαν τούς φρουρούς καί
ἀπό τούς πολίτες τούς ὁμοϊδεάτες τους καί ἀφαίρεσαν τά ὄπλα ὀ- 21
λων ἐκτός ἀπό τούς 3.000· τά συγκέντρωσαν στήν Ἀκρόπολη καί
τά ἀποθήκεψαν στόν Παρθενώνα. Ὅταν ἐγιναν αὐτά, μέ τή σκέψη 21
ὅτι μποροῦσαν πιά νά κάνουν ὅ,τι θέλουν, ἄρχισαν νά σκοτώνουν
πολλούς ἀπό προσωπική ἔχθρα, πολλούς γιά τά χρήματά τους.
Ἀποφάσισαν μάλιστα, γιά νά ἐξασφαλίσουν χρήματα γιά τούς
φρουρούς, νά συλλάβει ὁ καθένας ἀπό ἕνα μέτοικο· τούς ἴδιους νά 22
τούς ἐκτελέσουν καί νά δημέψουν τίς περιουσίες τους. Εἶπαν καί
στό Θηραμένη νά συλλάβει ὅποιον ἤθελε, ἐκεῖνος ὁμως ἀποκρίθη-
κε: «Δέ νομίζω ὅτι εἶναι σωστό ἀπό τή μιά μεριά νά λέμε ὅτι εἴμα-
στε οἱ καλύτεροι καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ πράξεις μας νά εἶναι χειρότε-
ρες ἀπό τῶν συκοφαντῶν. Ἐκεῖνοι τουλάχιστον ἀπ' ὅσους ἐπαιρ-
ναν χρήματα τούς ἄφηναν νά ζήσουν· ἐμεῖς, γιά νά ἐξασφαλίσουμε
χρήματα, θά ἀρχίσουμε νά σκοτώνουμε ἀθώους: Ὅλα αὐτά δέν εἶ- 23
ναι ἀπό κάθε ἄποψη χειρότερα ἀπό τίς πράξεις τῶν συκοφαντῶν;»
Οἱ ἄλλοι, πιστεύοντας πιά ὅτι ὁ Θηραμένης γινόταν ἐμπόδιο στά
σχέδιά τους, ἄρχισαν νά συναμοτοῦν ἐναντίον του· σέ ἰδιαιτερες
συζητήσεις μάλιστα μερικοί τόν συκοφαντοῦσαν στά μέλη τῆς
βουλῆς, λέγοντας ὅτι προσπαθεῖ νά ὑπονομέψει τό πολίτευμα.
Ἐδωσαν λοιπόν παραγγελία σέ κάτι νεαρούς, ὅσους θεωροῦσαν
θρασύτατους, νά κρῦψουν κάτω ἀπό τή μασχάλη τους μαχαίρια καί
νά ἔρθουν μαζί τους, καί μετά συγκάλεσαν τή βουλή.

*(Ἀκολουθοῦν οἱ λόγοι τοῦ Κριτία καί τοῦ Θηραμένη καί κά-
ποια συζήτηση. Ὁ Θηραμένης, γιά νά σωθεῖ, καταφεύγει στό
βωμό).*

- Μετά ἀπ' αὐτό ὁ κήρυκας τῶν Τριάντα ἔδωσε ἐντολή νά ἐπιτεθοῦν οἱ Ἐντεκα στό Θηραμένη. Ἐκεῖνοι μπῆκαν μέσα στό βουλευτήριο μαζί μέ τούς βοηθοὺς τους – μπροστά μάλιστα πήγαινε ὁ Σάτυρος, ὁ θρασύτερος καί χυδαιότερος ἀπό ὄλους. Ὁ Κριτίας εἶπε: «Σῶς παραδίνουμε αὐτόν ἐδῶ τό Θηραμένη, καταδικασμένο σύμφωνα μέ τό νόμο. Συλλάβετέ τον ἐσεῖς οἱ Ἐντεκα, ὀδηγήστε τον ἐκεῖ ὅπου πρέπει καί φροντίστε γιά τὰ ὑπόλοιπα». Μόλις εἶπε αὐτά, ἄρχισε νά τόν τραβάει ἀπό τό βωμό ὁ Σάτυρος, ἄρχισαν νά τόν τραβοῦν καί οἱ βοηθοί. Ὁ Θηραμένης, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄρχισε νά ἐπικαλεῖται θεοὺς καί ἀνθρώπους νά δοῦν τί γινόταν. Τά μέλη τῆς βουλῆς δέν ἀντιδρούσαν καθόλου, βλέποντας δίπλα στό κιγκλίδωμα ὄλους ἐκείνους πού ἦταν ὅμοιοι μέ τό Σάτυρο καί τό χῶρο μπρός ἀπό τό βουλευτήριο γεμάτο φρουροὺς· ἤξεραν ἀκόμα ὅτι εἶχαν ἔρθει μέ μαχαίρια. Ὁδήγησαν τό Θηραμένη μέσα ἀπό τήν ἀγορά, ἐνῶ κραύγαζε δυνατά λέγοντας τὰ ὅσα πάθαινε. Ἀναφέρουν καί κάτι πού εἶπε. Ὅταν ὁ Σάτυρος τοῦ εἶπε ὅτι, ἂν δέ σωπάσει, θά θρηνησεῖ, ἐκεῖνος ρώτησε: «Μήπως ἂν σωπάσω, δέ θά θρηνησῶ;» Καί ὅταν τόν ἀνάγκασαν νά πεθάνει καί ἔπινε τό κώνειο, λένε ὅτι κούνησε τίς τελευταῖες σταγόνες μέσα στήν κούπα καί εἶπε: «Αὐτό ἄς εἶναι στήν ὑγεία τοῦ ὁμορφου Κριτία».

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΣΤΕΛΛΑΣ ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΙΣΟΚΡΑΤΗ

α' Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Ὁ Ἴσοκράτης γεννήθηκε στήν Ἀθήνα τό 436 καί πέθανε στήν ἴδια πόλη τό 338 π.Χ. Ἐξήσε δηλαδή ἕναν ὀλόκληρο αἰῶνα, σέ μιᾶ ἀποφασιστική μάλιστα ἐποχή γιά τήν ἑλληνική ἱστορία, γεμάτη ταραχές καί πολέμους.

Τά ἔξι πρῶτα χρόνια του ἦταν τά μόνα ξένοιαστα καί ἐδτυχισμένα στή ζωή του. Ἦταν ἡ ἐποχή πού τό μεγαλεῖο τῆς Ἀθήρας μεσουρανοῦσε, ὁ χρυσός αἰῶνας τοῦ Περικλῆ ἔφτανε στή μεγαλύτερη ἀκμή του. Αὐτή ἡ θαυμαστή ἀνθηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶχε κάποια ἐπίδραση στή διαμόρφωση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ Ἴσοκράτη.

Ἀλλά δέν ἔζησε γιά πολύ στήν ξεγνοιασιά. Μόλις ἦταν ἔξι χρονῶν ὅταν ξέσπασε ἡ θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού ἔφερε τόσες συμφορές σ' ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Τήν ταραγμένη αὐτή ἐποχή ὁ Ἴσοκράτης ἀρχίζει νά καταλαβαίνει τόν ἑαυτό του καί τό γύρω του κόσμο, καί ὅποσδήποτε γεννιοῦνται μέσα του ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ἀνησυχία καί ὄσπερα ἡ ἀνάγκη νά βρεῖ μόνος του κάποιο τρόπο νά ἀντιδράσει.

Ὁ Πελοποννησιακός πόλεμος τελειώνει τό 404 π.Χ. — ὁ Ἴσοκράτης εἶναι πιά 32 χρονῶν — μέ τήν ἦττα τῆς Ἀθήρας καί τό γενικό πένθος καί τήν ντροπή τῶν πολιτῶν τῆς. Ἀλλά καί σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ μιᾶ γενική διάλυση καί παρακμή· ὅλος ὁ Ἑλληνισμός ἔχει ὑποστῆ ἀνυπολόγιστη φθορά, ἀφοῦ ὅλες σχεδόν οἱ ἑλληνικές πόλεις πῆσαν μέρος στόν ὀλέθριο αὐτό πόλεμο, ἄλλες στό πλεονό τῆς Ἀθήρας καί ἄλλες μέ τό μέρος τῆς Σπάρτης.

Τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία, πού χρεωκόπησε στά δύσκολα αὐτά χρόνια, τή διαδέχθηκε ἡ Σπαρτιατική μέ ἐπικεφαλῆς τούς νικητές Σπαρτιάτες. Αὐτοί ὡς τότε ὑπόσχονταν στίς ἑλληνικές πόλεις ἰσοτιμία καί

αὐτονομία καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν Ἀθηναίων, οἱ ἴδιοι ὅμως θὰ ἐξελιχτοῦν σὲ δυνάστες πολὺ πρὸ μισιτοῦς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους μὲ τίς δεκαοχθίαι καὶ τίς τριακοταοχθίαι — κυβερνήσεις ἀπὸ ὀλιγαρχικοῦς — πού τοποθετοῦσαν στίς διάφορες πόλεις μετὰ τὸν πόλεμο, γιὰ νὰ διενκολώνουν τὰ δικὰ τους σχέδια.

Τώρα παντοῦ ἀνησυχία καὶ ἀγωνία, φόβος καὶ ἀναταραχὴ πολεμική συνθέτουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, καθὼς πότε ἢ μία καὶ πότε ἢ ἄλλη ἀπὸ τίς ἐλληνικὲς πόλεις, πού ἀποχτοῦν κάποια δύναμη, προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν κυριαρχία τους στίς ἄλλες μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἀκόμα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Πέρση βασιλιᾶ, καὶ προκαλοῦν τὸ μίσος καὶ τὴν ἀντίδρασή τους.

Στὴν ἀρχὴ ἡ Σπάρτη τρεῖς δεκαετίαι σχεδὸν κάνει ὅ,τι θέλει στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὸ δικαίωμα πού τῆς ἐξασφάλισε ἡ νίκη τῆς στὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον καὶ μὲ τὴν συμπαράστασιν τῶν Περσῶν, καὶ τελικὰ παραδίδει στὰ χεῖρα τῶν τελευταίων τὰ ἐλληνικὰ νησιά καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν συνθήκην τοῦ Ἀνταλκίδα τὸ 387 π.Χ., προκαλοῦντας ἔτσι τὴν ἀνησυχία καὶ τὴν ἀντίδρασιν ὄλων τῶν Ἑλλήνων.

Ἐπειτα ἡ Θήβα θὰ ἀναστατώσει πάλιν τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν δικίαν της ἐπεκτατικὴν πολιτικὴν καὶ θὰ δημοσιογήσῃ καὶ ἄλλα πανελληνία προβλήματα κοντὰ στὰ τόσα πού ὑπῆρχαν, ὅσπον θὰ ὑποκύβῃ καὶ αὐτὴ στὴ μάχην τῆς Μαντινείας τὸ 362 π.Χ., ὅσπον σκοτώθηκε ὁ Ἐπαμεινώνδας, καὶ τὸ χάος, πού ἐπικρατοῦσε μέχρι τότε στὴν Ἑλλάδα, ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερον, ὅσπως μᾶς λέει ὁ Ξενοφώντας στὸ τέλος τῶν «Ἑλληνικῶν» του.

Τὸ χάος αὐτὸ καὶ ἡ διάλυσις θὰ εὐνοήσουν τὰ σχέδια μιᾶς νέας δυνάμεως, πού ξεπροβάλλει ἀπὸ τὸ βορρᾶ γεμάτη σφοδρὸς καὶ ὁρμή. Εἶναι τὸ κράτος τῶν Μακεδόνων, πού ἔχει τὴν τύχην τὰ ἀποφασιστικὰ αὐτὰ χρόνια νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὸ Φίλιππον τὸ Β', ἄνθρωπον δραστήριον, ἔξυπνον καὶ δυναμικόν, πού μπορεῖ καὶ ξέρει νὰ ἐκμεταλλεῖται τίς εὐκαιρίας. Αὐτὸς λοιπὸν ἀπὸ ἐπιτυχία σὲ ἐπιτυχία καὶ ἀπὸ νίκη σὲ νίκη θὰ φτάσῃ ὡς εἰς τὴν Νότιαν Ἑλλάδα καὶ θὰ ἐπιβάλλῃ μὲ τὴν βίαν τὴν κυριαρχίαν του σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴν γιὰ τὴν ἐλληνικὴν ἱστορίαν μάχην, τὴν μάχην στὴν Χαϊρῶνεια τὸ 338 π.Χ., πού ἐγκαινιάζει μιὰ νέα ἐποχὴν γιὰ τὸν ἐλληνικόν κόσμον τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ ὄλοον τοῦ πρωταγωνιστῆ δέν τὸν παίζουσι πιά οἱ μεγάλας πόλεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος — Ἀθήνα, Σπάρτη, Κόρινθος,

Θήβα κτλ. — αλλά νέες δυνάμεις, πού διαμορφώθηκαν στο μεταξύ στον ελληνικό χώρο, μέ επικεφαλής τούς Μακεδόνες.

Στό διάστημα αυτό, μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, σέ ποιά κατάσταση βρίζεται ἡ Ἀθήνα, ἡ ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Ἰσοκράτη, ὅπου ζεῖ, διαμορφώνει τόν κόσμο του καί δημιουργεῖ τό ἔργο του ὁ συγγραφέας; Ἦταν βέβαια φοβερό τό πλῆγμα, πού δέχτηκε ἀπό τήν ἦττα της στόν πόλεμο, καί ἀνυπολόγιστες οἱ ὕλικές καί ἠθικές ζημιές της. Ὡστόσο οἱ δυνάμεις καί οἱ σταθερές ἀξίες πού ἔκλεινε μέσα της ἡ πόλη αὐτή ἦταν ἀτέλειωτες : Ἀνέπερασε πολὺς καιρός καί ἄρχισε πάλι νά ἀναλαμβάνει ἀπό κάθε ἀποψη. Σ' αὐτό τή βοήθησε πολὺ καί ἡ αὐταρχική πολιτική τῆς Σπάρτης, πού δυσαρέστησε τίς ἐλληνικές πόλεις καί τίς ἔκαμε νά νοσταλγήσουν τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία καί νά στραφοῦν πάλι μέ ἐμπιστοσύνη πρὸς τήν πατρίδα τοῦ Ἰσοκράτη, ἰδιαίτερα μέ τήν κακή ἐντύπωση πού προκάλεσε στό παρελλήνιο ἢ Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., γιά τήν ὁποία ὑπεύθυνους θεωροῦσαν τούς Σπαρτιάτες.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δυσαρέσκειας, ἀλλά καί τῆς ἀθηναϊκῆς δραστηριότητος, ἦταν νά δημιουργηθεῖ ἡ δεύτερη Ἀθηναϊκή ἡγεμονία τό 378 π.Χ., δύο χρόνια μετά τήν κνκλοφορία τοῦ Πανηγυρικοῦ στό γεγονός αὐτό φαίνεται πὸς βοήθησε καί ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη, πού καλεῖ τούς Ἕλληνες νά ὁμοροῦσιν καί νά ἐνωθοῦν κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων.

Βέβαια διάφοροι λόγοι ἱστορικοί, καί ἰδιαίτερα ἡ πολιτική τῆς Θήβας, πού εἶχε ἀρχίσει πιά νά παίξει προτερόντα ρόλο στό προσκήνιο τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, συνετέλεσαν νά μὴν κρατήσῃ πολὺ ἡ δεύτερη Ἀθηναϊκή ἡγεμονία. Ὡστόσο ὅμως ἡ ἡγεμονία αὐτή ἦταν ἀληθινὸς θορίαμβος γιά τήν Ἀθήνα, μετά τή φοβερὴ φθορά πού εἶχε ἔπαστει κατά τόν Πελοποννησιακὸν πόλεμο, καί ἀποδείχνει ἀκριβῶς τό γεγονός ὅτι ἡ πόλη αὐτή δικαιολογημένα δημιουργοῦσε στοὺς πολίτες της περηφάνια γιά τό μεγαλεῖο της καί δικαιώνει τίς θέσεις πού παίρνει ὁ Ἰσοκράτης στόν Πανηγυρικό του λόγο γιά τὰ ἀπαράβατα δικαιώματα τῆς πατρίδας του στό θέμα τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀκόμα ἐξηγεῖ γιατί καί κατά τόν 4ο αἰῶνα, μετά τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου, ἐξακολουθοῦν νά ἀναφαίνονται ἐξαιρετες πνευματικές μορφές μέσα σ' αὐτή τήν πόλη, ὅπως ἡ μορφή τοῦ Ἰσοκράτη λ.χ., καί γιατί καί τήν ἐποχή αὐτή παραμένει πάντα τό ἐκπαιδευτήριον ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη Θεόδωρος ἦταν πλούσιος· εἶχε ἐργοστάσιο πού κατασκεύαζε ἀδελούς. Αὐτό τοῦ ἔδωσε τή δυνατότητα νά πάρει ἀπό τά πρῶτα χρόνια του ἐπιμελημένη ἀγωγή καί μόρφωση καί νά ἀξιοποιήσει ἔτσι τά φυσικά του προσόντα· γιατί ἦταν προικισμένος μέ μιὰ ἐμφυτή κλίση γιά τά γράμματα, μέ ὀξυδέρκεια καί ἦθος, πού τόν ἔκαναν νά ξεχωρίζει ἀνάμεσα στούς συνομηλίκους του. Ἀλλά καί ἡ μορφή του ἦταν ὡραία, ἰδίως ὅταν ἔφτασε στά χρόνια τῆς ἐφηβείας. Ἦταν δηλαδή ὁ «καλός κάγαθος» τέος — ὡραῖος στή μορφή καί στήν ψυχή, ἰδανικό πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι — μέ τίς ἀρετές τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς του καί μέ τή χάση τῆς μορφῆς του.

Λάσκαλοι, πού ἄσκησαν ἀποφασιστική ἐπίδραση ἐπάνω του — ἔξω ἀπό τήν ἴδια τήν πόλη του, πού ἦταν, ὅπως εἶπαμε, πάντα τό κοινό ἐκπαιδευτήριό ὅλης τῆς Ἑλλάδας — στάθηκαν γνωστοί σοφιστές πρῶτα, πού δίδασκαν τή ρητορική τέχνη εἰσπράττοντας συχνά γενναῖα δίδακτρα καί σημάδεψαν μέ τήν παρουσία τους τήν ἐποχή του: Ὁ Πρωταγόρας, ὁ Προδίκος, ὁ Τεισίας καί ἰδίως ὁ Γοργίας.

Τόν τελευταῖο τόν ἄκουσε στή Θεσσαλία, ὅπου εἶχε πάει γι' αὐτό τό σκοπό ἀνάμεσα στό 421 καί τό 413 π.Χ., τήν ἐποχή τῆς Εἰρήνης τοῦ Νικία, ὅποτε τά πράγματα ἤρεμοῦν κάπως μέσα στή γενική θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Γοργίας εἶχε ἐξαιρετική φήμη σά σοφιστής καί δάσκαλος στήν ἐποχή του καί ὅλοι, ὅσοι μπορούσαν νά πληρώσουν τά μεγάλα δίδακτρα πού γόρευε, φιλοδοξοῦσαν νά στείλουν τά παιδιά τους κοντά του. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη εἶχε ἀκόμα τήν οικονομική δυνατότητα νά ἀνταποκριθεῖ σέ τέτοιες ἀξιώσεις — ἀργότερα ἔχασε τήν περιουσία του μέσα στή γενική καταστροφή πού ἔφερε ὁ πόλεμος — καί ἔτσι μπόρεσε νά ἀκούσει ἀπό κοντά τό μεγάλο δάσκαλο. Ἦταν φυσικό βέβαια νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Γοργία: Ἡ πίστη του στή δύναμη πού ἔχει ἕνας καλοδουλεμένος λόγος νά πείθει τό κοινό ἀσφαλῶς ἀφείλεται στά μαθήματα τοῦ Γοργία, ὅσο καί ἂν ἀπομακρύνθηκε ἀργότερα ἀπό τό πνεῦμα τοῦ δασκάλου του, πού θεοποιῶσε τή δύναμη τοῦ λόγου καί πού εἶναι ὁ εἰσηγητής ὅλων τῶν ρητορικῶν σχημάτων καί ὁ δημιουργός τοῦ ἔντεχνου πεζοῦ λόγου στήν Ἑλλάδα.

Ἀργότερα ἔγινε καί μαθητής τοῦ Σωκράτη. Ὁ μεγάλος φιλόσοφος τόν ἀγάπησε πολύ καί τόν ἐπηρέασε βαθιά. Ἀλλά καί ὁ Ἰσοκράτης

δέθηκε μέ τό δάσκαλό του, καί ὁ ἄδικος θάνατός του τό 399 π.Χ. τόν πίκρανε πολύ — λένε μάλιστα πώς βγήκε στήν ἀγορά μέ ροῦχα πένθιμα.

Τά μαθήματα τοῦ Γοργία λοιπόν πρῶτα γιά τή μεγάλη δύναμη τοῦ λόγου καί ἡ ἠθική διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ὕστερα διαμόρφωσαν κυρίως τόν ψυχικό καί τόν πνευματικό κόσμο τοῦ Ἴσοκράτη, μαζί μέ διάφορες ἄλλες ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπό πολλές μεριές.

Μετά τό τέλος τοῦ πολέμου οἱ δυσκολίες τῆς ζωῆς ἔγιναν πολλές γι' αὐτόν, ἀφοῦ ἔχασε, ὅπως εἶπαμε, ὅλη του τήν περιουσία. Γιά νά ἀντιμετωπίσει λοιπόν τό οἰκονομικό πρόβλημα, ἀναγκάζεται νά ἐργαστεῖ ἐπαγγελματικά καί νά κάνει γιά δέκα χρόνια περίπου, ἀπό τό 404 μέχρι τό 393 π.Χ., τό λογογράφο: πληρώνεται δηλαδή καί γράφει δικανικούς λόγους γιά λογαριασμό τῶν πελατῶν του. Τό ἐπάγγελμα αὐτό ἀναδείχτηκε μετά τόν πόλεμο, πού δημιούργησε πολλές δικαστικές ὑποθέσεις στήν Ἀθήνα, καί πολλοί σενάδελοί του εἶχαν ἐξαιρετική ἐπιτυχία στόν τομέα αὐτόν, ὅπως ὁ Ἀυσίας. Ἀλλά καί ὁ Ἴσοκράτης ἐργάστηκε μέ εὐσυνειδησία, ἄν καί εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τόν ἰσχυρό ἀταγωνισμό τῶν ἄλλων λογογράφων, ἰδίως τοῦ Ἀυσία, καί κατάφερε νά διορθώσει τά οἰκονομικά του μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό, πού δέν τό ἀγαποῦσε, γιατί δέν ταίριαζε στήν ἰδιοσυγκρασία καί στά ἐνδιαφέροντά του, καί τό ἀσκούσε μόνο ἀπό ἀνάγκη.

γ Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

Κατά τό 390 π.Χ. ἡ οἰκονομική του κατάσταση τοῦ ἐπέτρεψε νά ἀφήσει τό ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου καί νά ἀνοίξει στήν Ἀθήνα μιὰ σχολή, γιά νά γίνει δάσκαλος καί ὀδηγητής τῶν νέων σέ μιὰ δύσκολη ἐποχή.

Ἡ σχολή αὐτή λειτουργοῦσε ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Ἀθήνας, ἀνάμεσα στό Κυνόσαργες καί στό Λύκειο, τό ἄλσος δηλαδή τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνα, κοντά στόν Ἴλισό, ὅπου ἦταν ἡ Περιπατητική Σχολή τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶχε γύρω στους 14 - 18 μαθητές, Ἀθηναίους στήν ἀρχή καί ὕστερα, μετά τή δημοσίευση τοῦ Παναηγρικοῦ τό 380 π.Χ., πού τόν ἔκαμε διάσημο, ἀπό πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας. Ἐμεναν κοντά του 3 - 4 χρόνια, καί ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στους μαθητές ἀναπτύσσονταν πάντοτε ἰσχυροί δεσμοί φιλίας, πού βοήθοῦσαν νά καρποφορήσει ἄμεσα

καί αποδοτικά ὁ σπόρος τῆς διδασκαλίας του. Μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν ὅλοι σχεδόν ἀποχωρίζονται μέ μεγάλη θλίψη τόν Ἴσοκράτη. Τά διδάκτρα πού πλήρωναν δέν εἶναι ἀκριβῶς γνωστά, φαίνεται ὅμως πώς μέ τίς εἰσπράξεις τῆς Σχολῆς, ἀλλά καί μέ διάφορες δωρεές τῶν φίλων του, κατόρθωσε νά ξαναφτιάξει μιὰ περιουσία.

Τόν 4ο αἰῶνα λειτουργοῦν καί ἄλλες σχολές στήν Ἀθήνα: ἦταν μιὰ ἀνάγκη γιά τήν ἀνῆσυχη αὐτή ἐποχή, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν πού νά στηριχτοῦν καί διψοῦν νά ἀκούσουν καί νά μάθουν. Σέ τρεῖς βασικές κατηγορίες μπορούμε νά χωρίσουμε τίς σχολές αὐτές: Πρῶτα εἶναι οἱ καθαρά ρητορικές, ὅπως τοῦ Γοργία, πού σκοπό ἔχουν νά διδάξουν στούς νέους κυρίως τή ρητορική τέχνη, γιά νά τούς ἐτοιμάσουν γιά τήν πολιτική σταδιοδρομία. Ὑστερα εἶναι οἱ φιλοσοφικές, ὅπως τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἀσχολοῦνται ἰδιαίτερα μέ θεωρητικά προβλήματα, χωρίς νά ἔχουν πρακτική κατεύθυνση, καί τέλος οἱ ἐνδιάμεσες, ἄς ποῦμε, σάν τή σχολή τοῦ Ἴσοκράτη, πού, χωρίς νά ἀδιαφορεῖ γιά τή ρητορική κατάκτηση τῶν μαθητῶν, φιλοδοξεῖ καί ἐπιδιώκει νά δημιουργήσει ὀλοκληρωμένες ἠθικές προσωπικότητες, ἄνθρώπους ἀξιούς πού δέ θά ἐξαντλοῦνται στή θεωρητική συζήτηση, ἀλλά θά εἶναι σέ θέση νά ἀντιμετωπίσουν ὅλα τά προβλήματα τοῦ καιροῦ τους, ἀτομικά καί πολιτικά, μέ τά ἐφόδια τῆς ἀρετῆς καί τῆς πρακτικῆς γνώσης πού θά ἀποχτοῦσαν στή Σχολή.

Εἶχε δηλαδή περισσότερο πρακτική κατεύθυνση ἀπό μιὰ καθαρή φιλοσοφική σχολή καί ἀντιμετώπιζε σοβαρότερα τά ἠθικά καί θεωρητικά προβλήματα ἀπό μιὰ ρητορική σχολή. Βοηθοῦσε τούς νέους νά καλλιεργήσουν τήν ψυχή καί τό πνεῦμα τους καί νά ἀποκτήσουν ἠθικά καί πρακτικά ἐφόδια, γιά νά τά βγάλουν πέρα σέ ὅποιαδήποτε κατάσταση καί νά βοηθοῦν καί τήν πολιτεία ἀποτελεσματικά. Γιατί, γιά τόν Ἴσοκράτη, τά ἐφόδια, πού ἀποχτοῦμε σάν ἄτομα, δέν ἔχουν καμιά ἀξία, ἂν δέν τά χρησιμοποιοῦμε γιά τό καλό τῶν συνανθρώπων μας.

Κατά τή γνώμη του λοιπόν, ἀληθινά μορφωμένοι ἄνθρωποι δέν εἶναι αὐτοί πού εἶναι φορτωμένοι γνώσεις καί σοφία: εἶναι ἐκεῖνοι πού μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν κάθε κατάσταση, σάν ἄτομα ἢ σάν μέλη μιᾶς πολιτείας, καί νά προσφέρουν πολέτιμη βοήθεια στό σύνολο καί στό συνάνθρωπό τους: ἐκεῖνοι πού δέν ἐνοχλοῦνται ἀπό τά ἐλαττώματα καί τίς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων, ἀλλά τά βλέπουν ὅλα μέ ἀνθρωπιά καί κατανόηση: ἐκεῖνοι πού σέ κάθε τους κίνηση, σέ κάθε ἐκδήλωσή τους, προσέχουν νά

μὴν πληγώνουν, νὰ μὴν προσβάλουν τὸν ἄλλο· ἐκεῖνοι πού ξέρουν νὰ βάζουν χαλιναίρι στά πάθη τους καὶ δέν παρασέρονται ἀπὸ εὐκόλες ἀπολαύσεις, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, τί ἔχει ἀξία στή ζωὴ καὶ τί δέν ἔχει· ἐκεῖνοι πού δέν κλονίζονται ἀπὸ τίς συμφορὲς πού τοὺς τυχαίνουν, ἀλλὰ τίς ἀντιμετωπίζουν μὲ γενναιότητα, χωρὶς νὰ ξεχνοῦν ὅτι ὑπάρχουν πάντα καὶ χειρότερες καταστάσεις καὶ ὅτι εἶναι ντροπὴ νὰ μὴν τίς λογαριάζουν καὶ νὰ σκέφτονται ἐγωϊστικά μόνο τὸν ἑαυτὸ τους· τέλος ἐκεῖνοι πού δέ διαφθείρονται ἀπὸ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν καλὴν τους τύχη, ὥστε νὰ ἀποχτήσουν ἔπαρση καὶ ἀνόητη περηφάνια.

Γιὰ νὰ φτάσουμε ὁμως σὲ ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα, ἀπαραίτητες εἶναι τρεῖς προϋποθέσεις: Οἱ ἔ μ φ ν τ ε ς ἰ κ α ν ὀ τ η τ ε ς τ ο ῦ ν ἔ ο υ — χωρὶς αὐτὲς τίποτα δέν μπορεῖ νὰ φέρει οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα — ἢ κ α τ ἄ λ λ η λ η ἄ γ ω γ ή, πού θά δεχτεῖ στά χρόνια πού διαπλάθεται καὶ διαμορφώνεται ὁ χαρακτήρας του, καὶ τέλος ἡ π ε ἶ ρ α, πού θά ἀποχτήσει ὁ ἴδιος χρησιμοποιώντας τὰ ἐφόδια αὐτὰ πάνω στήν πράξη, σάν ἄτομο καὶ σάν μέλος μιᾶς κοινωνίας.

Τὸ βασικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀποτελοῦσαν οἱ π α ν η γ υ ρ ι κ ο ἰ καὶ οἱ σ υ μ β ο υ λ ε υ τ ι κ ο ἰ λόγοι. Οἱ πρῶτοι προσορίζονταν νὰ ἀπαγγελοῦν σὲ πανηγύρεις καὶ σὲ συγκεντρώσεις καὶ εἶχαν γιὰ βασικὸν τὸν θέμα τὸν ἔπαινο τῶν προγόνων καὶ τῆς πολιτείας· οἱ δεῦτεροι ἀπευθύνονταν σὲ διάφορα πρόσωπα καὶ ἔδιναν συμβουλὲς κάθε λογῆς. Οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ ἐξασφάλιζαν πλούσιον παιδευτικὸν ὕλικόν, γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τίς παιδαγωγικὰς καὶ ἠθικὰς του ἀρχὰς στίς εὐπλαστες ψυχὰς τῶν νέων, πού τίς χειρίζονταν μὲ προσοχὴ καὶ ἀληθινὸν σεβασμόν. Ἀντίθετα εἶχε ἀποκλείσει ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοὺς δ ι κ α ν ι κ ο ῦ ς λόγους, πού ἀπαγγέλλονταν στά δικαστήρια, γιατί τοὺς περιφρονοῦσε, ἀφοῦ παρουσίαζαν τὰ πάθη καὶ τίς ἀντιδικίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ τοὺς θεωροῦσε ἀκατάλληλους γιὰ παιδαγωγικοὺς σκοποὺς.

Μὲ τὸ φωτεινὸν τῆς πρόγραμμα, μὲ τὸ μελετημένον περιεχόμενον τῆς καὶ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου, δέν ἦταν δύσκολον ἢ Σχολὴν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σκοπὸν τῆς: Νὰ δημιουργήσῃ δηλαδὴ ἀνθρώπους ἀξιότους ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἰκανοὺς νὰ βοηθήσουν τὴν πολιτείαν, ἰδίως τὴν κρίσιμην ἐκείνην ἐποχὴν. Καὶ πράγματι οἱ μαθητὲς τῆς πρώτης δεκαετίας, 390 - 380 π.Χ. — ὁ Εὐνομος, ὁ Κάλιππος, ὁ Ὀνήτορας, ὁ Ἀντικλῆς, ὁ Λυσιθείδης, ὁ Φιλωνίδης καὶ ἄλλοι — τιμῆθησαν ἀπὸ τὴν πολι-

τεία μέ τό χροσό στέγανο γιά τίς ύπηρεσίες, πού τῆς πρόσφεραν οἱ κατοπινοί πάλι — ὁ Τιμόθεος, ὁ Λεωδάμας, ὁ Θεόπομπος, ὁ Ἔφορος, ὁ Διόδοτος, ὁ Πέθωνας, ὁ Ἰερώνυμος — ἐργάσθησαν ὅλοι γιά τόν ἴδιο πολιτικό σκοπό πού ἐπιδιώκει καί ὁ δάσκαλός τους στά διάφορα δημοσιεύματά του.

δ. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΑΕΕΣ Η ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΑΕΑ

Ὁ Ἰσοκράτης ἔζησε σέ ὅλο τους τό βάθος τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καί προσπάθησε λογικά καί ψυχραίμα, ἀλλά καί μέ μοναδική ἐπιμονή καί συνέπεια, νά προσφέρει καί τίς δικές του ὑπηρεσίες στή λύση τους, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ὁ ἴδιος.

Πίστευε ἀπόλυτα πώς ένας μονάχα τρόπος ὑπῆρχε, γιά νά σωθεῖ ἡ Ἑλλάδα: Νά σταματήσῃ τό γρηγορότερο ὁ καταλυτικός ἐμφύλιος σπαραγμός, νά μονοιάσουν μεταξύ τους οἱ Ἕλληνες, ἀφοῦ συνειδητοποιήσουν τήν ἐθνική τους ἐνότητα καί τήν κοινή τους μοίρα. Νά στραφοῦν ὕστερα ὅλοι μαζί μέ ὁρμή καί πείσμα ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού εἶναι οἱ φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί τους. Ἡ πολιτική αὐτή πρῶτα πρῶτα θά ἱκανοποιήσῃ ὅλες τίς εὐγενεῖς φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων καί θά πραγματοποιήσῃ τά ἐθνικά καί ἠθικά ἰδανικά τους: ὕστερα, μέ τήν κατάκτηση ξένων γόνιμων ἐδαφῶν καί μέ τήν ἐγκατάσταση πολλῶν Ἑλλήνων στίς πλούσιες χώρες τῆς Ἀνατολῆς, θά λυθοῦν σοβαρά κοινωνικά προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, ἀφοῦ θά μπορέσει ἔτσι νά ἀποσυμφορηθεῖ ὁ ἐλληνικός χῶρος, πού εἶναι φτωχός καί δέν ἐπαρκεῖ νά θρέψῃ ὅλους τούς κατοίκους του.

Ὁ Ἰσοκράτης θά ἀγωνιστεῖ μέ μεγάλη ἐδυσνειδησία νά πραγματοποιήσῃ τό ἰδανικό του. Λέ θά ἀναιμιχθεῖ βέβαια στήν ἐνεργό πολιτική, ὅπως ὁ πατριώτης του Δημοσθένης, γιατί θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀκατάλληλο γι' αὐτήν. Ὅμως ὁ λόγος του — καί ξέρεο ὅτι τά καταφέρει πολὺ καλά ἐδῶ — θά μπεῖ στήν ὑπηρεσία τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, καί δέ θά κοιρασθεῖ νά ἐπιμένει καί νά προσπαθεῖ 50 χρόνια συνεχῶς, ἀπό τό 390 π.Χ. πάνω κάτω μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του.

Τό 380 π.Χ., μέ τόν Πανηγυρικό του λόγο, θά ζητήσῃ νά ἀναλάβῃ ἡ Ἀθήνα τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων, γιά νά τοὺς ὀδηγήσῃ ἐναντίον τῶν βαρβάρων, στό μοναδικό τρόπο τῆς σωτηρίας, προβάλλοντας μέ

πάθος τὰ ἠθικά ἀπαραβίαστα δικαιώματα πού ἔχει ἡ πατρίδα του πάνω στό θέμα αὐτό. Ὁ Ἀθηναῖος, πού γαλονχίβηκε στά πρῶτα χρόνια του μέ τή λάμψη τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ, δέν εἶναι εὐκόλο νά παραδεχτεῖ πώς ἡ πόλη του, τσακισμένη ἀπό τά ἀλλεπάλληλα χιτυπήματα, δέν ἔχει τή δύναμη νά ἐπιβληθεῖ τά χρόνια αὐτά στους Ἕλληνες· μόνο ἀργότερα, καί ὕστερα ἀπό πολλές ἀπογοητεύσεις, θά ὑποχρεωθεῖ νά δεῖ τήν ἀλήθεια.

Ἀλλά ὁ Ἰσοκράτης δέ θά σταματήσει τόν ἀγῶνα του: Ἀπό τό 380 ὡς τό 345 π.Χ. δημοσιεύει λόγους τόν ἓνα μετά τόν ἄλλο μέ κεντρικό πυρῆνα πάντα τό ἴδιο θέμα: προσπαθεῖ νά ἐνθουσιάζει τούς Ἕλληνες, νά κάνει κοινή συνείδηση ὅλων τή δικιά του βαθιά πίστη. Στέλνει ἀνοιχτές ἐπιστολές, γιά νά ξεσηκώσει τίς ἰσχυρές προσωπικότητες τοῦ καιροῦ του νά ἀναλάβουν τήν ἡγεσία σέ μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Τή μιὰ φορά τραβίει τήν προσοχή του ὁ Νικοκλῆς τῆς Κύπρου, τήν ἄλλη ὁ Ἰάσοντας τῆς Θεσσαλίας, ἀργότερα ὁ Διονύσιος τῶν Συρακουσῶν ἢ ὁ Ἀρχίδαμος τῆς Σπάρτης. Καμιά ὅμως ἀπό τίς προσωπικότητες αὐτές δέν ἦταν δυνατό νά ἀνταποκριθεῖ στήν πρόσκλησή του· τούς ἔλειπαν τά προσόντα, πού νόμιζε ὁ Ἰσοκράτης ὅτι εἶχαν, καί δέν μπορούσαν νά ἐξαρθοῦν στό ὕψος τῶν περιστάσεων.

Ἔτσι ἡ φωνή τοῦ ρήτορα θά μείνει χωρίς καμιά ἀπόκριση γιά πολὺ καιρό, ὥσπου νά φανεῖ μιὰ ἄλλη ἡγετική μορφή ἀπό τό βορρᾶ, ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος ὁ Β', πού χωρίς ἄλλο συγκέντρωνε πολὺ περισσότερα προσόντα ἀπό ὅλους τούς προηγούμενους καί στηριζόταν σέ πολὺ πιό ἐνδοϊκές προϋποθέσεις. Γιά ἄλλη μιὰ φορά λοιπόν ὁ Ἰσοκράτης ἀρπάχτηκε ἀπό τήν εὐκαιρία καί στήριξε σ' αὐτήν ὅλες του τίς ἐλπίδες, σέ ἐποχή μάλιστα πού τίποτα δέν ἔπρεπε νά ἀναβληθεῖ, ἀφοῦ ὁ ρήτορας ἔχει περάσει πιά τά 80 του χρόνια.

Μέ τό λόγο του «Φίλιππος» τό 346 π.Χ. καί μέ ἐπιστολές ζητάει ἀπό τό Μακεδόνα βασιλιά νά γίνει ὁ ἄξιος ἀρχηγός, πού θά συμφυλιώσει τούς Ἕλληνες καί θά τούς ὀδηγήσει ἐνωμένους στήν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Περσῶν.

Τά πράγματα δέ θά ἔρθουν βέβαια ὅπως τά ὀνειρεύτηκε ὁ Ἰσοκράτης. Ὁ Φίλιππος θά ἐπιβάλλει μέ τή βία τήν κυριαρχία του στους Ἕλληνες στή μάχη τῆς Χαϊρώνειας τό 338 π.Χ. Ὑστερα οἱ περιστάσεις θά βοηθήσουν νά πραγματοποιηθεῖ καί τό ὄνειρο τοῦ μεγάλου ἰδεολόγου μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κάπως διαφορετικά βέβαια

ἀπό ὅ,τι εἶχε ἐλπίζει ἐκεῖνος, ὅπως ὅποτε ὅμως μετὰ τὸ θάνατό του, ὅταν ὁ ἴδιος δέν μπορεῖ πιά νά χαρεῖ τοὺς καρπούς ἀπὸ τὸ δικό του σπόρο.

ε' ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ἦταν γραφτό του νά πεθάνει σέ μιὰ πολὺ ἄτυχη ὥρα: ἀμέσως μετὰ τῆ μάχη στὴ Χαιρώνεια, ἀφοῦ εἶδε νά ἀλληλοσκοτώνονται πάλι μέ μαρτία οἱ Ἕλληνες καὶ νά γκρεμίζονται ἔτσι ὅλα του τὰ ὄνειρα, πού 50 ὀλόκληρα χρόνια τὰ ἔτρεφε μέ τόση πίστη καὶ μέ τόσο πάθος.

Λένε πὼς πέθανε ἀπὸ ἀσιτία τὴν τέταρτη ἢ τὴν ἕνατη μέρα μετὰ τὴ συμφορὰ, τὴ μέρα πού ἔθαβαν τοὺς νεκροὺς τῆς μάχης. Ἦταν τόση ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ πίκρα του, πού ἀρνήθηκε, λέει, νά δεχτεῖ τροφή καὶ νερό, καὶ ἔτσι αὐτοκτόνησε. Ἄλλοι ὅμως ἰσχυρίζονται πὼς αὐτὸ δέν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὴν πραγματικότητα: οἱ συγκινήσεις τοῦ 338 π.Χ., ἡ μεγάλη του ἡλικία — εἶναι πιά 98 χρόνων ὁ Ἰσοκράτης — καὶ μιὰ ἀρρώστια, πού τὸν βόηκε στά τελευταῖα του χρόνια — μιλάει γι' αὐτὴν ὁ ἴδιος στὸν Παραθηραϊκὸ του λόγο — ἦταν φυσικὸ νά προκαλέσουν ἓνα θάνατο φυσιολογικὸ. Ὅπως καὶ νά εἶναι ὅμως, ὁ Ἰσοκράτης μένει πιστὸς στὸ ἰδανικὸ του μέχρι τὴν τελευταῖα του στιγμή καὶ ὁ θάνατός του ὅπως ὅποτε ἔχει κάποια σχέση μέ τὸ ἰδανικὸ αὐτό.

Ἡ μορφή τοῦ Ἰσοκράτη στὴν ταραγμένη ἐποχὴ του στάθηκε πάνω ἀπὸ κάθε ὑποψία καὶ συγκέντρωνε τὸ γενικὸ σεβασμὸ καὶ τὴν ἐκτίμηση ὅλων. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο τὴν ἀγνή φιλοπατοῖα του, τὴν καθαρὴ πρόθεση στίς πράξεις του καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του.

στ' ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Τὸ ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη ἀποτελεῖται ἀπὸ λόγους δικανικούς, ἐπιδεικτικούς ἢ πανηγυρικούς, συμβουλευτικούς ἢ παραινετικούς καὶ ἀπὸ διάφορες ἐπιστολές. Μέσα σ' αὐτὸ προβάλλουν καθαρὰ οἱ ιδέες του, πολιτικές, κοινωνικές καὶ παιδαγωγικές, ἡ ἐποχὴ μέ τὰ προβλήματά της καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ πολιτικὰ γεγονότα καὶ οἱ ἱστορικές στιγμές της.

Οἱ ἀρχαῖοι λογαρίαζαν 60 λόγους τοῦ Ἰσοκράτη, σ' ἐμᾶς ὅμως ἔφτασαν μόνο 21 καὶ 9 ἐπιστολές. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 6 εἶναι δικανικοί,

οί 3 παραινετικοί και οί υπόλοιποι επιδεικτικοί και πολιτικοί. Ὁ Ἰδιος δέν ἀπάγγειλε οὔτε ἕναν μπροστά στό πλήθος. Ἦταν δειλός και εἶχε φωνή ἀσθενική. Τούς ἔγραφε ὁμως και τούς δημοσίευε γιά τό κοινό — λένε πώς τά βιβλία του εἶχαν μεγάλη κυκλοφορία στήν ἐποχή του — ἢ ἦταν ρητορικά γυμνάσματα, πού χρησίμευαν γιά νά διδάσκει τούς μαθητές του.

Οἱ λόγοι πού μᾶς σώθηκαν εἶναι κατά κατηγορίες οἱ ἐξῆς:

1. Δικανικοί: Πρός Εὐθόνων, ἀμάρτυρος (403 ἢ 402 π.Χ.), Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον (402 ἢ 401 π.Χ.), Κατά Λοχίτου (400 — 396 π.Χ.), Περὶ τοῦ ζεύγους (396 ἢ 395 π.Χ.), Τραπεζιτικός (393 — 391 π.Χ.) και Αἰγυπτιακός (391 ἢ 390 π.Χ.). Οἱ δικανικοί λόγοι, πού γράφτηκαν τά πρῶτα δέκα χρόνια τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας, ἀπεικονίζουν τή μεταπολεμική περίοδο μέ τήν οὐδύτητα, τά πάθη και τήν παρακμή της.

2. Συμβουλευτικοί ἢ Παραινετικοί: Εὐαγόρας (γύρω στό 374 π.Χ.), Πρὸς Νικοκλέα (μετά τό 373 π.Χ.) και Νικοκλῆς (λίγο ἀργότερα) — Ὁ γνωστός πρὸς Δημόνικον λόγος, πού ἀποδίδονταν ὡς τώρα στόν Ἰσοκράτη, δέν εἶναι δικός του γράφτηκε μᾶλλον ἀπό κάποιον μαθητή του — Οἱ λόγοι αὐτοί περιέχουν συμβουλές πρὸς τό νεαρό Κύπριο ἡγεμόνα Νικοκλῆ, γιό τοῦ φίλου του Εὐαγόρα, πού σκοπό ἔχουν νά τόν βοηθήσουν στήν ἀσκήση τῶν καθηκόντων του, σάν πολίτη και σάν ἄρχοντα. Παρουσιάζουν ὁμως γενικότερο ἐνδιαφέρον, καθώς προβάλλουν και οἱ τρεῖς καινούριο ἰδανικό πολιτικῆς ζωῆς, τή μοναρχία. Ὁ Ἰσοκράτης δηλαδή θεωρεῖ σάν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς του τήν παρουσία μιᾶς ἰσχυρῆς προσωπικότητας, μέ ἠθικά και πνευματικά ἐφόδια, πού θά μπορούσε μέ τό κύρος της και μέ τήν πειθῶ νά ἐπιβάλλει στίς πόλεις και στούς Ἕλληνας γενικότερα τίς σωστές λύσεις.

3. Ἐπιδεικτικοί ἢ Πανηγυρικοί: Κατά τῶν Σοφιστῶν (390 π.Χ.), Βούσειρις και Ἑλένη (πρὶν ἀπό τό 385 π.Χ.) — ἐγκώμια μέ παιδαγωγικό περιεχόμενο — Πανηγυρικός (380 π.Χ.) — τό πρῶτο πολιτικό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη και ἀσφαλῶς ὁ τελειότερος λόγος του — Πλαταικός (πρὶν ἀπό τό 371 π.Χ.), Ἀρχίδαμος (366 π.Χ.), Περὶ εἰρήνης (355 π.Χ.), Ἀρεοπαγτικός (354 π.Χ.), Περὶ ἀντιδόσεως (353 π.Χ.) — ἐδῶ ἐξηγεῖ τό νόημα τῆς πολιτικῆς και παιδαγωγικῆς του ἐργασίας ἀπαντώντας στίς ἐπικρίσεις τῶν ἐχθρῶν του — Φίλιππος (346 π.Χ.) και Παναθηναϊκός (342 - 339 π.Χ.) — τό τελευταῖο του ἔργο, πού

έγραψε σέ ηλικία 94 χρόνων, γι' αυτό καί είναι κατώτερο στή μορφή από τά προηγούμενα.

4. Ἐπιστολές: Πρός Διονύσιον, πρὸς Φίλιππον, πάλι πρὸς Φίλιππον, πρὸς Ἀντίπατρον, πρὸς Ἀλέξανδρον, πρὸς τοὺς παῖδας Ἰάσονος, πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Μυτιληναίων ἄρχοντας καί πρὸς Ἀρχίδαμον. Προκείται γιά ἀνοιχτές ἐπιστολές, πού σκοπό εἶχαν νά παρουσιάσουν προβλήματα τῆς ἐποχῆς καί νά διαβαστοῦν ἀπό ὅλους.

ζ' Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Ἀπό τοὺς λόγους πού μᾶς σώθηκαν οἱ πιό σπουδαῖοι ἀπό κάθε ἄποψη εἶναι οἱ ἐπιδεικτικοί - πολιτικοί, πού συγκεντρώνουν ὅλες τίς ἰδέες του καί περιβάλλον τή ρητορική ἰκανότητα καί τίς λογοτεχνικές ἀρετές τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἡ ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη μορφή τους τοῦ ἐξασφάλισε δίκαια τή φήμη τοῦ ἀριστοτέχνη πεζογράφου. Τό λεξιλόγιό του δέν ἔχει τίποτα τό ξεχωριστό, εἶναι ἡ γλώσσα πού μιλιέται στήν ἐποχή του, καί τό διακρίνει ἀκριβεία καί σαφήνεια. Ἄν κωνηγάει τίς περιτέχνες καί φανταχτερές ἐκφράσεις, ὅπως ὁ Γοργίας, καί ἀποφεύγει τίς εἰκόνες καί τίς τολμηρές μεταφορές· παραθέτει ὅμως τίς λέξεις μέσα στή φράση μέ κάποια τάξη καί ἀντιστοιχία, ἔτσι πού ὁ λόγος του ἀποχτάει ρυθμό καί ἁρμονία. Τέλος κάθε ἔργο του ἀποτελεῖ ἓνα ὀργανωμένο σύνολο, ὅπου ξεχωρίζεις καθαρά τά μέρη του, δεμένα ὅμως μεταξὺ τους ἁρμονικά· τά πάντα πειθαρχοῦν στό κεντρικό νόημα, χωρὶς νά χάνουν τήν ἀυτοτέλειά τους καί οἱ δευτερεύουσες ἰδέες.

Τά βασικά θέματα στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη δέν εἶναι βέβαια ἄγνωστα στόν ἀρχαῖο κόσμο. Ἡ λαμπρή «Πανελληνία ἰδέα» λ.χ., πού ἔρχεται καί ξανάρχεται ἀκούραστα σχεδόν σέ ὅλους του τοὺς λόγους, δέν εἶναι δικό του ἐπινόημα. Ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι πολλοί πρὶν ἀπὸ αὐτόν εἶχαν ἀσχοληθεῖ μέ τό ἴδιο θέμα — γνωστοί εἶναι οἱ Ὀλυμπιακοί λόγοι τοῦ Γοργία καί τοῦ Ἀνσία, μέ τό ἴδιο σχεδόν θέμα, πού τοὺς ἀπάργειλαν στήν Ὀλυμπία, ὁ πρῶτος τό 392 καί ὁ ἄλλος τό 388 π.Χ. Ἐκεῖνο ὅμως πού ξεχωρίζει τόν Ἰσοκράτη ἀπό ὅλους τοὺς ἄλλους εἶναι ἡ πίστη του ὅτι ἡ ἔνωση τῶν Ἑλλήνων δέν ἐπιβάλλεται μόνο γιά λόγους ἠθικούς· ἀποτελεῖ μαζί καί ἀνάγκη ἔθνική, κοινωνική καί οἰκονομική, ὅπως ἐξηγήσαμε παραπάνω, εἶναι ἡ μοναδική λύση γιά νά σωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός. Βλέπομε

δηλαδή ἐδῶ ἔναν ἀνθρώπο θετικό, μέ ἀναπτυγμένη πολιτική συνείδηση, ἔναν πολιτικό ἔξυπνο καί διορατικό, πού συλλαμβάνει σέ βάθος τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του.

Μπορεῖ λοιπόν τό θέμα νά εἶναι τό ἴδιο, ὁ Ἴσοκράτης ὁμως τό τοποθετεῖ, τό χειρίζεται καί τό παρουσιάζει μέ τρόπο διαφορετικό ἀπό τούς ἄλλους. Καί ἀσφαλῶς δέν εἶναι τό γεγονός ὅτι τοῦ λείπει ἄλλο θέμα, πού τόν κάνει νά ἐπανέρχεται κάθε τόσο στό ἴδιο· εἶναι ἡ βαθιά του πίστη ὅτι ἀποτελεῖ τό πρῶτο καί τό κύριο πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί ὅτι κανεῖς δέ θά ἔπρεπε οὔτε στιγμή νά ἀπομακρύνεται ἀπό αὐτό.

Ὁ Πανηγυρικός κυκλοφόρησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 380 π.Χ. μεταξύ Ἰουλίου καὶ Σεπτεμβρίου. Ἡ χρονολογία εἶναι σίγουρη, γιατί οἱ πολιορκίες τῆς Ὀλύνθου καὶ τοῦ Φλειούντα — πού ἀναφέρονται μέσα σάν γεγονότα σύγχρονα καὶ διακοῦν ἀκόμα — ἄρχισαν τὸ 382 καὶ 381 π.Χ. καὶ τέλειωσαν τὸ 379 π.Χ.

Εἶναι ἀκόμα βέβαιο ὅτι ὁ ρήτορας δούλευε τὸ λόγο του αὐτὸν πάλι ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἄρχισε νὰ σκέφτεται τὸ θέμα ὅταν ἄφηγε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, γύρω στὰ 392 π.Χ., τῆ χρονιά πού ὁ Γοργίας ἀπάγγειλε στήν Ὀλυμπία τὸν Ὀλυμπιακὸ του λόγο μέ τὸ ἴδιο σχεδόν θέμα καὶ τῆ χρονιά πού οἱ Πέρσες ἐπίασαν τὸν Ἀθηναῖο ναύαρχο Κόνωνα καὶ προκάλεσαν νέα ἔξαψη στὰ πνεύματα τῶν συμπατριωτῶν του.

Τὸ 388 π.Χ. ὁ Ὀλυμπιακὸς λόγος τοῦ Λυσία, πού ἀπαγγέλθηκε πάλι στήν Ὀλυμπία καὶ καλοῦσε τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐνωθοῦν κατὰ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Λιονυσίου, ἔδωσε νέα ἀφορμὴ στὸν Ἰσοκράτη. Ἀποφασιστικὴ ὁμως γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ λόγου αὐτοῦ στάθηκε ἡ ὑπογραφή τῆς Εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα τὸ 387 π.Χ., πού παράδιδε τὰ ἑλληνικὰ νησιά καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια στὸν Πέρση βασιλιά καὶ ἀναγνώριζε σ' αὐτὸν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνει στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας, καταρρακώνοντας ἔτσι τὸ γόητρο τῶν Ἑλλήνων. Ἡ εἰρήνη αὐτὴ δικαιολογημένα ἔφερε τὴν ἀγανάκτηση στήν ψυχὴ τοῦ ρήτορα καὶ τοῦ ἐξασφάλισε ἄφθονα ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ σκοπὸ του.

Ὅτι ὁ Πανηγυρικός εἶχε δουλευτεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 387 π.Χ. εἶναι βέβαιο, γιατί ὡς τὴν παράγραφο 115 δὲ γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὴν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού θὰ τοῦ ἔδινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πλοῦσιον ὑλικὸ γιὰ τοὺς σκοποὺς του. Μετὰ τὴν 115 καὶ ἐνῶ τὸ σχέδιο τοῦ λόγου σχεδὸν εἶναι ὀλοκληρωμένο, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἀκόμα 75 παραγράφους — εἶναι φανερό πὼς ἡ ἐπέκταση αὐτὴ ὀφείλεται στίς νέες ἀνάγκες πού δημιουργήσε ἡ ἀναγγελία τῆς συνθήκης — ὅπου κυρίως κάνει δομιτᾶτη κριτικὴ κατὰ τῆς Εἰρήνης, ἐπικρίνει τὴν πολιτικὴ τῶν Λακεδαιμονίων

καί τόν προδοτικό τους ρόλο καί ἀναλύει τή σημασία καί τίς ἀλέθειες συνέπειες πού θά ἔχει αὐτή γιά τήν Ἑλλάδα.

Ἐπίσης γράφτηκε βέβαια μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς Ὀλυμπιάδας πάλι, ἀλλά δέν ἀπαγγέλληκε στήν Ὀλυμπία. Ἀπευθύνεται πρωταρχικά στούς μαθητές του μέ σκοπό νά τούς διδάξει — ἀπό πολιτική καί ὀρεική ἄποψη — ἀλλά καί ἐνδεύτερα προβάλλει σέ ὅλο τό ἑλληνικό κοινό τό πολιτικό του πιστεῦμα, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τίς ἀνάγκες ἐκείνης τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς : Νά ἐνωθοῦν ἐπιτέλους οἱ Ἕλληνες ἀγῆροντας τήν καταλυτική ἀντιζηλία καί τή μίση, πού τούς ὀδηγήσαν σέ τέτοια παρακμή, καί ὅλοι μαζί νά στραφοῦν κατά τοῦ φυσικοῦ ἐχθροῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατά τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού τόσες συμφορές τούς ἔφεραν ὡς τώρα. Ἡ ἐκστρατεία αὐτή θά λύσει ὅλα τά δευτέτερα προβλήματα τῶν Ἑλλήνων — πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά — μέ τήν κατάκτηση νέων πλοσίμων ἐδαφῶν, ὅπου θά ἐγκατασταθεῖ μέγα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, πού πλεονάζει τώρα καί προκαλεῖ συμφορή στόν ἑλληνικό χῶρο.

Τήν ἡγεσία στήν ἱερή αὐτή ἀποστολή φυσικό εἶναι νά τήν ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα, ἀφοῦ ἔχει πολλά πατροπαράδοτα καί ἀπαρξίματα δικαιοῦματα γι' αὐτό. Πρώτη κράτησε τήν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας καί πάντοτε φέροθηκε ἄφογα πρὸς τούς Ἕλληνες.

Μέ τήν εὐκαιρία, ἀκολουθώντας παλιά συνήθεια καλά δοκιμασμένη, πλέκει μέ τρόπο ἔξοχο τό ἐγκώμιο τῶν Ἀθηναίων καί ἐπιμένει — ὅπως πρὶν ἀπό 50 χρόνια ὁ Περικλῆς — στά πολιτιστικά τῆς ἐπιτεύγματα, πού καθιέρωσαν στή συνείδηση τῶν Ἑλλήνων τή λαμπρή πόλη μέ τά ὕλικά καί τά πνευματικά ἀγαθά, πού δημιούργησε καί πρόσφερε ἀπλόχερα γιά τήν προκοπή καί τήν εὐδαιμονία ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Ἀναγκαστικά θά ἀντιπαρθεῖ ἐδῶ καί τή σπαρτιατική πολιτική στά χρόνια τῆς ἡγεμονίας τῶν Λακεδαιμονίων, ἐπικρίνοντάς τιν ἀδυστηρά, ἰδιαίτερα μέ τά ἐπιχειρήματα πού τοῦ ἔδινε ἡ Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, γιά νά ἐμψύσει τή θέση του πὸς ἡ ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων ἀνήκει δικαιοματικά μόνο στήν πόλη τῆ δικιά του.

Ἐπίσης τοῦ Ἰσοκράτη ἔχει, εἶπαμε, στόχο διπλό : Τήν ἔνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τή μιὰ καί τήν ἀνάγκη τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν βαρβάρων ἀπό τήν ἄλλη. Παρουσιάζει ὅμως ἀδυστηρή ἐνότητα καί τά μέλη πειθαροῦν στήν κεντρική γραμμή. Θεωρεῖται δίκαια τό ἀριστοῦργημα τῆς πολιτικῆς κοινῆς καί συγκροτοῦν ὅλες τίς ἀρετές τῆς ὤρι-

μης πιά ρητορικής τέχνης. Μόλο πού οί ιδέες του δέν ἀκούγονται γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα, ὁ ἔξοχος χειρισμός τοῦ θέματος ἀπό τόν Ἴσοκράτη ἔκαμε νά ξεχαστοῦν ὅλα τά προηγούμενα ἔργα, πού παρουσίαζαν τό ἴδιο πρόβλημα.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Παναηγυρικοῦ πάνω στά πολιτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς εἶναι βέβαια δύσκολο νά ἀποδειχτεῖ. Μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ κάποια βεβαιότητα πώς προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τή δεύτερη ἀθηναϊκή συμμαχία, πού ἔγινε σέ δύο χρόνια — τό 378 π.Χ. — καί ἀκόμα πώς εἶχε κάποια ἐπίδραση, ἔστω καί ἔμμεση, στά μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ νίκη τῆς Ἑλλάδας κατά τῶν Περσῶν μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Γιά τή φιλολογική ὅμως ἐπίδραση τοῦ Παναηγυρικοῦ μποροῦμε νά εἴμαστε πιό κατηγορηματικοί : Ἦταν ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια ὁ πιό γνωστός, ὁ πιό διαβασμένος λόγος, καί εἶχε τούς περισσότερους μιμητές. Τό ἔθος καί οί ιδέες του στάθηκαν πρότυπο γιά ὅλους τούς μεταγενέστερους, πού ἐπανερχοῦνται στό πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καί Περσίας. Ἦταν ἀκόμα ὁ λόγος πού προτιμοῦσε καί ὁ Ἴσοκράτης καί ὡς τά τελευταῖα χρόνια του μιλάει πάντα μέ ἰδιαίτερη ἀγάπη γι' αὐτόν. (Φίλιππος, § 84—85).

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Πολλές φορές απόρησα με αυτούς που καθιέρωσαν τις θρησκευ- 1 *Το θέμα και ο χειρισμός του.*
τικές γιορτές και ὀργάνωσαν τούς ἀθλητικούς ἀγῶνες¹ : "Ἐκριναν ἄξιες
γιά τόσο μεγάλα ἔπαθλα τίς ἱκανότητες τοῦ σώματος, ἐνῶ αὐτούς
πού κοπίασαν προσωπικά γιά τό κοινό καλό καί καλλιέργησαν ἔτσι
τόν ψυχικό τους κόσμο ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά ὠφελήσει καί τούς
ἄλλους, σ' αὐτούς δέν ἔδωσαν καμιά τιμητική διάκριση. Καί ὅμως 2
τό σωστό θά ἦταν γι' αὐτούς κυρίως νά νοιαστοῦν· γιατί δύο φορές
τόση δύναμη καί ἂν ἀποχτήσουν οἱ ἀθλητές, οἱ ἄλλοι δέ θά εἶχαν
νά κερδίσουν τίποτα παραπάνω· ἀντίθετα, καί ἕνας μονάχα ἄνθρωπος
ἂν θά σκεφτεῖ σωστά, ὅλοι θά ἦταν δυνατοί νά ὠφεληθοῦν, ὅσοι θά ἤθε-
λαν νά γευτοῦν τή γνώση ἐκεῖνου.

"Ὅμως δέν ἀπογοητεύτηκα ἀπό αὐτό ὥστε νά ἀδρανήσω. "Ἐκρι- 3
να ἱκανό ἔπαθλο τή φήμη πού θά μοῦ φέρει αὐτός ὁ λόγος καί ἦρθα νά
δώσω γνώμη καί γιά τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους καί γιά τήν ἀνάγκη
νά μονοιάσουμε μεταξύ μας, καί ἄς ξέρω καλά ὅτι πολλοί ἀπό
ὅσους κάνουν τούς σοφιστές² ἔχουν κιόλας ἀσχοληθεῖ μέ αὐτό τό θέ-
μα³. "Ἐχω, βλέπετε, τήν ἐλπίδα πώς θά ξεχωρίσω τόσο ἀπό κείνους, 4
ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πώς τίποτα σχετικό δέν εἶπανε
ποτέ. "Υστερα θεωρῶ ἄριστους τούς λόγους πού ἀναφέρονται στά πιό
σοβαρά θέματα. Αὐτοί προβάλλουν τήν ἀξία τοῦ ρήτορα καί ὅσους
τούς ἀκοῦν τούς ὠφελοῦν πολύ. Τέτοιοι εἶναι καί ὁ λόγος πού
θά πῶ.

"Ἄλλωστε οὔτε καί οἱ συνθήκες ἔχουν ἀλλάξει ἔτσι πού νά εἶναι 5
ἀνώφελο πιά νά γίνει λόγος γιά τά ζητήματα αὐτά. Οἱ λόγοι πρέπει
νά σταματοῦν μονάχα ὅταν τά πράγματα λάβουν κάποιο τέλος καί
δέν ὠφελεῖ πιά ἡ συζήτηση γι' αὐτά ἢ ὅταν διαπιστωθεῖ πώς κάποιος
λόγος ἔφτασε πιά σέ τέλεια μορφή, ὥστε νά μήν ἀφήνει περιθώρια
στούς ἄλλους νά προχωρήσουν παραπάνω. "Ὅσο ὅμως τά πράγματα 6
στήν Ἑλλάδα ἀκολουθοῦν τόν ἴδιο δρόμο ὅπως πρῖν καί ὅσα εἰπώθη-
καν ὡς τώρα τυχαίνει νά εἶναι ἄχρηστα, πῶς νά μή στρέψουμε τή

σκέψη και τό στοχασμό μας στό λόγο αὐτόν, πού, ἂν τυχόν πε-
 τύχει τό σκοπό του, σίγουρα θά μᾶς ἀπαλλάξει καί ἀπό τόν ἐμφύλιο πό-
 λεμο καί ἀπό τή σημερινή ἀναταραχή καί ἀπό τίς πιό μεγάλες συμ-
 7 φορές; "Ἄλλωστε, ἂν σέ καμιά περίπτωση δέ θά ἦταν δυνατό νά δηλω-
 θοῦν τά ἴδια πράγματα διαφορετικά παρά μέ ἓνα τρόπο, θά μπο-
 ροῦσε ἴσως κανεῖς νά σκεφτεῖ πώς εἶναι περιττό νά ἐνοχλεῖ τόν
 κόσμο χρησιμοποιοῦντας τά ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα μέ ἄλλους.
 "Ὅμως ἡ φύση τῶν λόγων εἶναι τέτοια, ὥστε τά ἴδια πράγματα μέ
 8 πολλούς τρόπους νά μπορεῖ νά τά ἀναπτύξεις, καί τά σπουδαῖα σάν
 ἀσήμαντα νά τά παρουσιάσεις καί τά μικρά νά μεγαλοποιήσεις καί
 ἀκόμα τά παλιά μέ σύγχρονο πνεῦμα νά προβάλεις καί τά καινούρια
 γεγονότα μέ τόν παλιό δοκιμασμένο τρόπο νά ἐκθέσεις. Γι' αὐτό ἀκρι-
 βῶς δέν πρέπει νά ἀποφεύγεις τά θέματα πού οἱ προηγούμενοι ἀπό
 σένα ἀντιμετώπισαν, ἀλλά νά προσπαθεῖς νά τά ἀναπτύξεις μέ τρόπο
 πιό σωστό ἀπό κείνους. Τά παρασμένα γεγονότα βέβαια εἶναι κοινή
 9 κληρονομιά γιά ὅλους μας. Δουλειά τώρα τῶν προικισμένων μέ μυαλό
 εἶναι νά κάνουν σωστή ἐκμετάλλευση αὐτῶν καί, στήν κατάλληλη
 στιγμή, νά ἀναφέρουν μονάχα ὅ,τι χρειάζεται γιά τό καθένα ἀπό αὐτά
 καί νά τά διατυπώσουν μέ τρόπο ἄψογο. Νομίζω μάλιστα πώς τότε
 10 μονάχα θά μπορούσαν νά προκόψουν καί οἱ ἄλλες τέχνες καί ἡ
 ρητορική ἐπιστήμη, ὅταν θαυμάζουμε καί ἐκτιμοῦμε ὄχι τόσο αὐ-
 τοῦς πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία νά ἀρχίσουν ἓνα ἔργο, ὅσο ἐκείνους
 πού τό ἔφεραν σέ πέρας μέ τόν πιό τέλειο τρόπο· οὔτε καί αὐτούς
 πού θέλουν νά μιλοῦν γιά θέματα πού κανένας ἄλλος προηγούμενα
 δέν ἔπιασε, ἀλλά ὅσους γνωρίζουν νά τά λέν μέ τρόπο πού κανένας
 ἄλλος δέ θά τό μπορούσε.

11 Καί ὅμως βρίσκονται ἄνθρωποι νά κατακρίνουν τοὺς λόγους πού
 ξεπερνοῦν τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ πλήθους καί εἶναι δουλεμέ-
 νοι μέ τέχνη καί ἐπιμέλεια. Καί ἔχουν πέσει τόσο ἔξω, ὥστε συγκρί-
 νουν τοὺς ἐπιδεικτικούς λόγους, πού ἔγιναν μέ τέχνη καί ἀξιώσεις,
 μέ τά διάφορα δικαστικά ἔγγραφα¹, πού ἀναφέρονται σέ ἰδιωτικές συμ-
 βάσεις, σάν ἡ ἕταν ὑποχρεωτικό νά μοιάζουν τά δύο εἶδη. Οὔτε περνάει
 ἀπό τό μυαλό τους πώς τοῦτα ἐδῶ, τά ἔγγραφα, εἶναι γραμμένα ἀπλά
 καί ἀπέριττα, ἐνῶ οἱ λόγοι οἱ ἐπιδεικτικοί, γραμμένοι μέ ἐπιμέλεια
 καί σχήματα ρητορικά, ἀποβλέπουν στήν ἐντύπωση πού θά δημιουρ-

Βεβαιότητα
 τοῦ
 συγγραφέα
 πώς θά
 ἐκθέσει τό
 θέμα
 καλύτερα ἀπό
 τοὺς
 προκατόχους
 του.

γήσουν. "Η μήπως τάχα αυτοί μπορούν και διακρίνουν τήν ἀπλή ἐκφραση, ἐνῶ ἐκεῖνος πού ξέρει νά μιλάει μέ ἄλλους τούς κανόνες τῆς ρητορικῆς δέ θά μπορούσε νά τά πῆ και ἀπλά;

Δέν τούς διαφεύγει βέβαια ὅτι ἐπαινοῦν ὅσους τυχαίνει νά ἔχουν κάποια ψυχική συγγένεια μαζί τους. "Εγώ δέν ἔχω τίποτα νά πῶ σ' αὐτούς· ἀπευθύνομαι σ' ἐκείνους πού δέ θά δεχτοῦν τίποτα ἀπό ὅσα λέγονται στήν τύχη, ἀλλά θά δυσανασχετήσουν και θά ζητήσουν νά βροῦν στά λόγια μου ὅ,τι δέν πρόκειται νά βροῦν στούς ἄλλους. Σ' αὐτούς λοιπόν τούς ἐκλεκτούς⁵ δυό λόγια ἀκόμα θά τοιμήσω γιά τή δικιά μου θέση νά τούς πῶ και ἀμέσως ὕστερα θά μῶ στό θέμα μου.

Βλέπω τούς ἄλλους ρήτορες στά προσιμιά τους νά προσπαθοῦν νά διαθέσουν εὐνοϊκά τό ἀκροατήριό τους, νά βρίσκουν προφάσεις γιά ὅσα πρόκειται νά ποῦν και νά ἰσχυρίζονται ἄλλοι πῶς τάχα ἡ προετοιμασία γιά τό λόγο τους στάθηκε πρόχειρη και βιαστική και ἄλλοι πῶς εἶναι δύσκολο νά βροῦν τά λόγια πού θά ἀποδώσουν ἀκριβῶς τό μέγεθος τῶν γεγονότων⁶. "Εγώ, ἄν δέ μιλήσω μέ τρόπο πού νά ταιριάζει ἀπόλυτα στή σημασία τῶν γεγονότων και στήν ὑπόληψή μου και στό χρόνο πού δαπάνησα, ὄχι μονάχα γιά τή σύνταξη τοῦ λόγου⁷, ἀλλά και σέ ὅλη τή ζωή μου μέχρι τώρα, παρακαλῶ ὄχι μονάχα νά μήν ἔχετε καμιά ἐπιείκεια, ἀλλά νά μέ περιφρονήσετε, νά μέ περιγελάσετε ὅλοι!" Ὁ,τι και νά πῆς θά ἀξίζει νά τό πάθω, ἀφοῦ τόσο μεγάλη λόγια λέω χωρίς νά διαφέρω διόλου ἀπό τούς ἄλλους⁸.

ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ

Γιά μένα ἰδιαίτερα λοιπόν αὐτά εἶχα νά ἀναφέρω στήν ἀρχή. "Ὅσο γιά τά κοινά ζητήματα, πολλοί ἔρχονται και μᾶς λέν πῶς πρέπει ἀπαραίτητα νά σταματήσουμε τήν ἔχθρα μεταξύ μας και νά στραφοῦμε πρὸς τό βάρβαρο· διεκτραγωδοῦν τίς συμφορές πού ἔπασαν ἐπάνω μας ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο και ἀπαριθμοῦν τίς ὠφέλειες πού θά προκύψουν ἀπό τήν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων. Αὐτοί βέβαια ὄλοι μᾶς λένε τήν ἀλήθεια· μόνο πού δέν ἀρχίζουν ἀπό ἐκεῖ πού θά μπορούσαν νά πετύχουν τό σκοπό τους ἀσφαλέστερα. Δηλαδή ἀπό τούς "Ἕλληνες ἄλλοι βρίσκονται κάτω ἀπό τή δικιά μας ἐπιρροή και ἄλλοι κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῶν Λακεδαιμονίων· τά πολιτεύματα, βλέπετε, πού σύμφωνα μ' αὐτά διοικοῦνται οἱ πόλεις, ἔτσι ξεχώρισαν τούς πῶ πολλούς. "Ὅποιος λοιπόν νομίζει πῶς οἱ ἄλλες πόλεις θά κάνουν κάτι ἀξιο-

15 ΘΕΜΑ Α'
Ποιός πρέπει
νά ἔχει τήν
ἡγεμονία.

λογο, προτοῦ νά συμφιλιωθοῦν οἱ δύο μεγάλες πόλεις, πού τίς κατεϋθύνουν, εἶναι πολύ ἀφελής καί βρίσκεται μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα.

- 17 "Ὅποιος ἕμωσ δέν ἐπιδιώκει μονάχα νά ἐπιδειχτεῖ ἀλλά φιλοδοξεῖ νά ἐπιτύχει καί κάποιο ἀποτέλεσμα, πρέπει ἀπαραίτητα νά ἐπιζητήσει ἐκεῖνα τά ἐπιχειρήματα πού θά πείσουν τίς δύο αὐτές πόλεις νά ἀναγνωρίσουν τήν ἰσοτιμία μεταξῦ τους καί νά μοιράσουν λογικά τήν ἡγεμονία· καί τά πλεονεκτήματα, πού προσπαθοῦν νά ἐπιτύχουν σήμερα ἀπό τοὺς Ἕλληνες, νά τά ἐπιδιώξουν αὔριο ἀπό τοὺς βαρβάρους.
- 18 Τή δικιά μας πόλη βέβαια εἶναι εὐκολο νά τήν ὀδηγήσουμε πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή· οἱ Σπαρτιάτες ἕμωσ καί τώρα ἀκόμα δυσπιστοῦν. Κληρονόμησαν, βλέπετε, τή λανθασμένη γνώμη ὅτι τάχα εἶναι πατροπαράδοτο προνόμιο σ' αὐτούς νά ὀδηγοῦν τοὺς ἄλλους. Ἄν ἕμωσ τοὺς ἀποδείξει κάποιος πὼς ἡ τιμὴ αὐτὴ ἀνήκει περισσότερο σ' ἐμᾶς παρά σ' ἐκείνους, θά ἄφηναν ἴσως κατὰ μέρος τίς διαφωνίες πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα καί θά κοιτοῦσαν τό συμφέρον τους.
- 19 Ἐπρεπε λοιπόν καί οἱ ἄλλοι ρήτορες ἀπὸ αὐτό τό σημεῖο νά κάνουν τήν ἀρχή· νά μὴ μᾶς δίνουν συμβουλές γιὰ ὅσα θέματα ὑπάρχει ὁμοφωνία, προτοῦ μᾶς δώσουν γνώμη γιὰ ὅσα ἀμφισβητοῦνται. Ἐγὼ πάντως γιὰ δύο λόγους βασικά εἶναι ἀνάγκη νά μιλήσω διεξοδικά γι' αὐτά τὰ τελευταῖα θέματα : Πρῶτα, γιὰ νά πετύχουμε κάποιο ἀποτέλεσμα ὅσο ἀκόμα εἶναι καιρός καί σταματώντας τίς
- 20 ἔχθρες μεταξῦ μας νά πολεμήσουμε ὅλοι μαζί τό βάρβαρο· ὕστερα, ἄν αὐτό σταθεῖ ἀδύνατο, γιὰ νά δείξω ξεκάθαρα ποιοὶ ἐμποδίζουν τήν εὐτυχία τῶν Ἑλλήνων καί νά γίνει σέ ὅλους φανερό ὅτι ἡ πόλη μας δικαιολογημένα κράτησε καί παλιότερα τήν ἀρχηγία στή θάλασσα καί τώρα πάλι μέ τό δίκιο της διεκδικεῖ τήν ἡγεμονία⁹.

ΟΙ ΤΙΤΛΟΙ 21
ΤΗΣ
ΑΘΗΝΑΣ
Ἄσχαυότητα.

- Καί αὐτό γιὰτί, ἄν πρέπει σέ κάθε πράξη νά τιμοῦν αὐτούς πού ἔχουν μιά πείρα ἐξαιρετική καί πιό μεγάλη δύναμη, χωρὶς συζήτηση ἐμεῖς ἔχουμε τό δικαίωμα νά πάρουμε πάλι τήν ἡγεμονία, πού εἴχαμε καί σέ παλιότερους καιρούς : Κανείς δέ θά μπορούσε νά παρουσιάσει ἄλλη πόλη μέ τέτοια ὑπεροχή στόν πόλεμο τῆς στεριᾶς ὅση εἶναι ἡ δικιά μας
- 22 στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες. Μά καί ὅσοι ἀκόμα δέ θεωροῦν δίκαιη τήν ἀντίληψη αὐτή, γιὰτί τά πράγματα ἀλλάζουν διαρκῶς — καί πραγ-

ματι ή εξουσία δέν παραμένει σταθερά ποτέ στό ἴδια χέρια — βρίσκουν ὅμως σωστό νά ἔχουν τήν ήγεμονία, σάν ὅποιοδῆποτε ἄλλο προνόμιο, αὐτοί πού πρῶτοι τήν ἀπόχτησαν ή ὅσοι πρόσφεραν τά μεγαλύτερα ἀγαθά στό Πανελλήνιο, καί αὐτοί, νομίζω, συμφωνοῦν μαζί μου. "Ὅσο πύο πίσω μέσ στό χρόνο ἀναζητήσουμε τίς 23 ρίζες καί γιά τό ἓνα καί γιά τό ἄλλο¹⁰, τόσο πύο κάτω θά ἀφήσουμε αὐτούς πού θά ἀναμετρηθοῦν¹¹ μ' ἐμᾶς στό θέμα τῆς ήγεμονίας : Εἶναι κοινή ὁμολογία ὅτι ή πόλη μας εἶναι ή πύο παλιά, ή πύο μεγάλη καί ή πύο ὀνομαστή σ' ὅλο τόν κόσμο. Καί μόλο πού ή ἀρχή τῆς ἱστορίας της στάθηκε ὅποσοδῆποτε ἐξαίρετη, γιά τήν κατοπινή λαμπρή πορεία της μέσα στό χρόνο, τῆς πρέπει ἀκόμα μεγαλύτερη τιμή.

Στή χώρα ἐπούτη κατοικοῦμε χωρίς νά διώζουμε ἄλλους¹²: οὔτε 24 τή βρήκαμε ἔρημη· οὔτε καί μαζευτήκαμε ἐδῶ πέρα ἀνάκταοι ἀπό διάφορα ἔθνη. Εἶναι τόσο ὠραία καί γνήσια, λέω, ή καταγωγή μας, ὥστε ἐκεῖ πού γεννηθήκαμε ἐκεῖ καί κατοικοῦμε χωρίς καμιά διακοπή, γέννημα — θρέμμα αὐτοῦ τοῦ τόπου¹³. "Ἐτσι μποροῦμε νά ὀνομάσουμε τήν πόλη μας μέ τίς ἴδιες τρυφερές λέξεις πού χρησιμοποιοῦμε γιά τούς στενοῦς μας συγγενεῖς. Μονάχα ἐμεῖς δηλ. ἀπό τούς "Ἕλλη- 25 νες ἔχουμε τό δικαίωμα νά τήν ἀποκαλέσουμε τροφό, πατρίδα, μάνα. Καί ἀλήθεια πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά προβάλουν μιά τόση λαμπρή καταγωγή αὐτοί πού ἔχουν εὐλογία περηφάνια, διεκδικοῦν τήν ήγεμονία μέ τό δίκιο τους καί ἀναφέρονται συχνά στό παρελθόν τους.

Τόσο σημαντική λοιπόν εἶναι καί ή πρώτη μας ἀρχή καί ὅσα 26 ὕστερα μᾶς χάρισε ή τύχη. "Ὅσο γιά τά ἀγαθά πού ἐμεῖς προσφέραμε στους ἄλλους, ὁ καλύτερος τρόπος νά τά δοῦμε εἶναι νά ἐξετάσουμε μέ χρονολογική σειρά τά κατορθώματα τῆς πόλης μας ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή. Σέ μιά τέτοια θεώρηση θά διαπιστώσουμε ὅτι ή πόλη μας 27 ὄχι μονάχα στάθηκε ή πρώτη πάντα στους πολεμικούς ἀγῶνες, ἀλλά καί δημιούργησε ἀποκλειστικά σχεδόν τόν πολιτισμό πού ἔχουμε καί πού μ' αὐτόν ρυθμίζουμε τίς σχέσεις μεταξύ μας καί μᾶς ἐξασφαλίζει τή δυνατότητα νά ζοῦμε ἀνθρωπινά. Ἀναγκαστικά ὅμως ἀπό ὅλες τίς εὐεργεσίες θά διαλέξουμε ὄχι βέβαια αὐτές πού ἦταν ἀσήμαντες — γι' αὐτό καί πέρασαν ἀπαρατήρητες καί δέν ἔγινε λόγος — ἀλλά ἐκεῖνες πού, γιά τήν ἀποφασιστική τους σημασία, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι παντοῦ καί πάντοτε τίς θυμοῦνται καί τίς μνημονεύουν.

Καί πρῶτα πρῶτα αὐτό πού εἶχε πρωταρχική καί ἄμεση ἀνά- 28

*Ἡ προσφορά
στούς
"Ἕλληνες τῶν
ἰλικίων
ἀγαθῶν της.*

- γκη¹⁴ ό οργανισμός μας τό πήρε από τήν πόλη μας. Μπορεί βέβαια αυτό νά είναι μονάχα μύθος, όμως αξίζει καί τώρα νά τόν πώ: 'Η Δήμητρα, μέσ στις περιπλανήσεις της όταν τής έκλειψαν τήν Κόρη¹⁵, έφτασε κάποτε στή χώρα μας. Συμπάθησε λοιπόν τους προγόνους μας γιά όσα καλά τής έκαναν — δέν μπορεί άλλος νά τά μάθει αυτά έξόν από τους μυημένους στά 'Ελευσίνια Μυστήρια¹⁶ — καί τους χάρισε δώρα διπλά, δώρα πού έχουν πολύ μεγάλη αξία: Τους καρπούς τής γής από τή μιά μεριά, πού μᾶς βοήθησαν νά μή ζοῦμε σάν τά θηριά, καί τά Μυστήρια τής 'Ελευσίνας απ' τήν ἄλλη, πού δίνουν ελπίδες γλυκές στους μυημένους γιά τό τέλος τής ζωής μας, γιά τήν αιώνιότητα.
- 29 'Η πόλη μας όμως, πού ευτύχησε νά έχει τήν αγάπη τῶν Θεῶν, είχε καί ἄμετρη αγάπη γιά τόν ἄνθρωπο. Τόσα αγαθά πού απόκτησε δέν τά έκρυψε ζηλότυπα από τους ἄλλους: από όσα πήρε σέ ὅλους έδωσε. Καί νά, τά 'Ελευσίνια Μυστήρια καί τώρα ακόμα κάθε χρόνο τά τελοῦμε¹⁷: τή χρήση πάλι, τήν καλλιέργεια καί τήν ωφέλεια από τους δημητριακοῦς καρπούς σέ ὅλους χωρίς εξαίρεση τή διδάξε. Γιά ὅλα αυτά κανείς δέ θά μπορούσε νά ἀμφιβάλει, ἄν μάλιστα προσθέσω λίγα ακόμα.
- 30 Πρῶτα πρῶτα τό ἐπιχείρημα πώς ἡ παράδοση αὐτή εἶναι πολύ παλιά, πού θά μπορούσε ἴσως νά μᾶς κάνει νά μήν τή λογαριάσουμε, αὐτό τό ἴδιο ἐπιχείρημα δικαιολογημένα θά μπορούσε καί νά ἀποδείξει ὅτι ἔγιναν στήν πραγματικότητα όσα λέγονται. Ἀφοῦ πολλοί έχουν μιλήσει γιά τήν παράδοση αὐτή καί ὅλοι τήν έχουν ἀκουστά, ἐπιβάλλεται νά θεωροῦμε τά λεγόμενα ἀπόλυτα ἀξιόπιστα καί ὄχι λόγια καινούρια ἀδοκίμαστα ἀπό τό χρόνο. Ἐπειτα δέν εἶναι τό μοναδικό μας ἐπιχείρημα ὅτι ὁ μύθος καί ἡ παράδοση φτάνουν στις μέρες μας ἀπό τά πολύ παλιά: ἔχουμε δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουμε καί ἄλλες ἀποδείξεις, πῶς ἰσχυρές ακόμα ἀπό αὐτό.
- 31 Οἱ περισσότερες δηλ. ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας κάθε χρόνο στέλνουν στήν πόλη τή δικιά μας, ἀνάμνηση τῆς παλαιᾶς εὐεργεσίας, τίς ἀπαρχές¹⁸ ἀπό τή συγκομιδή τους: ὅσες μάλιστα ἀθέτησαν τό χρέος τους αὐτό, πολλές φορές τίς πρόσταξε ἡ Πυθία νά φέρουν τόν καρπό καί νά ἐκπληρώσουν ἔτσι τήν πατροπαράδοτη ὑποχρέωσή τους ἀπέναντι στήν πόλη μας. Σέ τί ἄλλο λοιπόν θά ἄξιζε νά ἔχουμε πιότερη ἐμπιστοσύνη, ἄν ὄχι σέ ὅ,τι χρησιμοδοτεῖ ὁ Θεός καί συμφωνοῦν μ' αὐτό καί πολλοί "Ἕλληνες; Ἀκόμα περισσότερο πού οἱ

παλιές μας παραδόσεις συμβαδίζουν απόλυτα με τὰ σημερινά μας έργα καί ἐτούτα πάλι συμφωνοῦν με ὅσα οἱ παλιοί μᾶς ἔχουν παραδώσει.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό αὐτά, ἂν τὰ ἀφήσουμε ὅλα κατά μέρος 32 καί ἐξετάσουμε τίς πρώτες στιγμές πού ἐμφανίστηκε ὁ ἄνθρωπος στή γῆ, θά δοῦμε πώς οἱ πρώτοι ἄνθρωποι δέ βρῆκαν ἐτοιμα τὰ μέσα τῆς ζωῆς πού ἔχουν τώρα, ἀλλά σιγά σιγά τὰ ἀνακάλυψαν οἱ ἴδιοι. Ποιοί ὅμως ἀπό ὅλους πρέπει νά παραδεχτοῦμε ἢ ὅτι τὰ δέχτηκαν χάρισμα ἀπό τοὺς θεοὺς ἢ ὅτι τὰ ἀνακάλυψαν ψάχνοντας οἱ ἴδιοι; Ὅχι 33 αὐτοί πού ὅλοι παραδέχονται πώς εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι, οἱ πῶ προικισμένοι γιὰ τίς τέχνες καί οἱ πῶ εὐσεβεῖς πρὸς τοὺς θεοὺς; Περὶ τοῦ τώρα νά ἀναπτύξω πόση τιμὴ ἀξίζει σ' αὐτούς πού ἔγιναν οἱ δημιουργοὶ τόσο μεγάλων ἀγαθῶν. Εἶναι βέβαιο ὅτι κανεὶς δέ θά μπορούσε νά βρεῖ δῶρο τόσο σημαντικό, ἀντάξιο στὰ κατορθώματά τους.

Γιὰ τὴ σπουδαιότερη λοιπὸν εὐεργεσία, πού στάθηκε ἡ πρώτη, 34 κοινὴ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, αὐτὰ εἶχα νά πῶ. Τὰ ἴδια πάλι χρόνια ἢ πόλη μας ἔβλεπε τοὺς βαρβάρους νά κατέχουν τὸ πῶ μεγάλο μέρος ὅλου τοῦ κόσμου τότε, τὴν ὥρα πού οἱ Ἕλληνες, ἀσφυκτικά κλεισμένοι σ' ἓναν τόπο στενό, ἀπὸ ἔλλειψη ἀκριβῶς ζωτικοῦ χώρου, ἀλληλοεπιβουλεύονταν καί ὁ ἓνας ἐξεστράτευε κατὰ τοῦ ἄλλου, με ἀποτέλεσμα ἄλλοι νά χάνονται ἀπὸ τὴν πείνα καί ἄλλοι ἀπὸ τὸν πόλεμο. Μπροστά σέ μιὰ τέτοια κατάσταση δέν ἦταν βέβαια δυνατὸ νά 35 ἀδιαφορήσει: "Ἐστειλε στίς διάφορες πόλεις ἀρχηγούς, παράλαβαν τοὺς πῶ φτωχοὺς, ἔγιναν στρατηγοὶ τους καί νίκησαν με τὰ ὅπλα τοὺς βαρβάρους· ἔδρυσαν ὕστερα πόλεις πολλές στίς δύο ἡπείρους, ἀποίκησαν ὅλα τὰ νησιά καί ἔσωσαν ἔτσι τοὺς συντρόφους τους, μὰ καί ὅσους εἶχαν μείνει πίσω στὴν πατρίδα: Στούς τελευταίους, βλέ- 36 πετε, ἄφησαν ἀρκετὴ γῆ, γιὰ νά ἐργάζονται, ἐνῶ στούς συντρόφους τους ἔδωσαν περισσότερη ἀπὸ ὅση εἶχαν πρὶν, τώρα μάλιστα πού εἶχαν δικές τους ὅλες τίς χώρες πού κατέχομε καί σήμερα." Ἔτσι διευκόλυναν πολὺ καί ὅσους ὕστερα θέλησαν νά μιμηθοῦν τὴν πόλη μας καί νά ἰδρῦσουν ἀποικίες: δέν εἶχαν πῶ ἀνάγκη νά ἀντιμετωπίσουν ἓνα σωρὸ κινδύνους γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς νέας χώρας, ἀφοῦ μπορούσαν νά πᾶν καί νά ἐγκατασταθοῦν εὐκόλα σ' αὐτές πού ἤδη εἶχαμε κατακτήσει ἐμεῖς.

"Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ ποιὸς θά μπορούσε νά προβάλει ἡγεμονία με 37

περισσότερα δικαιώματα μέσ στη βαθιά παράδοση των Ἑλλήνων ἀπό τούτη ἐδῶ, πού παρουσιάστηκε προτοῦ ἀκόμα ἰδρυσθῶν οἱ περισσότερες ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας; Καί ἀκόμα ποιὰ ἡγεμονία θά μπορούσε νά καυχθεῖ πὸς στάθηκε πῶς χρήσιμη ἀπὸ τῆ δικιά μας, πού ἀναστάτωσε¹⁹ τοὺς βαρβάρους καί ὀδήγησε τοὺς Ἕλληνες σέ μιὰ τέτοια οἰκονομική εὐημερία;

Ἡ προσφορά 38
τῶν πνευμα-
τικῶν ἀγαθῶν
της.

Νά μή θαρρεῖτε ὅμως πὸς, ἀφοῦ κατάφερε νά πραγματοποιήσῃ τὰ πῶς σπουδαῖα ἔργα, ἀδιαφόρησε γιὰ τὰ ἄλλα. Βέβαια θεώρησε πρωταρχικό της χρέος νά βρεῖ ψωμί γιὰ ἔσους πεινοῦσαν — καί εἶναι ἀνάγκη ὅλοι, ὅσοι φιλοδοξοῦν νά διοικήσουν ἱκανοποιητικά ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς μας, αὐτὸ τὸ πρόβλημα νά ἀντιμετωπίζουν πρῶτα. Πιστεύοντας ὅμως πὸς μιὰ ζωὴ, πού ἀποβλέπει νά ἱκανοποιήσῃ μονάχα οἰκονομικὲς ἀνάγκες, δέν ἔχει τὴ δύναμη νά κάμει τοὺς ἀνθρώπους νά τὴν ἐπιθυμοῦν, φρόντισε τόσο καί γιὰ τίς ἄλλες μας ἀνάγκες, ὥστε ἀπὸ τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ, πού ἔχουμε ὅλοι σήμερα — αὐτὰ πού δέν τὰ πήραμε ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ τὰ δημιουργήσαμε οἱ ἴδιοι μέ τὴν κοινὴ προσπάθεια — τίποτα δέν ἔγινε χωρὶς τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τῆς δικιάς μας πόλης: ἀντίθετα τὰ πῶς πολλὰ ὑφείλουν τὴν ὑπαρξὴ τους ἀποκλειστικά σ' αὐτήν.

- 39 Θέλω νά πῶ ὅτι βρῆκε τοὺς Ἕλληνες νά ζοῦνε χωρὶς νόμους καί νά εἶναι σκόρπιοι ἐδῶ καί ἐκεῖ, νά καταδυναστεύονται ἀπὸ τυράννους ἢ νά χάνονται ἀπὸ ἀναρχία, καί τοὺς ἀπάλλαξε ἀπὸ ὅλα τὰ κακὰ αὐτά, ἄλλους ἀναλαμβάνοντας τὴν προστασία τους καί σ' ἄλλους προβάλλοντας τὸν ἑαυτὸ της γιὰ ὑπόδειγμα εὐνομούμενης πολιτείας: εἶναι γνωστὸ πὸς πρώτη αὐτὴ καθιέρωσε νομοθεσία καί
- 10 διαμόρφωσε πολίτευμα δημοκρατικό²⁰. Τὸ ἀποδείχνει εὐκόλα τὸ ἐξῆς γεγονός: Στὰ πανάρχαια χρόνια, ὅταν γίνονταν καταγγελίες γιὰ ἐγκλήματα καί ἤθελαν νά λύσουν τίς διαφορὲς τους μέ βάση τὴ λογικὴ καί ὄχι μέ τρόπο ἀθαιρέτο²¹, στήριζαν πάντα τὴν κρίση τους στὶς διατάξεις τῶν δικῶν μας νόμων. Ἀλλὰ καί ἀπὸ τίς τέχνες, τόσο τίς βιοποριστικές, ὅσο καί αὐτές πού ἐπινοήσαμε γιὰ τὴν ψυχγωγία μας, ἄλλες τίς ἀνακάλυψε ἡ πόλη μας καί ἄλλες τίς καλλιέργησε ἀκόμα πῶς πολὺ καί τίς παράδωσε στοὺς ἄλλους νά τίς χρησιμοποιήσουν.

- 41 Τοὺς ἄλλους τομεῖς ἔπειτα τῆς πολὺπλευρῆς δραστηριότητάς της τοὺς ρύθμισε μέ πνεῦμα τόσο φιλόξενο καί τόσο στοργικό γιὰ ὅλους, ὥστε νά προσαρμόζονται καί σ' αὐτοὺς πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ χρή-

ματα και σε υσους θέλουν νά απολαύσουν τά αγαθά τους· δέν ήταν άστοργη ούτε για υσους τούς ευνόησε ή τύχη ούτε για κείνους πού δυστυχοῦσαν στόν τόπο τους, αλλά εξασφάλισε στους πρώτους ευχάριστη και άνετη ζωή²², στους άλλους πάλι σίγουρο καταφύγιο και ασφάλεια²³.

Άκόμα είναι γνωστό πώς κάθε χώρα βέβαια δέν παρουσιάζει 42
αυτάρκεια σε όλα τά προϊόντα : "Άλλα τής λείπουν και άλλα τά έχει παρAPANó από τίς ανάγκες της. "Έτσι υπάρχει μέγα πρόβλημα πού νά διαθέσει τό περίσσειμα και από πού νά κάνει εισαγωγή για τά άλλα. Καί αυτό όμως τό πρόβλημα ή πόλη μας τό αντιμετώπισε μέ τρόπο αποφασιστικό : Στή μέση τής Έλλάδας έκαμε έμπορικό κέντρο τόν Πειραιά, όπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ώστε αυτά πού είναι δύσκολο νά τά προμηθευτείς καθένα και από τόπον άλλο, έδώ τά βρίσκεις εύκολα όλα συγκεντρωμένα.

Σ' αυτούς λοιπόν πού καθιέρωσαν τίς πανελλήνιες γιορτές και 43
ρίζει δίκαιος έπαινος. Μᾶς κληροδότησαν τό θαυμασίο έθιμο νά μαζευόμαστε όλοι μαζί στόν ίδιο τόπο ύστερα από σπονδές και από διάλυση τής έχθρας πού μᾶς χώριζε²⁴. νά ένώνουμε κατόπιν τίς προσευχές και τίς θυσίες μας και νά θυμόμαστε τούς παλιούς συγγενικούς δεσμούς μας, νά έχουμε πιά φιλική διάθεση στό μέλλον ή ένας για τόν άλλο και τέλος νά άνανεώνουμε τίς παλιές φιλίες και νά δημιουργούμε νέες. Ούτε λοιπόν για τούς κοινούς ανθρώπους ούτε 44
και για τίς προικισμένες φύσεις είναι άσκηψη ή προσέλευση στίς πανελλήνιες γιορτές, αφού οι τελευταίοι έχουν τήν ευκαιρία νά επιδειξουν τά προσόντα τους μπροστά στό συγκεντρωμένο πλήθος τών Έλλήνων²⁵ και οι άλλοι μπορούν νά τούς καμαρώσουν πού κάνουν μεταξύ τους άγώνα ευγενικό. Καί όλοι είναι ευχαριστημένοι, αφού όλοι έχουν μέ τί νά ίκανοποιηθοῦν : Οι θεατές βλέπουν τούς άθλητές νά άγωνίζονται για χάρη τους και τοῦτοι πάλι σκέφτονται πώς όλοι ήρθαν για νά τούς καμαρώσουν. Άφου λοιπόν τόσο καλό κάνουν σ' έμᾶς οι πανελλήνιες συγκεντρώσεις, ήταν φυσικό νά μή μείνει πίσω ή πόλη μας ούτε και σ' αυτές.

Και πράγματι απόχτησε θεάματα πάρα πολλά και θαυμαστά²⁶, 45
άλλα πολυτελή και πολυδάπανα, άλλα όνομαστά για τήν άξία τους τήν καλλιτεχνική και άλλα πάλι πού συνδυάζουν και τά δυό. Καί είναι τόσο τό πλήθος τών ανθρώπων πού καταφθάνουν συνέχεια στήν

- πόλη μας, ώστε, αν κάτι καλό υπάρχει στην επικοινωνία αυτή ανάμεσα στους ανθρώπους, και αυτό τό απόλαυσε ή πόλη μας. Πέρα από αυτά υπάρχει ή δυνατότητα νά βρεϊ κανείς έδω φίλους ειλικρινείς και συντροφικές κάθε λογής²⁷, νά δεϊ άγώνες δρόμου και σωματικής άλκιης, άγώνες λόγου, πνεύματος και όλων τών άλλων έργων του ανθρώπου, και για όλα αυτά τά πού μεγάλα έπαθλα. Γιατί, εκτός από όσα άθλοθετεί ή Ίδρια, τά καταφέρνει νά προσφέρουν και οι άλλες πόλεις τής 'Ελλάδας' και αυτό γιατί όσα έμεις κρίνουμε άξια, άμέσως αποχτούν μιά τέτοια φήμη, πού τά αγαπάει όλος ό κόσμος. Ξέχωρα από αυτά οι άλλες πανελλήνιες συγκεντρώσεις γίνονται σέ χρονικά διαστήματα άραιά²⁸ και διαλύονται γρήγορα, ένω ή πόλη ή δικιά μας είναι μιά άδιάκοπη γιορτή για όσους φτάνουν σ' αυτόν τόν τόπο.
- 47 'Η πόλη μας δίδαξε επίσης ότι ή καλλιέργεια του πνεύματος²⁹ τά έπινόησε και έδωσε μορφή σέ όλα αυτά, μᾶς έδωσε τά έφόδια νά μεταφέρουμε τή θεωρία σέ πράξη, γλύκανε τίς σχέσεις μεταξύ μας, ξεχώρισε τίς συμφορές σ' αυτές πού φέρνει ή άμάθεια και αυτές πού φέρνει ή ανάγκη και μᾶς έμαθε νά φυλαγόμαστε από τίς πρῶτες και νά αντιμετωπίζουμε μέ καρτερία τίς άλλες. 'Η πόλη μας αναγνώρισε ακόμα τήν πρέπουσα άξία στήν τέχνη του λόγου, πού όλοι λαχταρούν νά αποκτήσουν, φθονούν ώστόσο αυτούς πού τήν κα-
- 48 τέχουν. Και αυτό γιατί έχει βαθιά επίγνωση πώς είναι τό μόνο φυσικό μας πλεονέκτημα απέναντι στά ζώα και άκριβώς αυτό είναι πού μᾶς κάνει νά ξεχωρίζουμε από εκείνα σέ όλες τίς άλλες εκδηλώσεις μας· βλέπει καλά ότι ή τύχη στίς άλλες βέβαια πλευρές τής ανθρώπινης δραστηριότητας είναι έτσι ιδιότροπη και άστατη, ώστε πολλές φορές δέν πετυχαίνουν στή ζωή οι μυαλωμένοι, ένω τά καταφέρνουν οι άνόητοι, και μονάχα οι λόγοι πού είναι καμωμένοι μέ ύμορφία και τέχνη δέν είναι δυνατό νά βγοϋν από άμαθεις και άξεστους, παρά είναι
- 49 δημιουργήματα πνευμάτων φωτεινών και προικισμένων. Ξέρει ακόμα ότι οι καλλιεργημένοι και αυτοί πού θεωρούνται άξεστοι σ' αυτό τό σημείο διαφέρουν μεταξύ τους βασικά, αλλά και όσοι άνατράφηκαν από τήν αρχή όπως ταιριάζει σέ ελεύθερους δέν ξεχωρίζουν από τήν παλικαριά και από τά πλούτη τους και από άλλα τέτοια άγαθά· ή ικανότητα στο λόγο είναι πού τούς προβάλλει και αποτελεί κατά κοινή όμολογία τό άλάνθαστο κριτήριο για τό βαθμό καλλιέργειας πού διαθέτει ό καθένας· και όσοι χειρίζονται τό λόγο μέ ικανότητα δέν

έχουν δύναμη μόνο στον τόπο τους, αλλά και στα άλλα μέρη τους τιμούν.

Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευμα- 50
τική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές
έγιναν δάσκαλοι στους άλλους³⁰. τό όνομα πάλι "Ελληνες κατόρθωσε
νά μή συμβολίζει πιά τήν καταγωγή, αλλά τήν καλλιέργεια του πνεύ-
ματος, και "Ελληνες νά ονομάζονται πιά πολύ όσοι δέχτηκαν τόν τρό-
πο τής δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν τήν
ΐδια μέ έμας καταγωγή.

Γιά νά μή δώσω όμως τήν έντύπωση πώς πελαγοδρομῶ σέ λε- 51
πτομέρειες, ένῶ στην αρχή ύποσχέθηκα πώς θά αναπτύξω ὅλο τό θέ-
μα στή γενική μορφή του, και για νά μή φανεί πώς πλέκο ἐγκώμιο
στήν πόλη μας μέ ὅλα τά παραπάνω, γιατί αδύνατῶ νά τήν ἐπαινέσω
για τά πολεμικά της κατορθώματα, ἄς πῶμε πώς τά εἶπα ὅλα αὐτά
για ὅσους ἱκανοποιεῖται τό φιλότιμό τους ὅταν ἀκοῦν τέτοια θέματα.
Ἐγώ προσωπικά νομίζω ὅτι στους προγόνους μας δέν ταιριάζει μικρό-
τερη τιμή για τους πολεμικούς κινδύνους που αντιμετώπισαν ἀπό ὅση
για τίς ἄλλες εὐεργεσίες που πρόσφεραν στους "Ελληνες. Δέν ἦταν δά 52
οὔτε μικροί οὔτε ἀσήμαντοι οὔτε και λίγοι οἱ ἀγῶνες που ὑπόμειναν
ἀντίθετα, πολλοί και μεγάλοι και φοβεροί! "Άλλοι για νά ὑπερασπί-
σουν τή δικιά τους χώρα και ἄλλοι για τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων —
Εἶναι γνωστό πώς πάντοτε διέθεταν τή δύναμη τής πόλης για τό
κοινό συμφέρον τής Ἑλλάδας και για τήν ὑπεράσπιση Ἑλλήνων,
που δεινοπαθοῦσαν. Γι' αὐτό δά και μᾶς κατακρίνουν μερικοί πώς 53
τάχα δέ σκεφτόμαστε λογικά, ἀφοῦ εἶχαμε τήν ἀνόητη συνήθεια
νά βοηθοῦμε τους ἀδύνατους — λές και δέ βοηθῶνε τέτοια λόγια
αὐτούς που θέλουν νά μᾶς ἐπαινέσουν! Υἱοθετήσαμε αὐτή τήν τακτι-
κή ὄχι γιατί δέν ξέρουμε τί ρόλο παίζουν οἱ ἰσχυρές συμμαχίες για τήν
ἀσφάλειά μας· ξέρουμε καλύτερα ἀπό τους ἄλλους τίς συνέπειες μᾶς
τέτοιας τακτικῆς, αλλά τό βρίσκουμε πιά ἔντιμο νά ὑπερασπίζουμε
τους πιά ἀδύνατους ἐναντία στό συμφέρον μας, παρά νά συνεργοῦμε
στός ἀδικίες τῶν ἰσχυρῶν, μόνο και μόνο για νά ἐξασφαλίσουμε ὕλικά
κέρδη.

"Ἴσως θά ἦταν δυνατό νά ἀντιληφθεῖ κανείς τή νοστορία και 54
τή δύναμη τής πόλης μας ἀπό τίς ἐπικλήσεις για βοήθεια που μερι-
κοί μᾶς ἔκαναν ὡς τώρα. Αὐτές που τώρα τελευταῖα ἔγιναν ἡ

51 Πολεμικές
ἑπιχειρήσεις τῆς
Ἀθήνας πρὶν
ἀπό τά
Μηδικά.

- ἦταν γιά ἀσήμαντα ζητήματα θά τίς παραλείψω. Ὅμως πολύ προ-
 τοῦ νά γίνουν τά Τρωϊκά — ἀπό ἐκεῖ εἶναι σωστό νά ἀντλοῦν ἐπιχει-
 ρήματα ὅσοι προβάλλουν δικαίωματα πατροπαράδοτα — ἤρθαν οἱ
 γιοί τοῦ Ἡρακλεῖ³¹ καί λίγο πρῖν ὁ Ἄδραστος³² τοῦ Ταλαοῦ καί βασι-
 55 λιάς τοῦ Ἄργους. Ὁ τελευταῖος ἀπότυχε στήν ἐκστρατεία κατὰ τῆς
 Θήβας καί δέν εἶχε τή δύναμη ὁ ἴδιος νά σηκώσει καί νά θάψει τοὺς νε-
 κροὺς πολεμιστῆς του, πού εἶχαν πέσει κάτω ἀπό τά τεῖχη τῆς Καδ-
 μείας. Ζήτησε λοιπόν ἀπό τήν πόλη μας νά τόν συνδράμει σ' αὐτή
 τή συμφορά — πού σέ ὅλους εἶναι δυνατό νά τύχει — καί νά μὴν ἀνε-
 χτεῖ νά μένουν ἄταφοι οἱ σκοτωμένοι στοὺς πολέμους, οὔτε νά κατα-
 56 πατηθεῖ παλιά συνήθεια καί νόμος ἱερός πατροπαράδοτος. Τά τέκνα
 πάλι τοῦ Ἡρακλεῖ, κληρονομήματα ἀπό τήν ἐχθρα τοῦ Εὐρυσθέα, ἀφρη-
 σαν κατὰ μέρος τίς ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας σάν ἀνίκανες νά τοὺς
 προσφέρουν συνδρομή στή δυστυχία τους καί πίστεψαν πώς μόνο ἡ
 δικιά μας ἦταν σέ θέση νά τοὺς παρασταθεῖ γιά τό καλό πού ὁ πατέ-
 ρας τους ἔκανε σέ ὅλη τήν ἀνθρωπότητα.
- 57 Ἄπό ὅλα αὐτά φαίνεται ὀλοκάθαρα πώς καί τά χρόνια ἐκεῖνα ἡ
 πόλη μας εἶχε τά πρωτεῖα : Ποιὸς τάχα θά εἶχε τό κουράγιο νά κάνει
 ἐπικλήσεις γιά βοήθεια ἢ σέ κατώτερους του ἢ στοὺς ὑποταγμένους σέ
 ἄλλους καί δέ θά λογάριαζε τοὺς πιό ἰσχυροὺς; Ἀκόμα περισσότερο
 πού τά ζητήματά τους δέν εἶχαν χαρακτήρα ἰδιωτικό, ἀλλὰ παρουσία-
 ζαν ἐνδιαφέρον γενικό, καί ἦταν φυσικό νά ἀσχοληθοῦν μέ αὐτά μονάχα
 ὅσοι διεκδικοῦσαν τό δικαίωμα νά κατευθύνουν τίς τύχες τῶν Ἑλλήνων.
- 58 Ἄλλωστε δέ φαίνεται νά διαψεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους, πού
 τοὺς ὀδήγησαν νά καταφύγουν στοὺς προγόνους μας. Ἀνάλαβαν,
 ὅπως ξέρομε, ἀπό τή μιά μεριά τόν πόλεμο ἐνάντια στοὺς Θηβαίους,
 γιά νά πετύχουν νά ἐνταφιαστοῦν οἱ νεκροί, καί ἀπό τήν ἄλλη τά ἔβα-
 λαν μέ τή δύναμη τοῦ Εὐρυσθέα γιά τό χατήρι τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡ-
 ρακλεῖ. Ἔτσι ἀνάγκασαν μέ ἐκστρατεία τοὺς Θηβαίους νά παραδώ-
 σουν τοὺς νεκροὺς στοὺς συγγενεῖς τους νά τοὺς θάψουν· ἀλλά καί
 τό στρατό τῶν Πελοποννησίων, πού ἔκαμε εἰσβολή στή χώρα μας
 μαζί μέ τόν Εὐρυσθέα, τόν καταδίωξαν, τόν νίκησαν στή μάχη καί
 ἔδωσαν γερό χτύπημα στήν ὑπεροψία καί τή θρασύτητα ἐκείνου.
- 59 Καί γιά τά ἄλλα τους κατορθώματα βέβαια τοὺς θαυμάζουν τοὺς
 προγόνους μας, ὅμως φήμη ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπόκτησαν ἀπό τίς
 πράξεις τους αὐτές. Δέν πέτυχαν δά καί μικρό πράγμα: Ἄλλαξαν τόσο

τύχη και στίς δύο περιπτώσεις πού ανάφερα πιά πάνω, ὥστε αὐτός πού ἔκρινε σωστό νά μᾶς ἰκετεύσει γύρισε πίσω, ἀφοῦ πέτυχε ὅλα ὅσα ζήτησε, μέ τή βία, ἀπ' τούς ἐχθρούς του· ὁ Εὐρυσθέας πάλι, πού ἔλπισε γιά μιὰ στιγμή πώς θά μᾶς ἐπιβληθεῖ μέ τή βία, πιάστηκε ἀιχμάλωτος καί ἀναγκάστηκε νά πέσει στά πόδια μας ἰκέτης. Αὐτός 60 πού σέ ὅλη τή ζωή του ἔδινε ἐντολές καί καταδυναστεύε ἐκείνον, πού ξεπέρασε τή φύση τήν ἀνθρώπινη— ἦταν γιός τοῦ Δία³³, μά καί σάν ἀνθρώπος θεϊκιά δύναμη εἶχε— ἔταν ἔκανε τό λάθος νά τά βάλει μαζί μας, τόσο ἀνάποδα τοῦ ἦρθαν τά πράγματα, ὥστε ἔπεσε στά χέρια τῶν ἀπογόνων τοῦ θύματός του καί τελείωσε ντροπιασμένος τή ζωή του.

Παρόλο πού πολλές ἦταν οἱ εὐεργεσίες πού προσφέραμε στήν 61 πόλη τῶν Σπαρτιατῶν, ἡ περίσταση τό ἔφερε νά σᾶς μιλήσω μοναχά γι' αὐτήν. Καί αὐτό γιατί οἱ πρόγονοί τῶν σημερινῶν βασιλιάδων τῆς Σπάρτης καί ἀπόγονοί τοῦ Ἡρακλῆ, στηριγμένοι ἀκριβῶς στή σωτηρία πού τούς ἐξασφάλισαμε ἐμεῖς, κατέβηκαν στήν Πελοπόννησο, πῆραν τό Ἄργος, τή Λακεδαίμονα καί τή Μεσσήνη, ἔδρυσαν ὕστερα τή Σπάρτη καί ἔγιναν οἱ δημιουργοί τῶν ἀγαθῶν πού ἀπολαβαίνουν τώρα ὅλοι. Ὅλα αὐτά βέβαια ἔπρεπε νά τά θυμοῦνται ἐκείνοι 62 καί σέ καμιά περίπτωση νά μήν εἰσβάλουν στή χώρα τούτη, ἀπό ὅπου ξεκίνησαν καί ἀτόχησαν τόση εὐημερία· ποτέ νά μή βάζουν σέ κίνδυνο τήν πόλη αὐτή, πού ἀντιμετώπισε κινδύνους, γιά νά ὑπερασπίσει τά τέκνα τοῦ Ἡρακλῆ· οὔτε καί νά ἔχουν τήν ἀξίωση νά κάνουν σκλάβα τους³⁴ τήν πόλη, πού ἔσωσε τό γένος τοῦ Ἡρακλῆ, τή στιγμή μάλιστα πού κάνουν βασιλιάδες τούς ἀπογόνους του.

Μά καί ἄν ἀκόμα πρέπει νά ἀφήσω κατά μέρος τήν καλοσύνη 63 πού τούς δείξαμε καί τήν εὐγνωμοσύνη πού χρωστοῦν σ' ἐμᾶς, γιά νά ξαναγυρίσω στό βασικό μου θέμα καί νά σᾶς πῶ τά πράγματα χωρίς περιστροφές, ἔχω νά πῶ ὅτι δέν εἶναι πατροπαράδοτη συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νά διευθύνουν οἱ ξενοφερμένοι³⁵ τούς αὐτόχθονες³⁶, οὔτε καί ὅσοι εὐεργετήθηκαν τούς εὐεργέτες τους, οὔτε καί αὐτοί πού ἔπεσαν στά γόνατα θερμοπαρακαλώντας ὅσους τούς δέχτηκαν μέ καλοσύνη καί ἀνθρωπιά.

Μπορῶ ὅμως νά ἀποδείξω αὐτά καί πιά συνοπτικά: Ἐπί 64 τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας, ἄν βγάλεις τή δικιά μας, ἦταν καί εἶναι οἱ πιά μεγάλες τό Ἄργος, ἡ Θήβα καί ἡ Σπάρτη. Οἱ πρόγονοί μας ὅμως τόσο τούς πέρασαν ὅλους αὐτούς, ὥστε γιά τό χεῖρι τῶν

- Ἀργείων, ὅταν ἔπαθαν τῆ συμφορὰ ἐκείνη, ἐπέβαλαν τῆ θέλησὴ τους στοὺς Θηβαίους, τῆ στιγμή μάλιστα πού ἐτοῦτοι ἦταν γεμάτοι ἔπαρση, πού νίκησαν. Ἐπειτα γιά τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλῆ νίκησαν πολεμώντας τοὺς Ἀργείους καί τοὺς ἄλλους Πελοποννησίους. Τέλος μέ τόν πόλεμο κατά τοῦ Εὐρυσθέα ἔσωσαν αὐτούς πού ἵδρυσαν τῆ Σπάρτη καί σήμερα τήν κυβερνοῦν. Ὅστερα ἀπ' ὅλα αὐτά δέν ξέρω μέ ποιόν τρόπο θά μπορούσε νά ἀποδείξει κανεὶς σαφέστερα τό δικαίωμα πού ἔχουμε γιά τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων.
- 66 Τώρα, νομίζω, ἤρθε ἡ ὥρα νά μιλήσω καί γιά τὰ κατορθώματα τῆς πόλης κατά τῶν Περσῶν, κυρίως γιατί βασικό θέμα τοῦ λόγου μου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἡγεμονία τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τους. Ἄν ἀπαριθμοῦσα ἅμως ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀγῶνες, θά ἔτρωγα χωρίς ἄλλο πολύ χρόνο· γι' αὐτό, ὅπως καί παραπάνω, θά σταθῶ μόνο στοὺς πύο σημαντικούς.
- 67 Οἱ Θράκες λοιπόν, οἱ Σκύθες³⁷ καί οἱ Πέρσες ὅπωςδῆποτε εἶναι τὰ πύο πολεμικά ἀπό τὰ βαρβαρικά ἔθνη καί ἔχουν τήν πύο μεγάλη δύναμη. Ὅλοι αὐτοὶ τὰ βάλανε μαζί μας, καί ἡ πόλη ἀντιμετώπισε σκληροὺς ἀγῶνες ἐναντίον τους. Τί θά ἀπομείνει τώρα γιά ἐπιχείρημα σ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τό ἀντίθετο, ἀφοῦ θά ἀποδειχτεῖ ὅτι, ὅσοι ἀπό τοὺς Ἑλληνας ἀδυνατοῦσαν νά βροῦν τό δίκιο τους, σ' ἐμᾶς κατάφευγαν γιά προστασία καί, ὅσοι ἀπό τοὺς βαρβάρους εἶχαν σκοπό νά ὑποδουλώσουν τοὺς Ἑλληνας, πρῶτα τὰ ἔβαζαν μαζί μας;
- 68 Ἀπό τοὺς πολέμους αὐτοὺς βέβαια ὁ πύο ὀνομαστός στάθηκε ὁ Περσικός. Ὅμως τὰ ἀρχαιότερα κατορθώματά μας δέν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη μικρότερη γιά ὅσους προβάλλουν δικαίωματα στό θέμα τῆς πατροπαράδοτης ἡγεμονίας. Θέλω νά πῶ πῶς, τόν καιρό πού ἡ Ἑλλάδα ἦταν ταπεινή καί ἀσήμαντη, ἤρθαν στή χώρα μας οἱ Θράκες μέ τόν Εὐμόλοπο³⁸, τό γιό τοῦ Ποσειδώνα, καί οἱ Σκύθες μέ τίς Ἀμαζόνες³⁹, τίς θυγατέρες τοῦ Ἄρη — ὄχι βέβαια τήν ἴδια ἐποχὴ, ἀλλά τὰ χρόνια πού τό καθένα ἔθνος ἀπό τὰ δύο αὐτά ἐπιχειροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καί στήν Εὐρώπη. Μισοῦσαν ὅπωςδῆποτε ὅλους μαζί τοὺς Ἑλληνας, μά ἐπινόησαν προφάσεις γιά νά τὰ βάλουν μέ ἐμᾶς ξεχωριστά, ἀκριβῶς γιατί πίστευαν πῶς, πολεμώντας μόνο μέ τῆ δικιά μας πόλη, τήν ἴδια ὥρα θά ἐξασφάλιζαν κυριαρχία πάνω σέ ὅλους τοὺς Ἑλληνας.
- 69 Βέβαια δέν τὰ κατάφεραν. Μπορεῖ νά πολέμησαν μόνο μέ τοὺς

δικούς μας τούς προγόνους, έπαθον όμως τέτοια συμφορά, εάν νά τά έβαλαν μέ όλο τόν πληθυσμό τής γής. Θέλετε καί απόδειξη γιά τό μέγεθος τής καταστροφής πού τούς βρήκε τότε; Ποτέ ή παράδοση γι' αυτά τά γεγονότα δέ θά ήταν τόσο ζωντανή, αν τό κατόρθωμα τό ίδιο δέν είχε έντελώς ξεχωριστή σημασία.

Λένε μάλιστα γιά τίς 'Αμαζόνες πώς, από όσες ήρθαν έδω, κα- 70
μιά δέ γύρισε πίσω· καί όσες πάλι απόμειναν στόν τόπο τους διώχτη-
καν από τήν εξουσία πού είχαν, μόνο καί μόνο γιά τό κακό πού έπα-
θον έδω. Γιά τούς Θράκες ύστερα, πού είχαν τά ίδια σύνορα μ' έμεις
πρωτύτερα, λένε ότι μέ εκείνη τήν καταστροφή πήγαν καί χώθηκαν
τόσο βαθιά, ώστε στόν άδειο χώρο πού ήφησαν έγκαταστάθηκαν
έθνη πολλά καί διάφορες φυλές καί χτίστηκαν τεράστιες πόλεις.

Καλά καί άξια βέβαια είναι όλα αυτά γιά όσους μέ τό δικίο τους
δικαιδικούν τήν ήγεμονία τής 'Ελλάδας. "Όμως κατορθώματα ανά- 71
λογα μέ αυτά καί όπως θά τά περιμενε κανένας από τούς απογόνους
τέτοιων προγόνων είναι εκείνα πού έκαναν όσοι πολέμησαν μέ τό Δα-
ρειό καί τόν Ξέρξη. Αυτός ό πόλεμος βέβαια ήταν ό φοβερότερος
από όλους, καί έπесαν μαζεμένοι στήν 'Ελλάδα κίνδυνοι πάμπολλοι
τήν ίδια εποχή. Οί έχθροί πίστευαν πώς ήταν ακατάβλητοι γιά τό
πλήθος τους τό άμέτρητο, καί οί σύμμαχοί μας νόμιζαν πώς ή πα- 72
λικαριά τους δέ βρίσκει τό ταίρι της. Παρ' όλα αυτά οί πρόγονοί μας
νίκησαν καί τούς δυό — φυσικά μέ τόν τρόπο πού στόν καθένα
ταίριαζε — καί στίς μάχες όλες διακρίθηκαν. Γι' αυτό καί κρίθη-
καν άμέσως άξιοι γιά τά άριστεία καί πολύ γρήγορα απόχτησαν
τήν ήγεμονία στή θάλασσα, πού τούς τήν έδωσαν οί άλλοι "Ελληνες,
χωρίς νά τήν άμφισβητούν ούτε καί αυτοί πού επιδιώκουν σήμερα
νά μς τήν αφαιρέσουν⁴⁰.

Καί άς μή νομίσει κανένας πώς μου διαφεύγει ότι καί οί Σπαρ- 73
τιάτες τά δύσκολα εκείνα χρόνια πρόσφεραν έξαιρετικές υπηρεσίες
στήν 'Ελλάδα. "Ισα ίσα! Μά γι' αυτό ακριβώς κιόλας μπορώ καί
πλέκω τέτοιο έγκώμιο στήν πόλη μας· γιαντί τής έλαχαν τέτοιοι άν-
ταγωνιστές καί μπόρεσε νά τούς ξεπεράσει τόσο. Μάλιστα θέλω νά
πώ περισσότερα γιά τίς δυό πόλεις, νά μή μιλήσω σύντομα, γιά νά
σας βοηθήσω νά θυμηθείτε ακριβώς δυό πράγματα σπουδαία : Καί
τήν παλικαριά τών πατεράδων μας καί τό μίσος τους τό άσβηστο
γιά τούς βαρβάρους.

71 Η σπουδαί-
τητα τών Μηδι-
κών — Συμβολή
Σπάρτης καί
'Αθηνών.

Βέβαια δέν ξεχνῶ πῶς εἶναι δύσκολη ἡ θέση μου, ἀφοῦ ἦρθα τελευταῖος νά μιλήσω γιά θέματα πού ἄλλοι τά καταπιάστηκαν ἀπό καιρό καί μιλήσαν γι' αὐτά πολλές φορές σέ λόγους ἐπιτάφιους οἱ πιά δεινοί τῆς πόλης ῥήτορες⁴¹. Εἶναι φυσικό τά πιά σπουδαῖα σημεῖα τους νά ἔχουν πιά ἐξαντληθεῖ καί νά ἔχουν ἀπομείνει μονάχα λεπτομέρειες. Καί αὐτές ὅμως, ἀφοῦ τό ἐπιβάλλει ἡ περίσταση, δέ θά διατάσω νά τίς ἀναφέρω.

Ἐπαινος τῶν 75
προγόνων,
πού διαισθησα-
σαν τή γενιά
τῶν Μηδικῶν.

Βέβαια πρόσφεραν, νομίζω, πάρα πολλές εὐεργεσίες καί ἀξίζουσαν χωρίς ἄλλο τόν πιά μεγάλο ἔπαινο αὐτοῖ πού πρόταξαν τά στήθη τους γιά τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων⁴². Ὅμως σωστό δέν εἶναι νά ξεχνοῦμε καί ἐκείνους πού ἔζησαν πρῖν ἀπό αὐτόν τόν πόλεμο⁴³ καί εἶχαν στά χέρια τους τήν τύχη τόσο τῆς μιᾶς ὅσο καί τῆς ἄλλης πολιτείας : Ἐκεῖνοι εἶναι πού ἄσκησαν τοὺς μεταγενέστερους, ἔδειξαν στό λαό τό δρόμο γιά τήν ἀρετή καί τόν ἔκαναν νά γίνει ὁ φόβος καί ὁ τρόμος τῶν βαρβάρων.

76 Καί αὐτό γιὰτί δέν ἔδειχναν ἀδιαφορία γιά τά δημόσια πράγματα, δέν τά ἐκμεταλλεύονταν σάν νά ἦταν προσωπικό τους βίος ἀδιαφορώντας σύγκαιρα γι' αὐτά, σάν νά ἦταν ξένα. Ἀντίθετα τά νοιάζονταν μέ τήν καρδιά τους, σάν νά ἦταν δικό τους χτήμα, μά ἀπομάκρυναν κάθε προσωπικό συμφέρον ἀπό αὐτά, ὅπως εἶναι σωστό νά γίνεται πάντα γιά πράγματα πού δέ μᾶς ἀνήκουν. Οὔτε καί μετροῦσαν τήν εὐτυχία μέ βάση τή χρηματική περιουσία τοῦ καθενός· πλοῦτη σπουδαῖα καί ἄξια πιστευαν πῶς ἔχει αὐτός μονάχα πού κάνει ὅσα εἶναι γιά νά τοῦ ἐξασφαλίσουν τό πιά ἐντιμο ὄνομα καί γιά νά ἀφήσει στά παιδιά του κληρονομιά τήν πιά μεγάλη δόξα.

77 Δέ ζήλευαν ἐπίσης τήν ἐπίδειξη παράτολμης παλικαριᾶς — γι' αὐτό καί δέν ἔπαιρναν μέτρα γιά νά ἀσκηθεῖ ἡ τόλμη τους. Παρ' ὅλα αὐτά τοὺς ἦταν πιά ὀδυνηρό νά τοὺς κακολογοῦν οἱ συμπολίτες τους, παρὰ νά δώσουν τή ζωή τους τιμημένα ὑπερασπίζοντας τήν πόλη· καί περισσότερη ντροπή τοὺς ἔφερνε τό σφάλμα πού εἶχε ἀντίχτυπο στό κοινό συμφέρον ἀπό ὅση νιώθουμε σήμερα ἐμεῖς γιά τά προσωπι-

78 κά μας λάθη. Αὐτό ὀφείλεται βασικά στό γεγονός ὅτι ἀγρυπνοῦσαν πάντα γιά τή δικαιοσύνη καί τή σωστή ἐφαρμογή τῶν νόμων — ὄχι τόσο γι' αὐτούς πού ἀναφέρονταν σέ ἰδιωτικές συναλλαγές, ὅσο γι' αὐτούς πού ρύθμιζαν τίς καθημερινές κοινωνικές σχέσεις τῶν πολιτῶν. Ἦξεραν δά ὅτι οἱ τίμιοι ἄνθρωποι δέ χρειάζονταν πολλές γρα-

πτές διατυπώσεις· μιά άπλή έντιμη συμφωνία εύκολα θά μπορούσε να στηρίξει και τίς προσωπικές και τίς δημόσιες συναλλαγές τους.

Και είχαν τέτοια πολιτική συνείδηση, ώστε ό ανταγωνισμός ανά- 79
μεσα στά κόμματα είχε σκοπό όχι βέβαια ποιά θά εξουσίσει τό άλλο, για να αναλάβει ύστερα τήν εξουσία, αλλά ποιά θά πρωτοπροσφέρει τίς αγαθές υπηρεσίες του στην πόλη. Και τά πολιτικά τους κόμματα δέν απόβλεπαν σε κομματικά όφέλη, αλλά εξυπηρετούσαν μόνο τοῦ συνόλου τά συμφέροντα.

Μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο ρύθμιζαν και τίς σχέσεις τους μέ 80
τίς άλλες πόλεις, τίς συμμαχικές : Προστάτευαν τούς "Έλληνες και δέν τούς καταπίεζαν· θεωρούσαν χρέος τους να είναι οι στρατηγούς τους και όχι οι τύρανοι τους· προτιμούσαν να τούς αποκαλοῦν ήγγέτες και όχι αφεντικά, σωτήρες και όχι εξολοθρευτές. "Έπαιρναν μέ τό 81
μέρος τους τίς πόλεις μέ τίς ευεργεσίες τους και δέν τούς ανάγκαζαν μέ τή βία, και ήταν ό λόγος τους πιά αξιόπιστος από ό,τι είναι σήμερα οι ήρκοι. Είχαν τήν αξίωση οι συμφωνίες και οι συνθήκες να είναι άπαρξάβιαστες σαν τήν ανάγκη· όχι πως είχαν καμιά έπαρση, πού ήταν οι άρχηγοί, αλλά καμάρωναν πραγματικά για τή ζωή τους, πού ήταν μετρημένη και άψογη. "Ενιωθαν άκόμα χρέος τους στους κατώτερους να φέρονται όπως θά ήθελαν οι ίδιοι να φέρονται οι άνώτεροι σ' αυτούς. Τέλος ό καθένας έβλεπε τήν πόλη του σαν ιδιαίτερα δικό του τόπο, μά ένιωθε για κοινή πατρίδα όλων τήν "Ελλάδα.

Μέ τίς άρχές αυτές και αυτά τά ήθη ανάθρεψαν τή νέα γενιά και 82
ανάδειξαν σε τέτοια παλικάρια αυτούς πού αντιμετώπισαν τήν επίδρομή των έχθρών από τήν "Ασία, ώστε κανείς ποτέ, ρήτορας ή ποιητής, δέ μπόρεσε να γράψει τίποτα αντίξιο στις λαμπρές πράξεις εκείνων. Και τούς δικαιολογώ άπόλυτα : Είναι τό ίδιο δύσκολο να βρεΐς επάινους για εκείνους πού έχουν ξεπεράσει τίς άρετές των άλλων, όσο και γι' αυτούς πού δέν έχουν κάνει τίποτα αξιόλογο : Σε τούτους δέ βρίσκεις τί να επαινέσεις, σ' εκείνους πάλι πού να βρεΐς λόγια πού να αποδώσουν ταιριαστά τίς πράξεις τους!

Και πράγματι πως να βρεθοῦν λόγοι ταιριαστοί για τέτοιους 83
άντρες, πού ξεπέρασαν τόσο πολύ εκείνους πού πολέμησαν στην Τροία; "Εκείνοι δέκα χρόνια όλόκληρα χρειάστηκαν για μιά μονάχη πόλη· έτούτοι μόνο σε λίγο χρόνο όλες τίς άσιατικές δυνάμεις κατατρόπωσαν. Και δέν έσωσαν μόνο τήν πατρίδα του ό καθένας, αλλά

82 Η συμβολή των Αθηνών στα Μηδικά.

ἐξασφάλισαν καί τήν ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ποιὰ τάχα πράξη ἢ προσπάθεια ἢ κίνδυνος ἀπόφυγαν, γιά νά ἔχουν ὅσο ζοῦσαν τό μέτωπο ψηλά, ἀφοῦ καί γιά τή δόξα, πού θά ἀποχοῦσαν μετά θάνατο, δέχτηκαν νά πεθάνουν τόσο πρόθυμα;

- 84 Μάλιστα σκέφτομαι πώς κάποιος θεός, ἀπό τήν παλικαριά τους θαμπωμένος, ξεσήκωσε τόν πόλεμο αὐτό, λεβέντες τέτοιοι νά μήν πᾶν χαμένοι οὔτε καί νά τελειώσουν τή ζωή τους ἄδοξα, ἀλλά νά ἀξιοθοῦν τήν ἴδια δόξα καί τιμή πού χαίρονται οἱ ἡμίθεοι, οἱ γεννημένοι ἀπό τοὺς θεούς· γιατί καί ἐκεῖνοι βέβαια παράδωσαν τό σῶμα τους στό θάνατο, ὑποκύπτοντας στήν ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης τους, ἔφησαν ὅμως ἀθάνατη μνήμη τῆς ἀρετῆς τους⁴⁴.
- 85 Ἄνεκαθεν βέβαια οἱ πρόγονοί μας καί οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν μεγάλο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσά τους, ὅμως τά χρόνια ἐκεῖνα ἀνταγωνίστηκαν γιά ἓναν ὠραιότατο σκοπό. Δέν ἐβλεπαν ὁ ἓνας τόν ἄλλο μέ μίσος ἐχθρικά, ἀλλά ἀντικρίζονταν ἀντίπαλοι εὐγενικοί γιά τά πρωτεῖα τῆς ἀρετῆς. Δέν κολάκευαν τό βάρβαρο, γιά νά ὑποδουλώσουν τήν Ἑλλάδα μέ τή δικιά του συνδρομή⁴⁵, ἀλλά μπροστά στή σωτηρία τῶν Ἑλλήνων ὁμοιοῦσαν πάντα καί ἀνταγωνίζονταν μονάχα ποιός ἀπό τοὺς δύο θά συντελεσε περισσότερο σ' αὐτή. Καί πρῶτα - πρῶτα
- 86 ἔδειξαν τήν παλικαριά τους σ' ἐκείνους πού ἔστειλε ὁ Δαρεῖος⁴⁶. Δηλαδή, ὅταν ἀποβιβάστηκαν στήν Ἀττική οἱ Πέρσες, οἱ Ἀθηναῖοι δέν περίμεναν τοὺς συμμάχους, ἀλλά θεώρησαν προσωπική ὑπόθεσή τους τόν κοινό ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων καί ἀντιμετώπισαν μόνο μέ τή δικιά τους δύναμη αὐτούς πού ἔδειξαν καταφρόνηση γιά ὅλη τήν Ἑλλάδα — μιὰ χούφτα ἄνθρωποι ἐνάντια σέ πολλές μυριάδες — σάν νά δικακινδύνευαν ζωές πού δέν ἦταν δικές τους. Οἱ ἄλλοι πάλι δέν πρόλαβαν νά μάθουν τόν πόλεμο στήν Ἀττική καί, ἀφήνοντας στήν ἄκρη κάθε ἄλλη ἔγνοια τους, ἔτρεξαν νά μᾶς βοηθήσουν, μέ τόση μάλιστα σπουδή, ὅση θά ἔδειχναν, ἢν θά ἐκπορθοῦσαν οἱ ἐχθροί τήν ἴδια τους τή χώρα⁴⁷.
- 87 Νά τώρα καί ἡ ἀπόδειξη γιά τήν εὐγενικιά τους ἀμίλλα καί τή σπουδή τους : Τήν ἴδια μέρα, λένε, πού οἱ πρόγονοί μας ἔμαθαν τήν ἀπόβραση τῶν βαρβάρων ἔτρεξαν νά ὑπερασπίσουν τά σύνορα τῆς χώρας καί, ἀφοῦ τοὺς νίκησαν στή μάχη, ἔστησαν τρόπαιον⁴⁸ τοῦ θριάμβου τους ἐνάντια στοὺς ἐχθρούς. Οἱ Σπαρτιάτες πάλι σέ τρεῖς μονάχα μέρες καί ἄλλες τόσες νύχτες κατάφεραν νά διασχίσουν χίλια διακόσια στάδια⁴⁹, μάλιστα μέ ρυθμό πορείας στρατιωτικῆς. Τόσο πολύ βιάστηκαν

καί οἱ δύο, οἱ Σπαρτιάτες γιά νά λάβουν μέρος στόν ἀγώνα καί οἱ Ἀθηναῖοι γιά νά ἀγωνιστοῦν πρῖν νά ἔρθει ἡ βοήθεια.

Ἦστερα ἀπό αὐτά ἐγινε ἡ δευτέρα ἐκστρατεία⁵⁰, πού τή διεύθυνε 88
προσωπικά ὁ Εὐέρξης, ἀφοῦ ἄφησε τά παλάτια του καί τόλμησε νά
γίνει ἀριστράτης καί ἀφοῦ ξεσήκωσε μαζί του ὅλους τοὺς Ἀσιά-
τες. Γι' αὐτόν ὅσες ὑπερβολές καί ἄν πεῖς, πάλι πιό κάτω ἀπό τήν πρα-
γματικότητα θά εἶναι. Εἶχε μιὰ τέτοια ἀλαζονεία καί ἔπαρση, ὥστε θε- 89
ώρησε ἀσήμαντο κατόρθωμα νά ὑποτάξει τήν Ἑλλάδα καί, ἔχοντας
τή φιλοδοξία νά ἀφήσει στήν ἀνθρωπότητα μνημεῖο πού νά ξεπεράσει
κάθε δυνατότητα ἀνθρώπινη, δέν ἠσύχασε παρά μόνο ἀφοῦ σοφίστη-
κε καί ἀνάγκασε νά γίνει αὐτό πού ὅλοι ἔχουν νά τό λένε : Νά διαβεῖ τό
πεζικό μέσα ἀπό τή θάλασσα, μέ τό γεφύρι στόν Ἑλλήσποντο, καί
νά διαπλεύσει ὁ στρατός του τή στεριά, μέ τή διώρυγα στόν Ἄθω.
Λοιπόν αὐτόν τόν ἀνθρώπο, πού τόσο τό εἶχε πάρει ἀπάνω του, πού 90
τόσο μεγάλα ἔργα τεχνικά κατάφερε, πού ἦταν ἀφέντης καί μονάρ-
χης σέ τόσα πλήθη ἀμέτρητα, οἱ πρόγονοί μας τόν ἀντιμετώπισαν
μοιράζοντας ἰσότιμα τό βάρος τοῦ κινδύνου : Οἱ Σπαρτιάτες στίς
Θερμοπύλες, στό πεζικό του ἀντιμέτωποι, μέ χίλια⁵¹ δικά τους
παλικάρια διαλεχτά καί ἀπό τοὺς συμμάχους λίγους⁵², γιά νά τόν
ἐμποδίσουν στό στενό νά προχωρήσει πρὸς τά κάτω, καί οἱ δικοί μας
πατεράδες στό Ἀρτεμισιο μέ ἐξήντα πολεμικά καράβια⁵³ ἀπέναντι
σέ ὅλο τό στόλο τῶν ἐχθρῶν.

Εἶχαν τήν τόλμη νά κάνουν τέτοια κατορθώματα ὄχι τόσο γιατί 91
καταφρονοῦσαν τόν ἐχθρό, ὅσο γι' αὐτή τήν ἀμίλλα πού εἶχαν μετα-
ξύ τους : Οἱ Σπαρτιάτες, ζηλεύοντας τήν πόλη μας γιά τό θρίαμβό της
στό Μαραθῶνα, λαχταροῦσαν νά ἐξισωθοῦν μαζί μας καί εἶχαν πάντα
τό φόβο μήπως δύο φορές στή σειρά ἡ πόλη μας ἐξασφαλίσει μόνη της
τή σωτηρία τῆς Ἑλλάδας. Οἱ δικοί μας πάλι ποθοῦσαν πρῶτα πρῶ-
τα νά διατηρήσουν τή δόξα πού ἀπόχτησαν καί νά κάμουν σέ ὅλο τόν
κόσμο φανερό ὅτι καί πρῖν μέ τήν παλικαριά τους νίκησαν καί ὄχι μέ
τή βοήθεια τῆς τύχης, καί ἔπειτα εἶχαν σκοπὸ νά ξεσηκώσουν τοὺς
Ἕλληνας σέ ναυτικό ἀγώνα κατὰ τῶν Περσῶν, μέ τό παράδειγμά
τους ἀποδείχνοντας πῶς καί στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες, ἀκριβῶς ὅπως
καί στοὺς ἀγῶνες τῆς στεριᾶς, ἡ παλικαριά πάντα νικάει τήν ἀρι-
σμητική ὑπεροχή.

Τήν ἴδια λοιπόν τόλμη ἔδειξαν καί οἱ δύο, ὅμως δέν εἶχαν καί 92

- τήν τύχη ἴδια : Ἐκεῖνοι χάθηκαν στή μάχη. Μέ τίς ψυχές τους νίκησαν, μέ τά κορμιά δέν ἤντεξαν· δέν ἐπιτρέπεται λοιπόν νά ποῦμε πώς νικήθηκαν, ἀφοῦ κανένας μάλιστα δέ δέχτηκε νά φύγει. Οἱ πρόγονοί μας πάλι νίκησαν βέβαια τήν πρώτη μοῖρα τοῦ στόλου τοῦ ἐχθρικοῦ, μά, ἔταν ἔμαθαν πώς οἱ ἐχθροί ἦταν πιά κύριοι στίς Θερμοπύλες, γύρισαν στήν πατρίδα τους, ὀργάνωσαν τήν ἄμυνα καί πῆραν τέτοιες ἀποφάσεις γιά τήν τακτική πού θά ἀκολουθοῦσαν παραπέρα, ὥστε ξεπέρασαν σ' αὐτές τίς τελευταῖες μάχες ὅλα τά προηγουμένα λαμπρά τους
- 93 κακορρώματα. Τήν ὥρα δηλαδή πού ὅλοι οἱ σύμμαχοι εἶχαν χάσει τό θάρρος τους καί οἱ Πελοποννήσιοι ἔχτιζαν τεῦχος στόν Ἴσθμό, γιά νά ἐξασφαλίσουν τή δικιά τους μόνο σωτηρία· τήν ὥρα πού οἱ ἄλλες πόλεις εἶχαν πέσει στά χέρια τῶν ἐχθρῶν καί εἶχαν μάλιστα ἐκστρατεύσει καί μαζί τους — ἐξόν καμιά ἀσήμαντη, πού δέν τή λογάριασαν· τήν ὥρα πού χίλια διακόσια πολεμικά καράβια⁵⁴ ἔπλεαν ἐναντίον τους, ἐνῶ ἀναρίθμητος στρατός⁵⁵ ἀπό τή στεριά ἦταν νά μπεῖ στήν Ἀττική· τήν ὥρα πού καμιά ἐλπίδα σωτηρίας δέν κρυφόλαμπε ἀπό πουθενά καί
- 94 ἦταν ἀπό συμμάχους ἔρημοι, γυμνοί ἀπό κάθε ἐλπίδα· τήν ὥρα πού ἦταν στό χέρι τους ὄχι μονάχα ἀπό κείνους τοῦς κινδύνους νά γλιτώσουν, ἀλλά καί ἕνα σωρό προνόμια προσωπικά νά ἐξασφαλίσουν, ἕπως ὑπόσχονταν ὁ Ξεῤῥξης⁵⁶, ἄν θά τοῦ ἔδιναν τό ναυτικό τῆς πόλης — πιστεύε, βλέπετε, πώς ἔτσι θά κυριαρχοῦσε ἀμέσως καί στήν Πελοπόννησο· τήν ὥρα αὐτή, τήν κρισιμότετη γιά κείνους, δέ δέχτηκαν τίς προσφορές του οὔτε καί ἔτρεξαν στίς προτάσεις τῶν βαρβάρων γιά συνθηκολόγηση ὀργισμένοι μέ τοῦς ἄλλους Ἕλληνες, πού τοῦς εἶχαν
- 95 προδώσει⁵⁷. Ἀντίθετα : οἱ ἴδιοι ἐτοιμάζονταν νά ἀγωνιστοῦν ἀγώνα ἔσχατο γιά τήν Ἐλευθερία, χωρίς νά νιώθουν ὅμως καί καμιά μνησικακία γιά τοῦς ἄλλους, πού προτιμοῦσαν τή σκλαβιά. Πίστευαν, βλέπετε, πώς οἱ μικρές καί ἀσήμαντες πόλεις ἔχουν τό δικαίωμα νά ἐπιζητοῦν τή σωτηρία τους μέ κάθε μέσο· ἐκεῖνες ὅμως πού ἔχουν τήν ἀξίωση νά ρυθμίζουν τήν τύχη τῆς Ἑλλάδας δέν εἶναι δυνατό νά ἀποφεύγουν τοῦς κινδύνους. Ὅπως γιά κάθε τίμιο καί ἄξιο ἄνθρωπο ἕνας ἐνδοξος θάνατος εἶναι προτιμότερος ἀπό μιὰ ζωή βουτηγμένη στήν ντροπή, ἔτσι καί γιά τίς πόλεις πού ξεχωρίζουν ἀπό τίς ἄλλες εἶναι πιό ὠφέλιμο νά ἐξαφανιστοῦν ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς παρά νά τίς δοῦν ντροπισμένες στή σκλαβιά.
- 96 Εἶναι φανερό πώς ἡ σκέψη αὐτή στάθηκε ὁδηγός τους. Καί ἀφοῦ

δέν είχαν τή δύναμη νά αντιμετωπίσουν τόν ἐχθρό στή στεριά καί στή θάλασσα μαζί, παράλαβαν ὅλο τόν ἄμαχο πληθυσμό καί τράβηξαν γιά τό γειτονικό νησί τῆς Σαλαμίνας, γιά νά μπορέσουν νά πολεμήσουν πρῶτα μέ τή μιά καί ὕστερα μέ τήν ἄλλη ἀπό τίς δύο δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ. Πῶς θά ἦταν δυνατό λοιπόν νά βρεθοῦν ἄντρες πιά γενναῖοι ἀπό αὐτούς ἢ μέ πιά μεγάλη ἀφοσίωση στούς "Ἕλληνες, ἀφοῦ ἄντε-ξαν νά δοῦν τήν πόλη τους νά ἐρημώνεται, τή χώρα τους νά καταστρέφεται, τά ἱερά νά λεηλατοῦνται καί τούς ναοὺς νά καίγονται καί ὅλη τήν κατάρρα τοῦ πολέμου νά ζώνει τή δικιά τους πόλη, μόνο καί μόνο γιά νά μή γίνουν ἡ αἰτία νά πέσουν στή σκλαβιά οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες;

Καί σά νά μήν τούς ἔφταναν αὐτά, ἔτοιμοι ἦταν νά τά βάλουν μό- 97 νοι τους μέ χίλια διακόσια πλοῖα τοῦ ἐχθροῦ. Μά δέν τούς ἄφησαν μονάχους : Ἐπειδή ντράπηκαν οἱ Πελοποννήσιοι τήν ἀρετή τους καί νόμισαν πῶς, ἂν χαθοῦν οἱ δικοί μας, οὔτε καί ἐκεῖνοι θά γλιτώσουν τελικά, ἂν πάλι καταφέρουν καί νικήσουν, οἱ πόλεις οἱ δικές τους θά βουτηχτοῦνε στή ντροπή, ἀναγκάστηκαν νά πάρουν μέρος στόν ἀγώνα. Καί γιά τήν ἀναταραχή πάνω στή μάχη, γιά τίς πολεμικές κραυγές καί γιά τίς ἐνθαρρυντικές προτροπές — χαρακτηριστικά κοινά σέ ὅλες τίς ναυμαχίες — ἔχω τή γνώμη πῶς δέν πρέπει νά χάσω ὥρα νά τά πῶ.

"Ὅμως τίς πράξεις τίς ξεχωριστές, πού ἀξίζουν τήν ἡγεμονία 98 καί εἶναι σύμφωνες μέ ὅσα προανάφερα, αὐτές εἶναι τό χρέος μου νά σᾶς παρουσιάσω : Ἡ πόλη μας λοιπόν, ὅταν εἶχε τή δύναμή της ὅλη ἀνέπαφη, εἶχε μιά τέτοια ὑπεροχή ἀπέναντι στίς ἄλλες, ὥστε, καί ρημαγμένη ἀκόμα, ἔβαλε στόν κοινό ἀγώνα τῆς Ἑλλάδας τριήρεις περισσότερες ἀπό ὅσες ὅλοι μαζί οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες, πού ἔλαβαν μέρος στή ναυμαχία τότε. Καί σίγουρα κανεῖς δέν ἔχει τόση ἐμπάθεια μαζί μας, ὥστε νά μήν ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ναυμαχία αὐτή εἶναι πού ἐξασφάλισε τή νίκη μας στούς Περσικούς πολέμους καί τούτη πάλι ἦταν κατόρθωμα τῆς πόλης μας μονάχα.

"Ἄμα λοιπόν εἶναι νά γίνει ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων, 99 ποιοί εἶναι φυσικό νά ἔχουν τήν ἡγεμονία; Δέν εἶναι αὐτοί πού καί στόν προηγούμενο πόλεμο ξεχώρισαν ἀπό ὅλους, πού πρότάζαν πολλές φορές σάν ἄτομα τά στήθη τους στόν κίνδυνο γιά τό κοινό συμφέρον, ὅπου δέχτηκαν τά πρωτεῖα; Δέν εἶναι αὐτοί πού ἄφησαν τήν πόλη τους, γιά νά σωθοῦν οἱ ἄλλοι, πού τόν παλιό καιρό ἴδρυσαν τίς πιά πολλές πόλεις καί πού πολλές φορές τίς ἔσωσαν ἀπό μεγάλες

συμφορές; Δέ θά ἦταν τάχα προσβολή ἀπαράδεκτη, ἂν θά κριθοῦμε ἄξιοι ἐμεῖς γιά πιά μικρές τιμές, τή στιγμή πού σηκώσαμε στίς πλάτες μας τίς πιά μεγάλες συμφορές, καί ἂν θά ἀναγκαστοῦμε νά ἀκολουθοῦμε τώρα ἄλλους, τή στιγμή πού τότε πρῶτοι πρῶτοι ἐμεῖς ἀντιμετωπίσαμε τόν κίνδυνο πού ἀπειλοῦσε ὅλη τήν Ἑλλάδα;

- 101 "Ὡς τή στιγμή ἐκείνη, τό ξέρω, ὅλοι θά παραδέχονταν ὅτι εἶχε προσφέρει ἡ πόλη μας πολλές εὐεργεσίες στήν Ἑλλάδα καί δικαιοματικά θά τῆς ἀνῆκε ἡ ἡγεμονία. Γιά τήν ἀμέσως κιάλας κατοπινή περίοδο μᾶς κατακρίνουν μερικοί πώς τάχα, ἀφότου παραλάβουμε τήν ἀρχηγία στή θάλασσα, ἀφθονες συμφορές προξενήσαμε στούς Ἑλληνας. Μέ τά λόγια τους αὐτά μᾶς καταλογίζουν φυσικά τήν ὑποδούλωση τῶν κατοίκων τῆς Μήλου⁵⁸ καί τή σφαγή τῶν Σκιωναίων⁵⁹.
- 101 Προσωπικά ὅμως νομίζω ὅτι, ἂν μερικοί ἀπό ὅσους μᾶς πολέμησαν ἀποδείχτηκαν πώς τιμωρήθηκαν σκληρά, αὐτό δέ μπορεί νά θεωρηθεῖ ἀπόδειξη πώς διοικήσαμε μέ τρόπο ἀνάρμοστο. Ἀντίθετα, πολύ πιά ἰσχυρή ἀπόδειξη, πώς ὀρθά διαχειριστήκαμε τίς ὑποθέσεις τῶν συμμάχων, ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ἀπό τίς πόλεις τίς συμμαχικές, πού ἔμειναν πιστές στή δικιά μας ἐξουσία, καμιά δέν ἔπεσε σ' αὐτές τίς συμφορές.
- 102 "Ἐπειτα, ἂν ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού διαχειρίστηκαν τίς ἴδιες ὑποθέσεις μέ τρόπο μαλακότερο, δικαιολογημένα θά τά ἐβαζαν μαζί μας. Ἀφοῦ ὅμως οὔτε αὐτό ἔχει συμβεῖ, οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἐπιβάλλεις ἐξουσία σέ τόσο πλῆθος πόλεων χωρίς νά τιμωρεῖς αὐτούς πού παρεκτρέπονται, πώς δέν ἀξίζουμε τόν ἔπαινο ἐμεῖς, τή στιγμή πού κατορθώσαμε νά διατηρήσουμε τόσον καιρό τήν ἐξουσία⁶⁰, χωρίς νά δυσαρεστήσουμε παρά ἐλάχιστους;
- 103 Νομίζω μάλιστα πώς ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ἄξιοι προστάτες τῶν Ἑλλήνων θά σταθοῦν ἐκεῖνοι πού στά δικά τους χρόνια, ὅσοι πειθάρχησαν, ἀπόχτησαν μεγάλη εὐτυχία. Στά χρόνια λοιπόν τῆς ἡγεμονίας τῆς δικιάς μας θά βροῦμε καί τῶν ἰδιωτῶν τά σπίτια σέ μεγάλη προκοπή καί εὐδαιμονία καί ὅλες τίς πόλεις σέ μιά ξεχωριστή ἀνάπτυξη καί εὐημερία. Εἶναι πού δέ ζηλεύουμε τίς πόλεις πού προσόδεuan· δέ δημιουργοῦσαμε ἀναταραχή ἐπιβάλλοντας πολιτεύματα ἀντίθετα, ἔτσι πού μεταξύ τους νά φυχώνονται καί ἐμᾶς νά μᾶς ὑπηρετοῦν δουλικά⁶¹. Τῶν συμμάχων τήν ὁμόνοια τή θεωροῦσαμε κοινή ὠφέλεια γιά ὅλους καί κυβερνοῦσαμε ὅλες τίς πολιτεῖες μέ τοῦς ἴδιους νόμους σάν σύμμαχοι

πραγματικοί και όχι σαν άφρονες. Μόνο τή γενική πολιτική τους κα-
τευθύνουμε, χωρίς να έπεμβαίνουμε σε θέματα προσωπικής ελευθε-
ρίας, πού ήταν άπαρabiάστη. Βοηθούσαμε τό λαό και πολεμούσαμε τήν 105
τυραννία, γιατί είχαμε τή γνώμη πώς είναι άπαράδεκτο οί λίγοι να
καταδυναστεύουν τούς πολλούς, να αποκλείονται από τά δημόσια
αξιώματα οί άποροι, πού ώστόσο σε τίποτα δέν ύστεροΰσαν μπρός
στούς άλλους : Πιστεύαμε ότι δέν επιτρέπεται σε μιά πατρίδα, πού
είναι κοινή γιά όλους, άλλοι να είναι τύραννοι και άλλοι μέτοικοι⁶², και
αυτοί πού είναι από τή φύση πολίτες, να χάνουν τά πολιτικά τους
δικαιώματα από τό νόμο.

Τέτοιες κατηγορίες έχοντας γιά τίς oligarchίες και ακόμα σοβα- 106
ρότερες εφαρμόσαμε στίς άλλες συμμαχικές πόλεις τό ίδιο ακρι-
βώς πολίτευμα πού είχαμε και εμεΐς, και δέν ξέρω γιατί πρέπει να
κάνω μακρολογώντας έπαινο γι' αυτό, τή στιγμή μάλιστα πού είναι
δυνατό να είμαι και σύντομος.

Άρκει να πω ότι με τό πολίτευμα αυτό ζήσαμε ήσυχoi έβδο-
μήντα χρόνια συνεχώς, χωρίς τυράννους, χωρίς σκλαβιά από τούς
βαρβάρους, μονιασμένοι και αδερφωμένοι μεταξύ μας, σε γαλήνη
και ειρήνη με τόν κόσμο όλο.

Γιά όλα αυτά πρέπει οί άνθρωποι πού λογικεύονται να μᾶς χωρί- 107
στούν ευγνωμοσύνη, και όχι να μᾶς κακολογούν γιά τούς κληρού-
χους⁶³, άφοΰ τούς στέλναμε στίς πόλεις πού έρημώνονταν όχι από πλε-
ονεξία, μά γιά να τίς φυλᾶν και να τίς προστατεύουν. Θέλετε τώρα
και απόδειξη γι' αυτό; Είχαμε βέβαια χώρα πολύ μικρή, σε σύγ-
κριση με τό μεγάλο αριθμό τών πολιτῶν, μά δύναμη μεγάλη· είχαμε
πλοΐα δυό φορές τόσα όσα οί άλλοι "Έλληνες μαζί, πλοΐα πού ήταν σε
θέση να άναμετρηθοΰν κάθε στιγμή με τά διπλάσια σε αριθμό· πλάι 108
στήν Άττική ήταν ή Εΰβοια, πού είχε θέση εξαίρετη γιά τήν κυριαρ-
χία μας στή θάλασσα και πολλά πλεονεκτήματα σε σύγκριση με τά
άλλα νησιά, και αυτήν τήν είχαμε στό χέρι πιό σίγουρα και από τή
δική μας πόλη· ξέραμε ακόμα ότι και από τούς "Έλληνες και από τούς
βαρβάρους ευημεροΰσαν περισσότερο όσοι ξεσπίτωναν και άναστάτω-
ναν τούς γείτονες, γιά να εξασφαλίσουν γιά λογαριασμό τους πλούσια
ζωή και ξένιοιαστη. Όμως τίποτα από αυτά δέ μᾶς ξεσήκωνε τό νοΰ,
γιά να φερθοΰμε άδικα στούς ανθρώπους τοΰ νησιού αυτοΰ. Άντιθε- 109
τα, μονάχα εμεΐς από τούς λαούς πού απόχτησαν ποτέ μεγάλη δύναμη

δεχτήκαμε νά ζήσουμε πιά φτωχικά από όσους έχουν τό όνομα ότι είναι δοῦλοι. Καί ὅπωςδῆποτε, ἄν θέλαμε νά δοῦμε τό συμφέρον μας μονάχα, σίγουρα δέ θά ἐπιθυμούσαμε τῶν Σκιωναίων τή χώρα — εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι τήν παραδώσαμε στους Πλαταιεῖς τούς πρόσφυγες, πού κατέφυγαν σ' ἐμᾶς γιά προστασία⁶⁴ — ἀφήνοντας ἀνενόχλητη μιᾶ τέτοια χώρα, πού θά μπορούσε ὅλους μας νά μᾶς κάνει πλούσιους.

*Οἱ συμαγοεῖς 110
πού προκάλε-
σε ἡ Σπαιοτατι-
κή ἡγεμονία.*

Παρ' ὅλα αὐτά καί ἐνῶ τέτοια διαγωγή δεῖξαμε στους συμμάχους καί τόσο φανερά ἀποδείξαμε πώς δέν ἐπιθυμούσαμε τά ξένα ἀγαθά, τολμοῦν νά μᾶς κατηγοροῦν ποιοί; Αὐτοί πού πῆραν μέρος στίς δεκαρχίες⁶⁵, ρήμαζαν τίς πατρίδες τους, ἔκαναν ἕνα τίποτα τίς ἀδικίες τίς παλιές μπρός στίς δικές τους, δέν ἄφησαν κανένα περιθώριο γιά νά τούς ξεπεράσουν ἄλλοι πού τυχόν θά ἤθελαν κατόπιν νά φερθοῦν αἰσχρά· αὐτοί πού ἰσχυρίζονται ὅτι λατρεύουν καθετί λακωνικό, ὅμως οἱ πράξεις τους εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντίθετες ἀπό τίς συνήθειες τῶν Σπαρτιατῶν⁶⁶, καί ἐνῶ θρηνολογοῦν δῆθεν γιά τή συμφορά πού βρῆκε τούς Μηλίους, τόλμησαν ὥστόσο νά διαπράξουν ἐγκλημάτα ἀθεράπευτα στους συμπολίτες τους τούς ἴδιους.

- 111 Καί ποιά κακό δέν ἔκαμαν; Ποιά πράξη αἰσχρή ἢ φρικιαστική ἄφησαν νά τούς διαφύγει; Τούς μεγαλύτερους ἐχθρούς τοῦ νόμου καί τῆς τάξης τούς θεωροῦσαν πιστούς· χαϊδολογοῦσαν τούς προδότες, σάν νά ἦταν εὐεργέτες τῆς πατρίδας· προτιμοῦσαν νά εἶναι δοῦλοι σέ ἕναν εἴλωτα⁶⁷, ἀρκεῖ νά ἐξευτελίσουν τήν πατρίδα τους· τιμοῦσαν τούς φονιάδες καί τούς δολοφόνους τῶν συμπολιτῶν τους ἀκόμα περισσό-
- 112 τερο καί ἀπό τούς δικούς τους τούς γονεῖς. Ὁδήγησαν τόν κόσμο σέ τέτοιο σημεῖο ὠμότητας, ὥστε πρωτύτερα, στά χρόνια τῆς εὐτυχίας, καί στίς μικρές ἀκόμα ἀτυχίες ἔβρισκε ὁ καθένας μας πολλούς νά τοῦ παρασταθοῦν, ἐνῶ τότε, τόν καιρό τῆς δικιᾶς τους κυριαρχίας, μέ τό πλῆθος τίς συμφορές πού ἔπεσαν στόν καθένα, πάψαμε νά λυπούμαστε τούς ἄλλους· δέν ἄφησαν σέ κανέναν περιθώρια νά συγκινηθεῖ μέ τούς καημούς τῶν ἄλλων.
- 113 Πραγματικά, σέ ποῖόν δέν ἔδειξαν τήν ἐγκληματική διάθεσή τους; Ἡ ποιός στάθηκε τόσο μακριά ἀπό τή δημόσια ζωή, ὥστε δέν ἀναγκάστηκε νά μπεῖ βαθιά μέσα στίς συμφορές, ὅπου μᾶς βούτηξαν αὐτοί οἱ ἔλεεινοί; Ἐπειτα δέν ντρέπονται πού κατακρίνουν ἐμᾶς,

έναντια σέ κάθε έννοια δικαιοσύνης, τή στιγμή πού τίς πόλεις τίς δικές τους τίς έριξαν σέ τέτοια παρανομία; Καί πάνω από όλα έχουν τό θράσος νά κάνουν λόγο γιά ιδιωτικές καί γιά δημόσιες δίκες, πού έγιναν άλλοτε σ' έμαξ⁶⁸, τή στιγμή πού αυτοί, μέσα σέ τρείς μῆνες μονάχα, σκότωσαν χωρίς δίκη ακόμα περισσότερους από όσους δίκασε ή πόλη μας μέσα σέ όλο τό μακρύ διάστημα πού κράτησε ή ήγεμονία της⁶⁹.

“Όσο γιά τίς έξορίες, τίς έσωτερικές αναστατώσεις, τή σύγχυση καί τήν παρανομία, τίς αὐθαίρετες πολιτειακές μεταβολές, καί ακόμα γιά τά έγκλήματα πρὸς τά παιδιά, τό ατίμασμα τῶν γυναικῶν, τήν άρπαγή τῶν περιουσιῶν, ποιός θά μπορούσε νά τά άπαριθμήσει όλα αυτά⁷⁰; “Ένα μονάχα έχω νά πῶ καί τίποτα άλλο : Οί άδικίες πού έγιναν στά χρόνια τῆς δικιῆς μας κυριαρχίας μέ ένα μονάχα ψήφισμα⁷¹ θά ήταν δυνατό νά διαλυθοῦν· όμως τίς σφαγές καί τίς παρανομίες πού έγιναν στά χρόνια τους κανείς δέν είναι δυνατό νά τίς γιατρέψει.

‘Αλλά ούτε ή ειρήνη, πού έχουμε τώρα⁷², ούτε ή δῆθεν άυτονομία, πού είναι γραμμένη βέβαια στίς συνθήκες, μά δέν υπάρχει πραγματικά στίς πολιτείες, αξίζει νά προτιμηθοῦν μπροστά στή δικιά μας ήγεμονία. Καί πράγματι ποιός θά ήταν δυνατό νά έπιθυμήσει μιá τέτοια θλιβερή κατάσταση, όπου οί πειρατές κατέχουν τίς θάλασσες, οί πελταστές⁷³ κυριεύουν τίς πόλεις, καί οί πολίτες, άντί νά μάχονται μέ τούς έχθρούς, γιά νά υπερασπίσουν τίς πόλεις τους, τρώγονται μεταξύ τους μέσ στά τείχη, όπου μετά τήν ειρήνη υποδουλώθηκαν μέ βία πόλεις ακόμα περισσότερες από όσες πρίν από αυτή, όπου από τίς συχνές πολιτικές αναστατώσεις πιό τρομαγμένοι είναι οί κάτοικοι στίς πόλεις από αυτούς πού βρίσκονται διωγμένοι σέ έξορίες; Τρέμουν, βλέπετε, τί θά τούς ξημερώσει, ενώ οί άλλοι έχουν τουλάχιστον έλπίδα πώς θά γυρίσουν κάποτε στόν τόπο τους.

Καί τόσο μακριά βρίσκονται από τήν έλευθερία καί τήν άυτονομία, ώστε άλλες είναι στά χέρια τῶν τυράννων, άλλου λύνουν καί δένουν οί άρμοστές, πολλές έχουν καταστραφεῖ έντελῶς καί άλλες έχουν τό βάρβαρο γιά άφέντη. Αυτόν πού, όταν τόλμησε κάποτε νά περάσει στήν Εὐρώπη καί νά τό πάρει άπάνω του πιότερο από όσο τό άξιζε, τόν καταντήσαμε σέ τέτοια κατάσταση εμεῖς, ώστε όχι μόνο νά σταμα-

115 *Κατάδειξη τῆς εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα – Ἡ εὐθύνη τῶν Σπαρτιατῶν.*

116

117

118

τήσει όριστικά τίς έκστρατείες έναντίον μας, αλλά νά άνέχεται νά καταστρέφεται καί ή χώρα του. Καί μόνο πού έπλευσε γιά έδω μέ χίλια διακόσια πλοία, σέ τέτοια ταπείνωση τόν ρίξαμε, ώστε πολεμικό καράβι νά μήν τολμάει νά κατεβάσει πιά έδωθε από τήν Φασήλιδα⁷⁴, μόνο νά κάθεται ήσυχα, νά περιμένει ίσως εύνοική περισταση, μά νά μήν έχει έμπιστοσύνη στίς δυνάμεις πού διέθετε.

- 119 Καί ότι τά πράγματα βάδισαν όπως βάδισαν μόνο μέ τήν άνδρεία τών προγόνων μας, τό έδειξαν όλοκάθαρα οί συμφορές τής πόλης μας. 'Αμέσως, μόλις χάσαμε τήν ήγεμονία έμείς, άρχισαν καί τών 'Ελλήνων τά δεινά. "Υστερα δηλαδή από τήν καταστροφή μας στόν 'Ελλάσποντο⁷⁵ καί αφού άλλοι άνάλαβαν πιά τήν ήγεσία, οί βαρβαροι νίκησαν σέ ναυμαχία⁷⁶, πῆραν τήν έξουσία στή θάλασσα, κατέλαβαν τά περισσότερα νησιά, αποβιβάστηκαν στή Λακωνική, κυρίεψαν τά Κύθηρα μέ βία καί έκαναν τό γύρο τής Πελοποννήσου λεηλατώντας καί ρημάζοντας.

- 120 'Ο καλύτερος τρόπος μάλιστα γιά νά άντιληφθεί κανείς τό μέγεθος τής μεταβολής πού μεσολάβησε είναι νά παραβάλλει τά κείμενα τών συθηκών πού έγιναν στίς μέρες⁷⁷ μας μέ αυτές πού ύπογράφτηκαν τώρα τελευταία. 'Από τή σύγκριση αυτή θά αποδειχτεί πώς τότε έμείς βάχαμε περιορισμούς στήν έξουσία τοῦ βασιλιᾶ, όρίζαμε τούς φόρους σέ όρισμένες περιπτώσεις καί τοῦ απαγορεύαμε νά βγαίνει ελεύθερα στή θάλασσα: τώρα όμως εκείνος είναι πού ρυθμίζει τών 'Ελλήνων τά ζητήματα, τούς δίνει εντολές πάνω στό τί πρέπει νά κάμουν, καί μόνο πού δέ βάζει Πέρσες σατράπες τοποτηρητές⁷⁸ στίς πόλεις μας.

- 121 Γιατί τί άλλο πιά απομένει έξω από αυτό; Μήπως δέν έκανε ό,τι ήθελε στόν πάλεμο; Δέν ύπαγόρευσε αυτός τούς όρους τής ειρήνης καί δέ ρυθμίζει σήμερα όπως θέλει τή γενική πολιτική κατάσταση; Δέν τρέχουμε σ' εκείνον, σάν νά είναι αφεντικό μας, όταν είναι νά κατηγορήσουμε ή μιᾶ πόλη τήν άλλη; Δέν τόν αποκαλοῦμε Μεγάλο Βασιλέα, σάν νά είμαστε στά χέρια του αϊχμάλωτοι; Καί όταν πολεμοῦμε μεταξύ μας, έλπίδες σωτηρίας δέ στηρίζουμε σ' εκείνον, πού μέ μεγάλη του χαρά όλους θά μάς εξόντωνε;

- 122 "Όλα αυτά θά πρέπει νά τά αναλογιστοῦμε καί, αφού νιώσουμε άγανάκτηση γιά τή σημερινή κατάντια μας, νά έπιζητήσουμε φιλότιμα τήν ανασύσταση τής ήγεμονίας μας. 'Ακόμα νά αποδώσουμε

μομφή στους Σπαρτιάτες, γιατί ἄρχισαν τόν πόλεμο⁷⁹ δῆθεν γιά νά ἐλευθερώσουν τούς "Ἕλληνες καί, καταλήγοντας, τόσο πολλούς παράδωσαν στά χέρια τῶν βαρβάρων γιατί ἀπόσπασαν τούς "Ιωνες ἀπό τή δικιά μας πόλη, πού ἦταν ἡ μητρόπολή τους καί πού τούς ἔσωσε τόσες φορές, γιά νά τούς παραδώσουν στους βαρβάρους⁸⁰, πού κατέχουν τή χώρα τους παρά τή θέλησή τους καί οὔτε στιγμή δέν ἔπαψαν νά πολεμοῦν μαζί τους.

Καί τότε βέβαια τούς ἔπιανε ἡ ἀγανάκτηση, ὅταν ἐμεῖς εἴχαμε 123
τή δίκαιη ἀξίωση νά διοικοῦμε μερικούς ἀπό τούς "Ἕλληνες μέ τρόπο νόμιμο· τώρα ὅμως, πού ἔπεσαν σέ μιά τέτοια σκλαβιά οἱ ἴδιοι αὐτοί "Ἕλληνες, καθόλου δέ νοιάζονται γι' αὐτούς, πού δέν τούς φτάνει μόνο νά ρημάζονται στους φόρους, νά βλέπουν τίς ἀκροπόλεις τους νά τίς κατέχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλά, ἐξόν ἀπό τήν κοινή τους συμφορά, δέχονται καί μαρτύρια σωματικά ἀκόμα φοβερότερα ἀπ' ὅσα οἱ σκλάβοι πού ἀγοράζουμε μέ χρῆμα⁸¹. Κανέννας ἀπό μᾶς δέν τυραννάει τό δοῦλο⁸² του μέ τόση ἀπανθρωπιά, ὅπως ἐκεῖνοι ἐκεῖ πέρα βασανίζουν τούς ἐλεύθερους.

Μά τό πιό τραγικό μαρτύριο εἶναι γι' αὐτούς ὅταν τούς ἀναγκά- 124
ζουν νά ἐκστρατεύουν μαζί τους, γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἴδια τή σκλαβιά τους, νά πολεμοῦν μέ ἐκείνους πού ἔχουν τήν ἀπαίτηση νά μείνουν ἐλεύθεροι καί νά ἀντιμετωπίζουν τούς πιό σκληρούς ἀγῶνες, ὅπου, ἂν νικηθοῦν, τήν ἴδια τή στιγμή θά ἀφανιστοῦν, ἂν πάλι κατορθώσουν καί νικήσουν, θά σιγουρέψουν τή σκλαβιά τους ἀκόμα περισσότερο.

Καί γιά ὅλα αὐτά ποιούς ἄλλους πρέπει νά θεωρήσουμε ὑπεύ- 125
θυνους, ἂν ὄχι τούς Σπαρτιάτες, πού μέ τέτοια δύναμη στά χέρια τους ἀφήνουν τούς συμμαχούς νά ὑποφέρουν βάσανα φριχτά, καί τούς βαρβάρους νά ἀπλώνουν τήν κυριαρχία τους μέ τῶν Ἑλλήνων τήν παλικαριά καί τή βοήθεια; Αὐτοί πού πρῶτα διώχναν τούς τυράννους⁸³ καί βοηθοῦσαν τό λαό, τόσο πολύ ἄλλαξαν πολιτική, πού πολεμοῦν τά πολιτεύματα τά δημοκρατικά καί ἐγκαθιστοῦν παντοῦ τίς μοναρχίες.

"Ἄλλωστε κατάστρεψαν ἀπό τά θεμέλια τή Μαντίνεια⁸⁴, καί μάλι- 126
στα μετά τή σύναψη εἰρήνης, ὑπόταξαν μέ βία τήν ἀκρόπολη Καδμεία⁸⁵ τῶν Θηβαίων καί τώρα δά πολιορκοῦν τήν "Ολυμπο⁸⁶ καί τό Φλιούντα⁸⁶. Ἀκόμα βοηθοῦν τό βασιλιά τῶν Μακεδόνων Ἀμύντα⁸⁷, τόν τύραννο

τῆς Σικελίας Διονύσιο⁸⁷, ὡς καί τὸ βάρβαρο⁸⁷ πού ἐξουσιάζει τήν Ἀσία, γιά νά ἀποκτήσουν οἱ ἴδιοι ὅσο γίνεται πιά μεγάλη δύναμη καί ἐπιβο-
 127 λή. Καί ὅμως τουλάχιστο παρόλογο δέν εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ προστάτες τῶν Ἑλλήνων ἀπό τή μιὰ μεριά νά ὀρίζουν κυρίαρχο καί ἀφέντη ἓνα μο-
 νάχα πρόσωπο σέ τόσο πλῆθος ἀπό ἀνθρώπους, πού καί τόν ἀριθμό
 τους δέν μπορεῖς νά ὑπολογίσεις, καί ἀπό τήν ἄλλη νά μήν ἀφήνουν
 οὔτε τίς πιά μεγάλες πόλεις νά κανονίζουν μόνες τά ζητήματά τους,
 128 μὰ ἤ νά τίς ἀναγκάζουν νά εἶναι σκλάβες ἤ νά τίς ρίχνουν σέ συμφο-
 ρές ἀβάσταχτες; Καί τὸ φριχτότερο ἀπό ὅλα, νά βλέπεις αὐτούς πού
 ἔχουν τήν ἀξίωση νά εἶναι στήν Ἑλλάδα ἡγεμόνες νά κάνουν κάθε μέρα
 ἐκστρατεῖες ἐναντία στούς Ἕλληνες, μέ τοὺς βαρβάρους ὅμως νά
 ἔχουν πάντοτε φιλία καί συμμαχία ἀδιατάρακτη.

ΘΕΜΑ Β'.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ
 πολέμου κατὰ
 τῶν Περσῶν.

Καί ἄς μὴ νομίζει κανεὶς πὼς προκαλῶ δυσχέρειες πού ἀναγκά-
 129 λεσα στή μνήμη σας μέ τόσο σκληρό τρόπο τά γεγονότα αὐτά, τή
 στιγμή μάλιστα πού ἀπό τήν ἀρχή σᾶς δήλωσα πὼς θά μιλήσω
 γιά συνδιαλλαγή. Μίλησα ἔτσι ὄχι βέβαια γιά νά διαβάλω τήν πόλη
 τῶν Σπαρτιατῶν μπροστά στούς ἄλλους Ἕλληνες, ἀλλά γιά νά ἀναγκά-
 σω αὐτούς τοὺς ἴδιους νά ἀλλάξουν νοσοτροπία — μέσα στά παι-
 σια φυσικά τῆς δυνάμεως πού ἔχει ἓνας λόγος.

130 Μὰ οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἀποτρέψεις ἀπό σφάλματα ἤ νά
 κάνεις κάποιον νά ἐπιθυμήσει πράξεις διαφορετικές, ἂν δέ θά κατα-
 κρίνεις μέ τρόπο ἀποφασιστικό τήν τωρινή κακή διαγωγή του. Κατή-
 γορους πρέπει νά θεωροῦμε μονάχα ὅσους ἐπικρίνουν μέ αὐτὸ τὸν τρό-
 πο μέ σκοπὸ νά βλάψουν κάποιον ἀντίθετα, αὐτούς πού μιλοῦν γιά τὸ
 καλὸ θά πρέπει νά τοὺς ὀνομάζουμε συμβούλους. Καί αὐτὸ γιὰ τὸν
 ἴδιο λόγο, ἔταν δέν ξεκινάει καί ἀπό τήν ἴδια πρόθεση, δέν πρέπει νά
 τὸν κρίνουμε καί μέ τὸ ἴδιο πνεῦμα.

131 Ἄλλωστε ἔχουμε νά τοὺς κατακρίνουμε καί γιά ἄλλο λόγο ἀκόμα :
 Τοὺς γείτονες τῆς χώρας τους τοὺς ἀναγκάζουν νά εἶναι εἰλωτες⁸⁸ στήν
 πόλη τους, ἐνῶ τίποτα τέτοιο δέ φροντίζουν νά πετύχουν γιά τὸ κοινὸ
 συμφέρον τῶν συμμάχων, παρόλο πού εἶναι στό χέρι τους νά διαλύ-
 σουν τήν ἔχθρα τους μέ ἐμᾶς καί νά ἀναγκάσουν ἄλλους τοὺς βαρ-
 132 βάρους νά γίνουν οἱ περίοικοι⁸⁸ ἄλλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ὅμως αὐτοὶ
 πού νιώθουν δίκαιη περηφάνια γιά τά φυσικά τους προτερήματα
 καί ὄχι γιὰ τὴν τύχη τοὺς τά ἔφερε ὅλα βολικά, ἔχουν ὑποχρέω-
 ση νά καταπιάνονται μέ πράξεις τέτοιες βέβαια, καί ὄχι νά ὀρίζουν

τούς δασμούς για τούς κατοίκους τῶν νησιῶν, τούς ἀνθρώπους δηλαδή πού ἀξίζουν μόνο νά τούς λυποῦνται : Τούς βλέπουν κάθε μέρα πού ἀναγκάζονται νά ὀργάνουν τά βουνά, ἔτσι πού ἡ γῆ τους εἶναι στείρα καί ἄγονη, ἐνῶ οἱ στεριανοί, πού ἔχουν στή διάθεσή τους χωράφια ἄφθονα καί γόνιμα, τά πιά πολλά τά ἀφήνουν ἀδούλευτα· μά καί ἀπό τά λίγα πού δουλεύουν ἀποκομίζουν πλούτη ἀμέτρητα.

Ἔχω τή γνώμη πώς, ἂν κάποιος ξένος ἐρχόταν ἀπό ἄλλου καί 133 ἀντίκριζε τήν τωρινή κατάσταση τῆς χώρας μας, σίγουρα θά μᾶς νόμιζε τρελούς καί ἐμᾶς καί τούς Σπαρτιάτες : Παλεύουμε μεταξύ μας για τιποτένια πράγματα, τή στιγμή πού χωρίς κανένα φόβο μπορούμε νά ἀποχτήσουμε πολλά, ρημάζουμε τή χώρα τή δικιά μας καί δέ μᾶς νοιάζει διόλου νά ἀποχτήσουμε καί νά χαροῦμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας.

Καί για τό βασιλιά βέβαια τῆς Περσίας τίποτα δέν εἶναι πιά 134 ὠφέλιμο, ἀπό τό νά λογαριάζει διαρκῶς μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο δέ θά πάψουμε στιγμή ἐμεῖς νά πολεμοῦμε μεταξύ μας. Ἐμεῖς ὅμως τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τό νά προκαλέσουμε συγκρούσεις μέσα στους δικούς του ὑποτελεῖς ἢ νά τούς κάνουμε νά ἐπαναστατήσουν, ὥστε ἀκόμα καί τίς ταραχές, πού γίνονται δλότιστα τυχαῖα, τόν βοηθοῦμε νά τίς καταπνίξει· ἀφοῦ καί ἀπό τά δύο στρατόπεδα πού βρίσκονται στήν Κύπρο⁸⁹, τή στιγμή πού καί τό ἓνα καί τό ἄλλο εἶναι τό ἴδιο ἑλληνικά, τοῦ ἐπιτρέπουμε νά χρησιμοποιοῖ τό ἓνα ἐλεύθερα για τούς σκοπούς του καί τό ἄλλο νά τό πολιορκεῖ.

Ὡστόσο οἱ ἀποστάτες τά ἔχουν καλά μαζί μας, ἀλλά καί στους 135 Σπαρτιάτες θά ἐμπιστευόνταν τήν τύχη τους. Μά καί ἀπό ὅσους ἐξεστράτευσαν μαζί μέ τόν Τειριβάζο⁹⁰ καί τοῦ πεζικοῦ τό ἐκλεκτότερο κομμάτι ἀπό ἑλληνικούς τόπους στρατολογήθηκε καί τοῦ ναυτικοῦ τό μεγαλύτερο μέρος συγκεντρώθηκε ἀπό τά Ἴωνικά παράλια· καί αὐτοί μέ μεγαλύτερη χαρά θά ἐκπορθοῦσαν τήν Ἀσία παρά θά πολεμοῦσαν μεταξύ τους για ἀσήμαντα ζητήματα.

Γιά ὅλους αὐτούς καμιά ἐγνοια δέν ἔχουμε παρά φιλονικιοῦμε 136 μεταξύ μας ποιός θά κατέχει τίς Κυκλάδες καί παραδώσαμε στό βαρβαρο μέ τόση ἀπερισκεψία ἀμέτρητες πόλεις καί ἐξαιρετικά ὑπολογίσιμες δυνάμεις. Ἔτσι ἄλλες τίς ἔχει κιόλας μέσ στά χέρια του, ἄλλες κοντεύει νά τίς πάρει καί για ἄλλες καιροφυλακτεῖ, γιατί — καί μέ τό δίκιο του — νιώθει μιᾶ περιφρόνηση για ὅλους μας.

- 137 Κατάφερε δηλαδή ὅ,τι δέν μπόρεσε κινεῖς ἀπό τούς προγόνους του ὡς τώρα : 'Αναγνωρίστηκε ἐπίσημα καί ἀπό μᾶς καί ἀπό τούς Σπαρτιάτες πῶς ἡ Ἀσία ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν Πέρση βασιλιά⁹¹. Καί τέτοια ἀπόλυτη κυριαρχία ἀσκει πάνω στίς πόλεις τίς ἐλληνικές, ὥστε ἄλλες τίς καταστρέφει ἀπό τά θεμέλια καί σέ ἄλλες ὀχυρώνει ἀκροπόλεις. Καί ὅλα αὐτά ἔγιναν φυσικά ἀπό τή δικιά μας κουταμάρα μόνο, καί ὄχι ἀπό τίς δικές του τίς δυνάμεις.

ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Ἡ ἔκτασήνηση 138
τοῦ Περσικοῦ
κράτους.

- Βέβαια ὑπάρχουν μερικοί πού νιώθουν θαυμασμό μπροστά στό μέγεθος τῆς δυνάμεως τοῦ Πέρση βασιλιᾶ καί ἐπιμένουν πῶς εἶναι ἀκαταμάχητη. Πάνω σ' αὐτό λένε καί ξαναλένε πῶς τάχα ἔχει φέρει ἄνω κάτω τήν Ἑλλάδα. Ἡ ἄποψη ὅμως ἡ δική μου εἶναι πῶς ὅσοι λέν αὐτά δέ μᾶς ἀποτρέπουν ἀπό τήν ἐκστρατεία· ἀντίθετα μᾶς σπρώχνουν ἀκόμα περισσότερο σ' αὐτή. Ἐννοῶ φυσικά ὅτι, ἂν εἶναι δύσκολο νά πολεμήσουμε μ' ἐκεῖνον ὅταν ὁμονόησουμε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔχει νά ἀντιμετωπίσει πολλές ταραχές μέσ στό δικό του κράτος, θά πρέπει κυριολεκτικά νά τρέμουμε τήν ἐποχή ἐκείνη πού θά ἀποκατασταθεῖ τάξη καί ἡσυχία ἀπόλυτη μέσ στό βασίλειό του, ἐνῶ ἐμεῖς θά ἐξακολουθοῦμε τούς πολέμους μεταξύ μας, ὅπως συμβαίνει τώρα.
- 139 Ὡστόσο ὅμως, ἀκόμα καί ἂν συντάσσονται μέ τή δικιά μου γνώμη, οὔτε καί στήν περίπτωση αὐτή εἶναι σωστή ἡ σκέψη τους γιά τή δικιά του δύναμη. Ἄν δηλαδή ἦταν σέ θέση νά ἀποδείξουν ὅτι καί μιά φορά στά περασμένα νίκησε ἡ δύναμη τοῦ βασιλιᾶ καί τίς δύο πόλεις τίς δικές μας ἐνωμένες, ἴσως νά εἶχαν κάποια βάση πού προσπαθοῦν καί τώρα νά μᾶς τρομοκρατήσουν. Αὐτό ὅμως δέν ἔγινε ποτέ! Ἄν τώρα, τή στιγμή πού πολεμούσαμε ἐμεῖς μέ τούς Σπαρτιάτες, τάχθηκε ἐκεῖνος μέ τό μέρος τοῦ ἑνός καί ἡ συμβολή του βάρυνε γιά τήν ἀντίπαλη μερίδα, τό γεγονός αὐτό δέν εἶναι δυνατό νά ἀποτελέσει ἀπόδειξη γιά τή δικιά του δύναμη. Σέ τέτοιες περιστάσεις εἶναι γνωστό ὅτι μικρές δυνάμεις φέρνουν συχνά ἀνυπολόγιστες μεταστροφές στήν ἔκβαση τοῦ ἀγώνα. Σχετικά μάλιστα θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε τούς Χιῶτες⁹² γιά παράδειγμα, πού μέ ὅποιον τό μέρος θά ἤθελαν νά συνταχθοῦν, αὐτοί ἐπικρατοῦσαν πάντα στή θάλασσα.
- 140 Δέν εἶναι λοιπόν σωστό νά κρίνουμε τή δύναμη τοῦ βασιλιᾶ ἀπό τά ἀποτελέσματα πού ἔφερε ἡ σύμπραξή του μέ τόν καθέναν ἀπό τούς

δυό μας, ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὰ πού πέτυχε στίς περιπτώσεις πού πολεμοῦσε μόνος αὐτός γιά τό δικό του τό συμφέρον. Καί πρῶτα πρῶτα μέ ποιό τρόπο ἀντιμετώπισε τήν ἀποστασία τῆς Αἰγύπτου⁹³; Δέν ἔστειλε γιά νά τούς πολεμήσουν τούς πιό ἔμπειρους στρατηγούς του, τόν Ἀβροκάμα, τόν Τιθράυστη, τό Φαρνάβαζο; Καί αὐτοί στά τρία χρόνια πού ἔμειναν ἐκεῖ πέρα πιότερες συμφορές δέν ἔπαθαν ἀπό αὐτές πού προξένησαν οἱ ἴδιοι στούς ἐχθρούς τους; Καί τελικά δέν ἔφυγαν ἀπό ἐκεῖ κάτω τόσο ντροπιασμένοι, ὥστε οἱ ἀποστάτες νά μήν ἀρκοῦνται τώρα πιά νά ἐξασφαλίσουν μονάχα τήν ἐλευθερία τους, ἀλλά νά θέλουν νά ἐπιβάλλουν τή θέλησή τους καί στούς γείτονες;

Ἦστερα ἀπό τά γεγονότα αὐτά ἔκαμε ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Εὐα- 141
γόρα⁹⁴. Αὐτός κυβερνάει μιά πόλη μόνο, καί, σύμφωνα μέ τή συνθήκη τή γνωστή, ὁ ἴδιος ἀνήκει στήν κυριαρχία τῆς Περσίας· ἀκόμα, μόλο πού κατοικεῖ νησί, νικήθηκε στή θάλασσα πολλές φορές ὡς τώρα, καί γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς χώρας του μπορεῖ νά διαθέσει μονάχα τρεῖς χιλιάδες πελταστές. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ δύναμή του εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη, ὁ βασιλιάς δέν εἶναι σέ θέση νά τή νικήσει πολεμώντας. Καί ἔχει κιόλας ξοδέψει ἕξι χρόνια ὀλόκληρα γ' αὐτή τήν ἱστορία· καί, ἂν εἶναι δυνατό νά συμπεράνει κανένας τά μελλούμενα ἀπό ὅσα προηγήθηκαν, εἶναι πιό πιθανό νά ἀποστατήσει καί ἄλλος κανεῖς μέσ στό βασιλεῖο του προτοῦ νά ὑποκύψει ὁ Εὐαγόρας. Τόση ἀργοπορία διακρίνει συχνά ὅλες τίς πράξεις τοῦ Πέρση βασιλιᾶ.

Στή ναυμαχία πάλι πού ἔγινε στή Ρόδο⁹⁵ εἶναι γνωστό πώς εἶχε 142
τή συμπάθεια ἀπό τούς συμμάχους τῶν Σπαρτιατῶν, πού ἦταν δυσχερεστημένοι ἀπ' τήν κακή πολιτειακή κατάσταση· ἀκόμα ἀπό μᾶς ναυτολογοῦσε τά πληρώματα τοῦ στόλου του καί εἶχε ναύαρχο τόν Κόνωνα, τόν πιό εὐσυνείδητο ἀπό τούς στρατηγούς, πού οἱ Ἕλληνες τοῦ εἶχαν μεγάλη ἐμπιστοσύνη, μά καί τόν πιό ἔμπειρο στούς ναυτικούς ἀγῶνες. Παρ' ὅλα αὐτά καί τή στιγμή πού εἶχε τέτοιο συνεργάτη γιά τήν περίπτωση αὐτή, ἄφησε τρία χρόνια⁹⁶ τό ναυτικό του — πού ὥστόσο ὑπεράσπιζε τά ἀσιατικά παράλια τοῦ Κράτους του — νά τό πολιορκοῦν μόνο ἑκατό τριήρεις τῶν Σπαρτιατῶν καί ἀρνήθηκε ἀδιάντροπα στούς στρατιῶτες του μισθό γιά δεκαπέντε μῆνες. Τόσο πού, ἂν ἦταν μονάχα στό χέρι τό δικό του, πολλές φορές σίγουρα θά εἶχαν διαλυθεῖ μόνο ἡ προσωπικότητα τοῦ Κόνωνα καί ἡ δημιουργία τῆς Συμμαχίας τῆς Κορίνθου⁹⁷ τούς ὑποχρέωσε

νά ναυμαχήσουν μέ τό ζόρι καί νά νικήσουν τελικά.

- 143 Καί αὐτά βέβαια εἶναι τά πιό λαμπρά, τά πιό βασιλικά του κατορθώματα, αὐτά πού ὅσοι θέλουν νά ἐξάρουν τίς πράξεις τῶν βαρβάρων ποτέ δέν παύουν νά τά μνημονεύουν. Ἔτσι κανεῖς δέν ἔχει νά μοῦ πεῖ ὅτι δέ χρησιμοποιοῦ τά παραδείγματα καλόπιστα καί ὅτι χρονοτριβῶ σέ λεπτομέρειες ἀσήμαντες παρχαμελώντας γεγονότα
- 144 βαρυσήμαντα. Ἀκριβῶς γιά νά προλάβω μιᾶ τέτοια κατηγορία, ἀνάφερα τά πιό λαμπρά τους ἔργα. Ὡστόσο δέν ξεχνῶ οὔτε καί τά ἄλλα, ὅτι δηλ. ὁ Δερκυλίδας⁹⁸ μέ χίλιους μόνο ἄντρες ἔγινε ἀπόλυτος κυρίαρχος στήν Αἰολίδα· ὁ Δράκοντας⁹⁹ πῆρε τόν Ἀταρνέα καί μέ τρεῖς χιλιάδες πελταστές πού μάζεψε ἀλώνισε κυριολεκτικά τήν πεδιάδα τῆς Μυσίας¹⁰⁰. ὁ Θίβρωνας¹⁰¹ ἔφερε στήν Ἀσία λίγους μονάχα παραπάνω ἀπό αὐτούς καί ὑπόταξε ὅλη τή Λυδία· τέλος ὁ Ἀγησίλαος μέ τά ἀπομεινάρια ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Κύρου¹⁰² ἔγινε κύριος σχεδόν σέ ὅλη τή χώρα δῶθε ἀπό τόν Ἄλυ¹⁰³.
- 145 Ἄλλωστε δέν ἀξίζει νά φοβηθοῦμε βέβαια οὔτε τή στρατιά, πού διαρκῶς περιπολεῖ μαζί μέ τό βασιλιά, οὔτε καί τήν ἀνδρεία τῶν βαρβάρων. Ἀποδεικνύει δά ὀλοκάθαρα οἱ Ἕλληνες, πού πῆραν μέρος τότε στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου, ὅτι αὐτοί δέν ἔχουν περισσότερη παλικαριά ἀπό ὅσους στρατολογοῦν στά παράλια. Ἀφῆνω κατά μέρος, ἂν θέλετε, ὅλες τίς μάχες, ὅπου νικήθηκαν, καί δέχομαι τήν ἀποψη ὅτι στασίαζαν, γιὰτί δέν ἤθελαν νά πολεμήσουν μέ τόν ἀδερφό
- 146 τοῦ βασιλιᾶ. Μά καί ἀπό τότε πού σκοτώθηκε ὁ Κύρος καί ὅλοι οἱ Ἀσιάτες βρέθηκαν ἐνωμένοι, κάτω ἀπό τίς λαμπρές αὐτές συνθήκες πολέμησαν μέ τρόπο τόσο θλιβερό, ὥστε δέν ἄφησαν κανένα ἐπιχείρημα σ' αὐτούς πού συνηθίζουν νά ἐπαινοῦν τήν ἀνδρεία τῶν Περσῶν. Εἶναι γνωστό πώς εἶχαν μέσ στά χέρια τους ἕξι χιλιάδες¹⁰⁴ Ἕλληνες, ὄχι βέβαια διαλεγμένους καί ἀπ' τοὺς καλύτερους, ἀλλά ἀνθρώπους πού κακίες καί ἐλαττώματα δέν τοὺς ἄφηναν νά ζήσουν στόν τόπο τους καί πού δέν ἤξεραν τή χώρα τῶν βαρβάρων καί εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπ' τοὺς συμμάχους τους, πού εἶχαν προδοθεῖ ἀπό τοὺς συντρόφους τους¹⁰⁵ καί εἶχαν χάσει τόν ἀρχηγό, αὐτόν πού
- 147 καί ἀκολούθησαν. Ὅμως τόσο κατώτεροι ἀπό αὐτούς φάνηκαν τότε οἱ βάρβαροι, ὥστε ὁ βασιλιάς τους τά ἔχασε μπρός στήν κατάσταση αὐτή, καί μήν ἔχοντας καμιᾶ ἐμπιστοσύνη στίς περσιέες δυνάμεις

πού τόν ἔζωναν, τόλμησε νά συλλάβει ὅλους τούς ἀρχηγούς τοῦ μισθοφορικοῦ στρατοῦ τοῦ Κύρου, καί αὐτό κάτω ἀπό τήν προστασία τῶν σπονδῶν. Εἶχε, βλέπετε, τήν ἰδέα πῶς μέ τή μικρή του πράξη θά ἔφερνε ἄνω κάτω τό στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων καί προτίμησε νά τά βάλει καλύτερα μέ τούς θεούς παρά νά ἀναμετρηθεῖ ἀντίρρητα μέ τούς Ἑλληνας.

Καί ὅταν τό ὑπολό τοῦ σχέδιο ἀπότυχε, γιατί οἱ στρατιῶτες 148
μας ἔμειναν ἀκλόνητοι στίς θέσεις τους καί ἀντιμετώπισαν τή συμφορά σάν ἄντρες, κατά τήν ἐπιστροφή τους στήν πατρίδα ἔστειλε τόν Τισσαφέρην μέ ἱππικό νά τούς συνοδέψει. Καί παρόλο πού αὐτοί τούς παρακολουθοῦσαν ἄγρυπνα σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς πορείας, πορεύτηκαν σάν νά εἶχαν συνοδεία τιμητική· καί ἐνωθον φόβο μόνο σέ χῶρες ἀκατοίκητες, ἐνῶ, ἄν συναντοῦσαν ὅσο γινόταν περισσότερους ἐχθρούς, τό θεωροῦσαν μεγάλη εὐτυχία.

Καί, γιά ἀνακεφαλαίωση στά ὅσα εἶπα ὡς τώρα, θέλω νά σᾶς το- 149
νίσω τοῦτο ἐδῶ : Ἐκεῖνοι — πού δέν ἤρθαν βέβαια γιά λαφυραγωγία οὔτε καί γιά νά κατακτήσουν καμιά πόλη ἀσήμαντη, μά εἶχαν ἐκστρατεύσει μέ ἐχθρική διάθεση γι' αὐτόν τόν ἴδιο τόν Πέρση βασιλιά — γύρισαν πίσω μέ μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἀπό ὅση οἱ πρέσβεις πού ἔρχονται στή χώρα του, γιά νά συνάψουν συμμαχία¹⁰⁷. Θαρρῶ λοιπόν πῶς δέν ὑπάρχει τόπος πού δέ γνώρισε σέ ὅλη τήν ἔκτασή της τή δειλία καί τή νωθρότητα τοῦ περσικοῦ στρατοῦ : Καί στά παράλια τῆς Ἀσίας πολλές φορές νικήθηκε¹⁰⁸, ἀλλά καί στήν Εὐρώπη¹⁰⁹, ὅταν διάβηκε, πολύ ἀκριβὰ τό πλήρωσε : Ἄλλοι χάθηκαν κατά τρόπο ἄθλιο, ἄλλοι σώθηκαν ντροπιασμένοι καί δειλοί¹¹⁰ καί τελευταῖα μέσα στά ἴδια τά ἀνάκτορα¹¹¹ τοῦ Πέρση βασιλιᾶ ἔγιναν καταγέλαστοι.

Καί τίποτα ἀπό αὐτά δέν ἔγινε στήν τύχη· ὅλα ἦταν φυσικό νά 150
γίνουν ὅπως ἔγιναν. Δέν εἶναι δυνατόν οἱ ἄνθρωποι, πού ἀνατρέφονται μέ αὐτόν τόν τρόπο καί κάτω ἀπό τήν τρομάρα τοῦ δεσποτικοῦ τους πολιτεύματος, νά ἔχουν μέσα τους καμιά ἀρετή, δέν εἶναι δυνατό νά στήνουν τρόπαια στίς μάχες ἐνάντια στούς ἐχθρούς. Πῶς εἶναι δυνατόν ἀλήθεια, μέ τά δικά τους ἦθη, νά ἀναδειχτεῖ ποτέ ἄξιος στρατηγός ἢ καί γενναῖος στρατιώτης, ἀφοῦ ἡ μάζα ἢ μεγάλη εἶναι ἄτακτος ὄχλος χωρίς καμιά πείρα στούς κινδύνους, ἀνίκανοι γιά πόλεμο, γιά τή σκλαβιά ὅμως καλύτερα ἐκπαιδευμένοι καί ἀπό τούς δούλους μας; Ὅσοι πάλι κατέχουν μεγάλα ἀξιώματα, αὐτοί ποτέ δέν ἔζησαν μέ 151

κάποια ἰσορροπία, ποτέ δὲ νοιάστηκαν γιὰ τὸ συμφέρον τὸ κοινό, γιὰ τὸ καλὸ τοῦ κράτους· ἀντίθετα, κάθε στιγμή δείχνουν τὴν περιφρόνηση στοὺς κατώτερους, τὴ δουλοπρέπειά τους στοὺς ἀνώτερους, σὰν τοὺς ἀνθρώπους πού ἡ διαφθορά τους ἔχει σημαδέψει. Καί γενικά τὰ σώματά τους εἶναι μαλθακά, ἀπὸ τὸν πλοῦτο βουτηγμένα στὴν πολυτέλεια καί στὴ χλιδὴ, καί ἡ ψυχὴ τους πάντα δουλική, ταπεινωμένη καί τρομοκρατημένη ἀπὸ τὸ δυνάστη· ἀφήνουν νὰ τοὺς ἐρευνοῦν ἐξευτελιστικά στοῦ παλατιοῦ τίς πόρτες, σέρονται κατὰ γῆς, μέ κάθε τρόπο ἀσχοῦνται στὴν ταπείνωση¹¹²· λατρεύουν καί προσκυνοῦν ἓνα θνητὸ πού τὸν ἀποκαλοῦν θεό, ἀδιαφοροῦν γιὰ τοὺς θεοὺς καί λογαριάζουν τοὺς ἀνθρώπους περισσότερο.

- 152 "Ἄλλωστε καί αὐτοὶ πού διορίζονται σατράπες καί κατεβαίνουν στὶς παραθαλάσσιες περιοχές ποτέ δὲ θά ντροπιᾶσουν τὴν ἀγωγή πού ἔλαβαν στὴ χώρα τους! Θά βαδίσουν ἀκριβῶς πάνω στὰ ἴδια χνά-
ρια, ἄπιστοι γιὰ τοὺς φίλους, ἄνθρωποι πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τους, πότε μέσ στὴν ταπείνωση, πότε μέσα στὴν περηφάνια βουτηγμένοι, μέ ἔπαρση καί καταφρόνια στοὺς συμμάχους καί στοὺς ἐχθροὺς κόλακες
153 σιχαμένοι. Τὸ στράτευμα τοῦ Ἀγησίλαου τὸ συντήρησαν μέ ἔξοδα δικά τους ὀχτῶ μῆνες¹¹³. τοὺς στρατιῶτες ὅμως, πού γιὰ λογαριασμό τους ἀντιμετώπισαν κινδύνους, τοὺς κατακράτησαν δυὸ φορές τόσους μῆνες τοὺς μισθοὺς. Καί αὐτοὺς πού εἶχαν καταλάβει τὴν Κισθῆνη¹¹⁴ ἑκατὸ τάλαντα τοὺς μοίρασαν, ἐκείνους ὅμως πού πῆραν μαζί τους μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Κύπρου τοὺς φέρθηκαν πιο βάνασα καί
154 ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους. Καί γιὰ νὰ σταθοῦμε σέ γενικὲς γραμμές, χω-
ρίς νὰ πελαγοδρομοῦμε σέ λεπτομέρειες εἰδικές, ποιὸς ἀπὸ αὐτοὺς πού τοὺς πολέμησαν δέν ἔφυγε πλούσιος; Καί ποιὸς ἀπὸ ὅσους ἔπε-
σαν στὰ χέρια τους δέν πέθανε φριχτὰ ἀπὸ βασανιστήρια; Δέν ἔπιασαν τὸν Κόνωνα θρασύτατα γιὰ νὰ τὸν θανατώσουν¹¹⁵, αὐτὸν πού ναύαρ-
χος γιὰ τὸ συμφέρον τῆς Ἀσίας κατόρθωσε νὰ καταλύσει τὴν ἐξουσία τῶν Σπαρτιατῶν; Καί τὸ Θεμιστοκλῆ¹¹⁶, πού τοὺς κατατρόπωσε στὴ Σαλαμίνα, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν Ἑλλάδα, δέν τὸν ἔκριναν ἄξιο γιὰ τὰ ἀκριβότερα δῶρα καί γιὰ τίς πιο λαμπρὲς τιμές;

Τὸ ἀδιᾶλλα- 155
κτο μῖσος τῶν
Ἑλλήνων γιὰ
τοὺς Πέρσες.

Πῶς εἶναι δυνατὸ λοιπὸν νὰ ἐπιδιώκει ἄνθρωπος τὴ φιλία τῶν βαρβάρων, πού τιμωροῦν σκληρὰ τοὺς εὐεργέτες τους καί κολακεύουν ἐπιδεικτικά ἐκείνους πού τοὺς βλάπτουν; Καί ποιὸν τάχα ἀπὸ μᾶς δέν ἔχουν ἀδικήσει; Καί ποιά στιγμή σταμάτησαν νὰ ἐτοιμά-

ζουν συμφορές για τήν Ἑλλάδα; Καί ποιά πράγμα ἐλληνικό εἶναι πού δέ μισοῦν αὐτοί, πού δέ δίστασαν στόν προηγούμενο πόλεμο νά λεηλατήσουν καί νά παραδώσουν στίς φλόγες καί τῶν θεῶν ἀκόμα τά ἀγάλματα καί τούς ναούς;

Γι' αὐτό κιόλας οἱ Ἴωνες ἀξίζουσαν κάθε ἔπαινο, πού ἄφησαν κατά- 156
ρα¹¹⁷ σέ ὅποιον ἀγγίξει τούς καμένους τούς ναούς ἢ σέ ὅποιον διανοηθεῖ νά τούς ἐπαναφέρει στήν παλιά τους κατάσταση. Δέν ἦταν βέβαια τά μέσα πού τούς ἔλειπαν νά τούς ἀναστηλώσουν, ἀλλά ἤθελαν νά θυμίζουσαν συνεχῶς τήν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων στίς ἐπερχόμενες γενιές, ἔτσι πού κανένας πιά νά μήν τούς ἔχει ἐμπιστοσύνη, ἀφοῦ τόληψαν τέτοιες ντροπές γιά τούς θεούς, παρά νά τούς φοβοῦνται καί νά φυλάγονται ἀπό αὐτούς, βλέποντας πώς τά ἔβαλαν ὄχι μόνο μέ τή δική μας τή ζωή, ἀλλά ἀκόμα καί μέ τά ἀφιερώματά μας στούς θεούς.

Ἐχω βέβαια καί γιά τούς συμπολίτες μας νά ἀναφέρω παρα- 157
δείγματα ἀνάλογα. Δηλαδή καί αὐτοί μέ ὅσους ἔχουν πολεμήσει μέχρι τώρα συμφιλιώνονται εὐκολα καί λησμονοῦν τήν ἔχθρα πού τούς χόριζε. Στούς κατοίκους ὅμως τῆς Ἀσίας, οὔτε καί ὅταν εὐεργετοῦνται ἀπό ἐκείνους, ποτέ δέν τούς ἀναγνωρίζουσαν καμιά χάρη· τόσο εἶναι τό μίσος πού νιώθουσαν γιά κείνους. Πολλούς ἐξάλλου καταδικάσαν σέ θάνατο οἱ πρόγονοί μας, γιατί ἔδειξαν συμπάθεια στούς Μήδους· καί τώρα ἀκόμα στίς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, πρὶν ἀπό τό θέμα τῆς ἡμέρας, διατυπώνουσαν κατάρες γιά κείνον πού θά πρότεινε ἀποστολή πρεσβείας στήν Περσία. Ὡς καί στά Ἐλευσίνια μυστήρια οἱ Εὐμολπίδες καί οἱ Κήρυκες¹¹⁸, ἀπό τό φοβερό τους μίσος γιά τούς Πέρσες, ἀπαγορεύουσαν τίς τελετές καί σέ ὅλους τούς βαρβάρους, ὅπως στούς δολοφόνους.

Καί τόσο ζυμωμένη μέ τή φύση μας εἶναι ἡ ἔχθρα μας μέ αὐτούς, 158
ὥστε καί ἀπό τίς διηγήσεις τίς παλιές περισσότερο χαίρομαστε ὅσες μιλοῦν γιά τούς Τρῶες καί τούς Πέρσες, τίς διηγήσεις δηλ. πού μᾶς πληροφοροῦν γιά ὅλες τίς συμφορές τους. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά βροῦμε ὅτι ἀπό τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους οἱ ποιητές μας ἔχουσαν ἐμπνευστεῖ τραγούδια θριαμβευτικά, ἐνῶ ἀπό τούς πολέμους μεταξὺ μας μονάχα θρήνους θλιβερούς: Τά πρῶτα τά τραγουδάμε στίς γιορτές μας, ἐνῶ τούς θρήνους τούς θυμόμαστε μόνο στίς συμφορές μας.

Ἐχω τή γνώμη μάλιστα ὅτι καί ἡ ποίηση τοῦ Ὀμήρου τιμήθη- 159
κε ξεχωριστά κυρίως, γιατί ἔπλεξε μέ τέχνη θαυμαστή τόν ὕμνο τῶν ἠρώων πού πολέμησαν γενναῖα τότε μέ τούς βαρβάρους. Γι' αὐτό

ἀκριβῶς καί οἱ πρόγονοί μας θέλησαν νά τῆς δώσουν μιὰ τέτοια θέση τιμητική καί στους ποιητικούς ἀγῶνες καί στήν ἐκπαίδευση τῶν νέων¹¹⁹ : Γιά νά κρατοῦμε στήν ψυχή μας ἄσβηστο τό μίσος τό παλιό γιά τοὺς βαρβάρους, ἀκούγοντας ἀδιάκοπα τὰ ἔπη τοῦ Ὅμηρου, καί, ἔχοντας γιά ὑπόδειγμα τήν ἀρετὴ ἐκείνων πού πῆραν μέρος σ' αὐτήν τήν ἐκστρατεία, νά νιώθουμε τήν ἐπιθυμία νά ἐπιτελέσουμε καί ἐμεῖς παρόμοια κατορθώματα.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΑΜΕΣΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Ἡ κατάλληλη 160 στιγμή.

Κατὰ τή γνώμη μου λοιπόν πολλοί εἶναι οἱ λόγοι πού μᾶς πιέζουν νά πολεμήσουμε μέ αὐτούς, κυρίως ὅμως ἡ σημερινή περίσταση, πού εἶναι ὁ πιό ἰσχυρός παράγοντας. Αὐτὴ δέν πρέπει νά τήν ἀφήσουμε νά πάει χαμένη. Εἶναι χωρίς ἄλλο ντροπὴ νά τήν ἀφήσουμε ἀνεκμετάλλευτη, τώρα πού εἶναι μέσα στά χέρια μας, γιά νά τή θυμηθοῦμε ὅταν θά γίνει παρελθόν. Τί ἄλλο λοιπόν θά θέλαμε νά συμβεῖ ἀκόμα παραπάνω ἀπὸ τίς προϋποθέσεις πού ὑπάρχουν τώρα, προκειμένου νά ἀποφασίσουμε ἐπιτέλους τόν πόλεμο κατὰ τοῦ βασιλιᾶ;

161 Δέν ἔχει μήπως ἀποστατήσει ἀπὸ αὐτόν ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Κύπρος; Δέν ἔχει γίνει ἄνω κάτω ἀπὸ τόν πόλεμο ἡ Φοινίκη καί ἡ Συρία; Τὴν Τύρο¹²⁰, πού τόσο κόμπαζε γι' αὐτή, δέν τοῦ τήν πῆραν μήπως οἱ ἐχθροὶ του; Μά καί οἱ πιό πολλές πόλεις τῆς Κιλικίας βρίσκονται πιά στά χέρια τῶν συμμάχων μας καί ὅσες ἀπομένουν δέν εἶναι δύσκολο νά τίς κατακτήσουν. Ὅσο γιά τή Λυκία κανένας ποτὲ Πέρσης δέν τῆς ἐπιβλήθηκε.

162 Καί ὁ Ἑκατόμωυς¹²¹ ὅμως, ὁ σατράπης τῆς Καρίας, πάει καιρὸς πιά τώρα πού στήν πραγματικότητα ἔγινε ἀνεξάρτητος· καί θά τό ἐκδηλώσει καί ἐπίσημα ὅταν ἐμεῖς θελήσουμε. Καί ἀπὸ τήν Κνίδο ὡς τὴ Σινώπη Ἕλληνες κατοικοῦν τήν Ἀσία, καί αὐτούς δέ χρειάζεται βέβαια νά τοὺς πείσουμε ἐμεῖς, παρά νά μὴν τοὺς ἐμποδίσουμε νά πολεμήσουν τοὺς βαρβάρους. Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὅταν τέτοια ὄρη-τήρια ὑπάρχουν, καί ὁ πόλεμος ἀπὸ πικροῦ σχεδὸν κυκλώνει τήν Ἀσία, γιά ποιὸ λόγο τάχα νά λεπτολογοῦμε τόσο σχολαστικά τό καθεὶ πού θά προκύψει ἀπὸ αὐτόν; Ἀφοῦ οἱ βάρβαροι νικιοῦνται ἀπὸ ἀσήμαντες δυνάμεις, εἶναι ὀλοφάνερο τί ἔχουν νά τραβήξουν, ὅταν θά ἀναγκαστοῦν νά πολεμήσουν μέ ὅλους μαζί τοὺς Ἕλληνες.

Καί νά τί θά συμβεῖ ἀκριβῶς : "Αν ὁ βάρβαρος ἐνισχύσει τήν κατο- 163
χή του στίς πόλεις τίς παραθαλάσσιες τοποθετώντας ἀκόμα ἰσχυρό-
τερες φρουρές ἀπό ὕσες τώρα, ἴσως καί τά νησιά κοντά στίς ἀσιατικές
ἀκτές, ὅπως ἡ Ρόδος, ἡ Σάμος καί ἡ Χίος, νά κλίνουν μέ τό μέρος του
ἀν ὅμως τόν προλάβουμε ἐμεῖς καί καταλάβουμε τήν περιοχή αὐ-
τή, εἶναι φυσικό καί αὐτοί πού κατοικοῦν τή Λυδία, τή Φρυγία, κα-
θώς καί τή χώρα πού ἀπλώνεται ἀκόμα παραμέσα, νά προσχωρήσουν
σ' ἐμᾶς, πού θά ἔχουμε πιά γιά ὀρμητήριο τήν περιοχή αὐτή.

Γι' αὐτό καί πρέπει νά βιαστοῦμε, νά μήν καθυστερήσουμε στιγ- 164
μή, γιά νά μήν πάθουμε ὅ,τι καί οἱ πατέρες μας. Ἐκεῖνοι κινητο-
ποιήθηκαν ὕστερα ἀπό τούς βαρβάρους, ἄφησαν μερικούς ἀπό τούς
συμμάχους τους¹²² στήν τύχη, καί ὕστερα ἀναγκάστηκαν λίγοι αὐτοί
νά πολεμοῦν μέ πολλούς· καί ὅμως ἦταν στό χέρι τους νά διαβοῦν
πρῶτοι στήν Ἀσία καί μέ ὅλες τίς ἐλληνικές δυνάμεις ἐνωμένες νά ὑπο-
τάξουν μέ εὐκολία ἕνα πρὸς ἕνα τά ἔθνη τῆς Ἀσίας.

Γιατί, ὅταν κανένας πολεμαίει μέ ἀνθρώπους πού συναθροίζονται 165
ἀπό διαφόρους τόπους, ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅτι δέν πρέπει νά περιμένει
ὥσπου νά μαζευτοῦν ὅλοι, ἀλλά νά ἐπιτεθεῖ ἀμέσως, ὅταν ἀκόμα θά
εἶναι σκοροπισμένοι. Καί οἱ πρόγονοί μας βέβαια, πού ἔπесαν στά
σφάλματα αὐτά, τά ἐπανάρθωσαν ἀργότερα, ἀλλά ἀντιμετώπισαν κιν-
δύνους φοβερούς. Ἐμεῖς ὅμως, ἀν ἔχουμε μυαλό, ἀπό τήν ἀρχή θά
πάρουμε τά μέτρα μας. Ἐγκαίρια θά ἐπιδιώξουμε νά ἐγκαταστήσουμε
στρατό στήν Ἰωνία καί τή Λυδία, ἀφοῦ ξέρομε ὅτι ὁ Πέρσης βασι- 166
λιάς ἐξουσιάζει τούς κατοίκους τῆς Ἀσίας, ὅχι βέβαια μέ τή δική τους
θέληση, παρά ἀσφαλισμένος πάντα μέ στρατιωτικές δυνάμεις πιά ἰσχυ-
ρές ἀπό ὕσες μπορεῖ νά διαθέσει κάθε πόλη. Ἄν τώρα ἐμεῖς μεταφέ-
ρουμε δυνάμεις ἀκόμα ἰσχυρότερες ἐκεῖ — πράγμα εὐκολότατο γιά
μᾶς, ἀρκεῖ νά τό θελήσουμε — σίγουρα καί ἀκίνδυνα θά καρπωθοῦμε
ὅλη τήν Ἀσία. Καί ἀσφαλῶς εἶναι καλύτερα νά πολεμοῦμε ἐμεῖς
μ' ἐκεῖνον, γιά νά τοῦ καταλύσουμε τή βασιλεία, παρά νά ἀλληλο-
τρωγόμεσθε συνέχεια γιά τό ποιός θά πετύχει τήν ἡγεμονία στήν
Ἑλλάδα.

Εἶναι μάλιστα ἀνάγκη νά γίνει ἡ ἐκστρατεία στίς μέρες τοῦτες 167
τῆς γενιᾶς μας, γιά νά ἀπολαύσουν ἐπιτέλους καί τά ἀγαθά αὐτοί πού
ὡς τώρα γεύτηκαν μόνο τίς συμφορές καί νά μήν περάσουν τή ζωή
τους ὅλη μέσα στή δυστυχία. Φτάνει τό παρελθόν — τότε πού καί
*Ἡ ἀνάγκη νά
ἀποκαταστα-
θῶν τό
γεννηρότερο
οἱ Ἕλληνες.*

ποιό κακό δέν έπεσε άπάνω τους! Πάντα εΐναι πολλές οί συμφορές στό φυσικό τοϋ ανθρώπου, έπινοήσαμε και έμεις άκόμα περισσότερες από τίς άναπόφευκτες : Δημιουργήσαμε στόν ΐδιο τόν έαυτό μας πολέμους και έπαναστάσεις, ώστε άλλοι νά χάνονται παράνομα μέσα στην ΐδια τους τή χώρα, άλλοι σέ ξένους τόπους νά περιφέρονται άλλοι μαζί μέ τά παιδιά και τίς γυναΐκες τους, τέλος πολλοί από τή φτώχεια και τή στέρηση νά υποχρεώνονται νά ύπηρετούν τόν έχθρό και νά πεθαίνουν πολεμώντας μέ τούς φίλους. Για τήν κατάσταση αύτή κανείς ποτέ δέν άγανάχτησε! Για τά φανταστικά βέβαια δράματα, πού συνθέτουν και παρουσιάζουν οί τραγικοί ποιητές, όλοι νιώθουν τήν ύποχρέωση νά συγκινούνται και νά κλαΐν' όταν όμως βλέπουν μπροστά στά μάτια τους νά διαδραματίζονται τραγωδιές άληθινές, φριχτές και άναρίθμητες, αυτές πού φέρνει τοϋ πολέμου ή κατάρα, τόσο μακριά βρίσκονται από τό νά νιώσουν λύπη, ώστε πióτερο χαΐρονται για τό κακό πού προξενεί ό ένας στόν άλλο παρά για τήν προσωπική τους εύτυχία.

169 Δέν άποκλείεται ώστόσο και νά γελάσουν μερικοί μέ τήν άφέλεια μου, πού κάθουμν έδω πέρα και όδύρομν για τή δυστυχία άτομικών περιπτώσεων σέ τέτοιες περιστάσεις, όπου ή Ίταλία όλη έχει γίνει άνω κάτω¹²³, ή Σικελία ύποδουλώθηκε¹²⁴, τόσες πόλεις έχουν παραδοθεΐ στό βάρβαρο¹²⁴ και όλη ή ύπόλοιπη Έλλάδα βρίσκεται πιά μπροστά σέ έσχατους κινδύνους.

170 Άπορωΐ μάλιστα και μέ τή στάση πού κρατούν οί διάφοροι ήγέτες στις πόλεις τίς έλληνικές. Νομίζουν πώς έχουν τό δικαΐωμα νά νιώθουν περηφάνια, τή στιγμή πού ποτέ δέν μπόρεσαν ούτε νά πούν, μά ούτε και νά στοχαστούν τίποτα για τό θέμα αύτό πού έχει τόση σημασία. Έπρεπε δηλαδή αυτοί, άν άξιζαν πραγματικά τή φήμη πού έχουν τώρα, νά αφήσουν κατά μέρος κάθε άλλο ζήτημα και νά καταπιαστούν νά δώσουν γνώμη μονάχα για τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους.

171 Δέν άποκλείεται νά έφερναν κάποιο θετικό άποτέλεσμα και στην περίπτωση όμως πού θά ήταν ύποχρεωμένοι νά άπογοητευθούν, θά άφηναν τά λόγια τους χρησμούς για τίς μελλούμενες γενιές. Τώρα όμως αυτοί πού έχουν τή δόξα τή μεγάλη καταπιάνονται περισπούδαστα μέ τά άσήμαντα ζητήματα και αφήνουν σ' έμās, πού δέν έχουμε σχέση μέ τήν πολιτική, τή φροντίδα νά δίνουμε συμβουλές για θέματα μέ τόση σπουδαιότητα.

Ἐνῶς ὅσο πῖο μικρόψυχοί εἶναι οἱ ἀρχηγοί μας, τόσο πῖο σοβαρά καί πῖο ἀποφασιστικά πρέπει νά ἐξετάζουσι οἱ ἄλλοι τόν τρόπο πού θά ἀπαλλαγούμε ἀπό τίς ἔχθρες πού μᾶς βασανίζουν τώρα. Γιατί τώρα βέβαια μάταια κάνουμε συνθήκες γιά εἰρήνη! Στήν πραγματικότητα δέ ματαιώνουμε ὀριστικά τόν πόλεμο· μόνο τόν ἀναβάλλουμε, καί περιμένουμε τήν εὐκαιρία τήν καλή, πού θά ἔχουμε τή δύναμη νά καταφέρουμε ὁ ἓνας στόν ἄλλο κάποιο χτύπημα ἀνεπαρόρωτο!..

Ὅμως εἶναι ἀνάγκη νά βγάλουμε ἀπό τή μέση τά σχέδια τά ὕπουλα καί νά καταπαιστοῦμε ἐπιτέλους μονάχα μέ τά ἔργα πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά ζοῦμε μέσ στίς πόλεις μας μέ ἀσφάλεια μεγαλύτερη καί νά ἔχουμε ἀνάμεσά μας ἐμπιστοσύνη περισσότερη. Βέβαια νά ἀναπτυχθεῖ τό θέμα αὐτό εἶναι ἀπλό καί εὐκόλο : Δηλαδή εἶναι ἀδύνατο νά ἐξασφαλίσουμε μιᾶ σίγουρη εἰρήνη, ἅμα δέν πολεμήσουμε ὅλοι μαζί ὁμόφωνα τούς Πέρσες· ἀδύνατο νά ὁμονήσουσι οἱ Ἕλληνας, προτοῦ πειθοῦν καί τίς ὠφέλειες ἀπό τόν κοινό ἐχθρό νά ἐπιζητοῦν καί τούς πολέμους μέ τόν ἴδιο ἀντίπαλο νά κάνουν.

Καί ὅταν γίνουσι ὅλα αὐτά καί λείπει ἀπό τή μέση ἡ φτώχεια, πού καταστρέφει τίς φιλίες καί ὀδηγεῖ τούς συγγενεῖς σέ ἀμάχους, ἀναστατώνει ὅλους τούς ἀνθρώπους καί φέρνει τούς πολέμους, δέν εἶναι δυνατό νά μήν ὁμονήσουσι καί νά μήν νιώθουμε ἀγάπη ἀληθινή ὁ ἓνας γιά τόν ἄλλο. Για ὅλους αὐτούς τούς λόγους πρέπει νά κάνουμε τό πᾶν, γιά νά μεταφερθεῖ τό γρηγορότερο ἀπό δῶ ὁ πόλεμος στό χωρο τῆς Ἀσίας. Εἶναι τό μόνο ἀγαθό πού θά ἦταν δυνατό ἴσως νά βγάλουμε ἀπό τούς ἀνόσιους πολέμους μεταξύ μας, ἂν θά τό ἀποφασίζαμε ἐπιτέλους νά ἐκμεταλλευτοῦμε ἐνάντια στούς βαρβάρους γιά τό δικό μας τό καλό τήν πικρή πείρα πού μᾶς ἐξασφάλισαν ἐδῶ.

Ἐνῶς, θά πείτε, θά πρέπει ἴσως ἐξαιτίας τῆς συνθήκης¹²⁶ νά συγκρατηθοῦμε, νά μήν βιαστοῦμε καί νά μήν κάνουμε τήν ἐκστρατεία νωρίτερα ἀπό τήν ὥρα της. Ἐλλωστε οἱ πόλεις πού ἀπόκτησαν αὐτονομία μέ τή συνθήκη αὐτή νιώθουσι εὐγνωμοσύνη γιά τό βασιλιά, γιατί σ' αὐτόν χρωστοῦν αὐτή τήν χάρη· καί ὅσοι πάλι ἔχουσι παραδοθεῖ στά χέρια τῶν βαρβάρων δέν τά βάζουσι παρά μέ τούς Σπαρτιατές πρῶτα καί ὕστερα μέ τούς ἄλλους πού ὑπόγραψαν μαζί τους ἔθρους τῆς εἰρήνης, γιατί πιστεῦναι πῶς αὐτοί εἶναι ἡ αἰτία πού τούς ἀνάγκασ-

¹²⁶ Τό χρέος νά καταλυθεῖ ἡ εἰρήνη τοῦ Ἀντιόχου.

σε να γίνουν οί σκλάβοι τῶν βαρβάρων. Μά ἕνας ἀκόμα λόγος παραπάνω νά διαλύσουμε ἀμέσως τή συμφωνία αὐτή, πού δημιούργησε μιὰ τέτοια γνώμη ἀπαράδεχτη : "Ὅτι δῆθεν ὁ βάρβαρος νοιάζεται τήν Ἑλλάδα καί προστατεύει τήν εἰρήνην¹²⁷, ἐνῶ μερικοί ἀπό μᾶς εἶναι αὐτοί πού τή λυμαίνονται καί τήν καταστρέφουν.

176 Καί τό πιό κωμικό ἀπό ὅλα, ἀπό τά ἄρθρα τῆς συνθήκης περισσότερο σεβόμεστε ἐκεῖνα πού εἶναι τά χειρότερα γιά μᾶς : Αὐτά πού δίνουν στά νησιά μας καί στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης τήν αὐτονομία ἀπό πολύν καιρό τώρα καταπατήθηκαν¹²⁸ καί ἄδικα ἀναφέρονται μέσα στίς στήλες¹²⁹ τῆς συνθήκης· ἐκεῖνα ὅμως πού εἶναι ἡ ντροπή μας καί πού πολλούς ἀπό τοὺς συμμάχους μας ἔχουν ρίξει στή σκλαβιά, μένουν στή θέση τους ἀκλόνητα καί τά σεβόμεστε ἀπόλυτα· καί ὅμως θά ἔπρεπε νά τά καταστρέψουμε ἀμέσως, νά μὴν τά ἀφήσουμε οὔτε μιὰ μέρα, νομίζοντας τα διαταγές τοῦ βασιλιᾶ καί ὄχι ἄρθρα ἰσότιμης συνθήκης. Ποιός τάχα δέν τό ξέρει ὅτι συνθήκη ἔχουμε, ὅταν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἰσότητα¹³⁰ καί δικαιώματα καί γιά τίς δύο μερίδες πού συμβάλλονται, καί διαταγή, ὅταν τό ἕνα μέρος ἀπό τά δύο ἀντίθετα μειοεκτεῖ γιά ὄφελος τοῦ ἄλλου;

177 Γι' αὐτό τό λόγο ἀκριβῶς ἔχουμε ὄλο τό δικαίωμα νά καταγγείλουμε τοὺς πρέσβεις πού διαπραγματεύτηκαν αὐτή τήν εἰρήνη, ἐπειδή, ἐνῶ τοὺς ἔστειλαν οἱ Ἕλληνες, ὑπόγραψαν συνθήκη πού μόνο τοὺς βαρβάρους εὐνοεῖ. Ὡστόσο, εἴτε πίστευαν πῶς ὁ καθένας ἔπρεπε νά διαφεντεύει μόνο τή δικιά του πόλη εἴτε νά ἐξουσιάζει καί τίς χῶρες πού κατακτιήθηκαν στόν πόλεμο ἢ καί νά ἀρκεστεῖ στίς κτήσεις πού εἶχε στά χρόνια τῆς εἰρήνης, αὐτοί εἶχαν χρέος νά ὀρίσουν μιὰ ἀπό τίς τρεῖς αὐτές λύσεις καί νά ὑπογράψουν τή συνθήκη μέ πνεῦμα ἀπόλυτης ἰσοτιμίας καί δικαιοσύνης.

178 Τώρα ὅμως τόσο στήν πόλη τῆ δικιά μας ὅσο καί στῶν Σπαρτιατῶν δέν ἀναγκώρισαν καμιά τιμή· ἀντίθετα ἔρισαν τό βάρβαρο δεσπότη ὅλης τῆς Ἀσίας, σάν νά εἶχαμε πολεμήσει ἐμεῖς γιά λογαριασμό του ἢ σάν νά ἦταν πολὺ παλιά ἡ ἐξουσία τῶν Περσῶν καί ἐμεῖς μόλις πού κατοικήσαμε στίς πόλεις μας· σάν νά μὴν πῆραν τήν τιμή αὐτή τώρα στά τελευταῖα καί σάν νά μὴν εἶχαμε ἐμεῖς ἀπό τά πανάρχαια χρόνια τήν ἐξουσία στήν Ἑλλάδα.

179 Ἐχω μάλιστα τή γνώμη ὅτι μέ αὐτά πού τώρα θά σᾶς πῶ θά ἀποδείξω καθαρά τόσο τήν προσβολή πού ἔγινε σ' ἐμᾶς ὅσο καί τά

πλεονεκτήματα που αποκόμισε ο Πέρσης βασιλιάς. Δηλαδή είναι γνωστό πώς όλη η γη που σκέπει ο ουρανός είναι μοιρασμένη σε δυο μεγάλα τμήματα¹³¹ — τό ένα τό λέν Ἀσία, τό ἄλλο Εὐρώπη. Ὁ βασιλιάς μέ τή γνωστή συνθήκη πήρε στήν ἐξουσία του τό μισό μέρος ὀλόκληρης τῆς γῆς, σάν νά ἔκανε τή μοιρασιά τοῦ κόσμου μέ τό Δία¹³² καί ἔγι ἰσότημη συνθήκη μέ ἀνθρώπους. Καί ὕστερα αὐτή τή θλιβερή 180 συνθήκη μᾶς ὑποχρέωσε νά τή χαράξουμε σέ στήλες λίθινες καί νά τήν καταθέσουμε στά πανελλήνια ἱερά, σάν τρόπαιο πολύ λαμπρότερο γι' αὐτόν ἀπό ὅσα στήνονται στίς μάχες. Καί πράγματι, αὐτά τά τελευταῖα εἶναι γιά κατορθώματα περιορισμένης σημασίας καί ἀποτελέσματα μιᾶς ἴσως τυχερῆς στιγμῆς· οἱ στήλες ἕμως προβάλλουν τό ἀποτέλεσμα ἑνός πολέμου μακροχρόνιου σέ βάρος ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιά ὅλα αὐτά θά πρέπει νά μᾶς πιάσει ἡ ἀγανάκτηση καί νά κοιτάξουμε νά βροῦμε τρόπο νά πάρουμε ἐκδίκηση γιά ὅσα πάθαμε στό παρελθόν καί νά τακτοποιήσουμε τά πράγματα στό μέλλον. Στό κάτω κάτω εἶναι ντροπή σάν ιδιώτης ὁ καθένας νά ἔχουμε στά σπίτια μας γιά δούλους τοὺς βαρβάρους, καί ἀπό τήν ἄλλη ἐπίσημα σάν κράτος νά ἀφήνουμε τόσους ἀπό τοὺς συμμάχους μας νά εἶναι δούλοι ἐκείνων· εἶναι ντροπή αὐτοί που ἔζησαν στά χρόνια τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, γιά τό χατήρι μιᾶς γυναίκας που τοὺς κλέψανε, νά νιώσουν τόσο ὅλοι μαζί τήν προσβολή που ἔγινε, ὥστε νά μή σταματήσουν τόν πόλεμο, παρά μονάχα ἀφοῦ κατάστρεψαν ἀπ' τά θεμέλια τήν πόλη αὐτοῦ που τόλμησε νά τοὺς προσβάλει, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος ἐμεῖς σήμερα, 182 τή στιγμή που καταξευτερίζεται ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα, νά μὴν τοὺς ἐπιβάλλουμε ὅλοι μαζί μιᾶ τιμωρία — ἐνῶ εἶναι στό χέρι μας νά πραγματοποιήσουμε ἀκόμα καί τήν τολμηρότερη εὐχή μας. Ἐξἄλλου μόνο ἓνας τέτοιος πόλεμος εἶναι ἀπό τήν εἰρήνη προτιμότερος : Μοιάζει μέ πανηγυρική πομπή¹³³ παρά μέ ἐκστρατεία καί εἶναι ὠφέλιμος καί γιά ὅσους θέλουν τήν ἡσυχία τους καί γιά κείνους που ἐπιθυμοῦν τόν πόλεμο. Ἐξασφαλίζει, βλέπετε, τή δυνατότητα στοὺς πρώτους νά ἀπολαμβάνουν χωρίς φόβο τά ἀγαθὰ τους, στοὺς ἄλλους πάλι νά ἀποκτήσουν πλούτη πολλά ἀπό τίς ξένες χῶρες.

Μά καί ἀπό κάθε ἄποψη ἂν τό συλλογιστεῖ κανεὶς στά σοβαρά, 183

181 Ὑλικὰ καὶ ἠθικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία.

- θά βρεῖ πώς τέτοιες πράξεις μᾶς ὠφελοῦν πάρα πολύ. Καί πράγματι, μέ ποιούς πρέπει νά πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι πού δέν κατέχονται ἀπό καμιά διάθεση πλεονεξίας, ἀλλά κοιτοῦν μόνο τό δίκαιο; Δέν πρέπει νά τά βάζουν μέ αὐτούς πού καί παλιότερα ἐβλαψαν τήν Ἑλλάδα καί τώρα πάλι τήν ἔχουν στό μάτι καί ὅλο τόν καιρό τρέφουν ἐναντίον
- 184 μας αἰσθήματα μονάχα μίσους; Ποιούς εἶναι φυσικό νά φοβοῦν ὅσοι δέν ἔχουν χάσει ἀκόμα τό φιλότιμό τους ἐντελῶς, ἀλλά διατηροῦν μιά στάλα ἀξιοπρέπειας; Δέν πρέπει νά μισοῦν ἐκείνους πού ἔχουν φορτωθεῖ ἐξουσία μεγαλύτερη ἀπό ὅση γίνεται νά σηκώσει ἡ φύση ἡ ἀνθρώπινη, μόλο πού ἡ ἀξία τους δέ φτάνει οὔτε τοῦς πύθολιους δικούς μας; Καί ἐναντίον τίνων ἔχουν χρέος νά ἐκστρατεύουν αὐτοί πού θέλουν νά δείχνουν εὐσέβεια, μά δέν ξεχνοῦν οὔτε στιγμή καί τό συμφέρον τους; Ὅχι ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί, πού ἔχουν ἀποκτήσει ἀμέτρητα ἀγαθά, μά δέν εἶναι σέ θέση νά τά ὑπερασπίσουν; Ἐ λοιπόν, ὅλους αὐτούς τοῦς ἄνθρωπους συγκεντρώνουν ἀπάνω τους οἱ Πέρσες.
- 185 Ἄλλωστε οὔτε καί τίς πόλεις μας πρόκειται νά λυπήσουμε στρατολογώντας στρατιῶτες ἀπό αὐτές, πράγμα πού τώρα, στόν πόλεμο πού κάνουν μεταξύ τους, ἀναμφισβήτητα τοῦς εἶναι ὀχληρότατο. Εἴμαι μάλιστα βέβαιος ὅτι πολύ λιγότεροι θά θέλουν νά μείνουν ἀπό ὅσους θά ἔχουν τή λαχτάρα νά πάρουν μέρος στήν ἐκστρατεία αὐτή. Ποιός τάχα νέος ἢ καί ἡλικιωμένος θά εἶναι τόσο ἀδιάφορος, ὥστε νά μή δεχτεῖ νά πάρει μέρος σ' αὐτό τό στράτευμα πού θά τό διευθύνουν μαζί Σπαρτιάτες καί Ἀθηναῖοι, πού ὀργανώνεται γιά τήν ἐλευθερία τῶν συμμάχων, πού ξεκινάει μέ τίς εὐχές ὅλης ἀνεξαρτέτως τῆς Ἑλ-
- 186 λάδας, πού ἔχει σκοπό νά τιμωρήσει τοῦς βαρβάρους; Ἀλλά καί πόση φήμη, τί θύμηση θαυμάσια, πόση δόξα πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι θά ἀποκτήσουν ὅσο θά εἶναι ζωντανοί, ἢ θά ἀφήσουν πίσω τους, ἢ θά πεθάνουν, ὅσοι θά ξεχωρίσουν σέ ἕναν ἀγώνα τόσο ἱερό; Καί ἀφοῦ ἐκεῖνοι πού πολέμησαν μονάχα τόν Ἀλέξανδρο¹³⁴ καί δέν κυριεύσαν παρά μιά πόλη μόνο ἀξιώθηκαν τέτοιους λαμπροῦς ἐπαίνους, ποιά ἀνείπωτα ἐγκώμια πρέπει νά περιμένουμε πώς θά δεχτοῦν αὐτοί πού θά κυριαρχήσουν σέ ὅλη τήν Ἀσία; Ποιός ἀπό τοῦς ποιητές ἢ ἀπό τοῦς ῥήτορες δέ θά μοχθήσει καί δέ θά ἐξαντλήσει ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς γνώσεις του μέ τή φιλοδοξία νά ἀφήσει ἀθάνατο

μνημείο στους αιώνες τόσο για τή δικιά του ικανότητα, όσο και για τήν ἀρετή ἐκείνων;

Τώρα πιά; πού βρίσκομαι στοῦ λόγου μου τό τέρμα, δέν ἔχω τήν ἴδια γνώμη πού εἶχα ἔταν τόν ἄρχιζα. Τότε πίστευα πώς θά μπορέσω νά μιλήσω μέ τρόπο ἀντάξιο για ἕνα τέτοιο θέμα· τώρα ὅμως ξέρω καλά πώς δέν τά ἔχω καταφέρει νά φτάσω τή σπουδαιότητά του καί πώς πολλά πού εἶχα στό νοῦ μου νά σᾶς πῶ μοῦ ἔχουν διαφύγει¹³⁵. Δέν ἀπομένει παρά νά προσπαθεῖστε μόνοι σας νά συλλάβετε τήν εὐημερία πού θά ἀποκτήσουμε, ἐάν θά στρέψουμε πρός τούς βαρβάρους τῆς ἠπείρου τόν πόλεμο πού τώρα κάνουμε μεταξύ μας, ἄν μεταφέρουμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας στό χῶρο τῆς Εὐρώπης.

Καί νά μή μείνουν αὐτά πού τώρα ἀκούσατε λόγια μονάχα ἄδεια, ἀλλά, ὅσοι μποροῦν νά τά μεταβάλουν σέ πράξη θετική, νά ξεσηκώσουν μέ ζῆλο ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί νά προσπαθήσουν μέ κάθε μέσο νά ἐπιτύχουν τή συμφιλίωση τῆς πόλης μας καί τῶν Σπαρτιατῶν ὅσοι πάλι διεκδικοῦν μιά θέση ξέχωρη στό χῶρο τῶν ρητόρων, νά πάσουν πιά νά ἀσχολοῦνται μέ τό λόγο μου για τή γνωστή Παρακαταθήκη¹³⁶ καί νά ἀραδιάζουν καί τίς ἄλλες τους γνωστές μικρολογίες· εἶναι καιρός νά βάλουν τά δυνατά τους νά μέ ἀνταγωνιστοῦν σ' αὐτόν ἐδῶ τό λόγο καί νά σκεφτοῦν πῶς θά μιλήσουν μέ τρόπο ἰκανότερο γι' αὐτό τό ἴδιο θέμα, ἔχοντας στό μυαλό τους ὅτι αὐτοί πού δίνου
μεγάλες ὑποσχέσεις δέν πρέπει νά ἐξαντλοῦνται στά μικροζητήματα, δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά εἰσηγοῦνται μέτρα πού δέ θά ἐξασφαλίσουν καμιά προκοπή σ' αὐτούς πού θά πειθοῦν, ἀλλά νά δίνουν συμβουλές πού, ἄν εἰσακουσθοῦν, καί οἱ ἴδιοι θά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή δυσπραγία πού ἔχουν¹³⁷, μά καί στους ἄλλους θά φανοῦν πῶς πρόσφεραν λαμπρές ὑπηρεσίες.

187 *Ἀνακιστολογία
Πρόσκληση
τῶν ρητόρων
για συνεργασία
πάνω στό γνω-
στό θέμα τῆς
ἐκστρατείας.*

188

189

1. Οἱ ἐπισημότερες πανελλήνιες γιορτές ἦταν: Ἡ Ἰσθμια, ποῦ γίνονταν στήν Ὀλυμπία κάθε τέσσερα χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὰ Πύθια στοὺς Δελφούς, κάθε πέντε χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα, τὰ Ἰσθμια στὸν Ἰσθμό, κάθε τρία χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Ποσειδώνα, καὶ τὰ Νέμεα στὴ Νεμέα, κάθε δύο χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Διός. Στὶς γιορτές αὐτές, ἐκτός ἀπὸ τίς θυσίες καὶ τίς ἄλλες λατρευτικές ἐκδηλώσεις, γίνονταν καὶ κάθε λογῆς ἀγῶνες, πνευματικοί, καλλιτεχνικοί καὶ ἰδίως ἀθλητικοί. Οἱ νικητές ἀποκτοῦσαν τιμὴ καὶ δόξα πανελλήνια. Σέ τέτοιες ἐορταστικές συγκεντρώσεις, *πανηγύρεις*, ὅπως τίς ἔλεγαν (ἀπὸ τὸ *πᾶν* καὶ *ἄγυρις* = συνάθροιση), ἀπαγγέλονταν συνήθως καὶ οἱ Πανηγυρικοὶ λόγοι, ποῦ εἶχαν γιὰ θέμα ἢ τὴν κοινὴ γιορτὴ, ποῦ γιόρταζε τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος, ἢ τὸ λαὸ ποῦ ἔκουε, τοὺς προγόνους καὶ τὰ κατορθώματά τους.

2. Ἡ λέξι *σοφιστής* στὰ ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη καὶ γενικότερα στήν ἐποχὴ του δὲν ἔχει φυσικὰ τὴ σημερινή της σημασία — τοῦ ἀνθρώπου δηλ. ποῦ χρησιμοποιεῖ λογικοφανῆ ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει μιὰ παράλογη θέση. Σημαίνει εὐρύτατα τὸν ἄνθρωπο μὲ τίς πνευματικές ἀνησυχίες, αὐτὸν ποῦ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ σέ προβλήματα φιλοσοφικά, ἠθικά, πνευματικά, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ποῦμε τὸ φιλόσοφο, μὲ πρακτικὴ ὅμως κατεύθυνση. Οἱ γνωστοὶ σοφιστές — Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Ἰππίας καὶ ἄλλοι — δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, παρὰ δάσκαλοι ἐκλεκτοὶ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ρητορικῆς, πνευματικοὶ ἄνθρωποι καὶ ἔξοχοι στοχαστές.

3. Ὑπαινιγμὸς στοὺς Ὀλυμπιακοὺς λόγους τοῦ Γοργία καὶ τοῦ Λυσία (ἀπὸ αὐτοὺς σώθηκαν μόνο ἐλάχιστα ἀποσπάσματα). Ὁ πρῶτος ἀπάγγειλε τὸ 392 π.Χ. στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τὸν «Ὀλυμπιακὸν» τοῦ λόγου, ὅπου καλοῦσε τοὺς Ἕλληνας σέ ὁμόνοια καὶ ὕστερα σέ πόλεμο κατὰ τῶν βαρβάρων, μὲ σκοπὸ τὴν κατάληψη τῆς χώρας τους καὶ τὴν ἀποικιακὴ ἐπέκτασι τῶν Ἑλλήνων. Στὴν ἐπόμενη Ὀλυμπιάδα, τοῦ 388 π.Χ., ὁ Λυσίας φαίνεται πὸς ἀπάγγειλε ἐπίσης λόγο καὶ καλοῦσε

τούς Έλληνες νά ένωθοῦν σέ πόλεμο κοινό κατά τοῦ Διονυσίου τῶν Συρακουσῶν. Οἱ δύο αὐτοί λόγοι ὅπωςδῆποτε εἶχαν ἐπίδραση πάνω στόν Παναηγυρικό τοῦ Ἰσοκράτη, πού πραγματεύεται τό ἴδιο θέμα καί κυκλοφόρησε τό 380 π.Χ., μέ τήν εὐκαιρία πάλι μιᾶς Ὀλυμπιάδας.

4. Μέ τήν ἔκφραση δικαστικά ἔγγραφα — καί ὄχι μέ τή γνωστότερη δικανικούς λόγους — νομίζουμε πώς ἀποδίδεται ὀρθότερα τό (αὐτοῦ περι τῶν ἰδίων συμβολαίων) τοῦ κειμένου, διότι ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτη προβάλλεται σαφέστερα καί γίνεται πιά κατανοητή. Ἄλλωστε πολλοί ἀπό τοὺς δικανικούς λόγους εἶναι δουλεμένοι μέ τέτοια τέχνη καί ἐπιμέλεια, ὥστε τίποτε δέν ἔχουν νά ζηλέψουν καί ἀπό τοὺς καλύτερους ἐπιδεικτικούς.

5. Οἱ ἐκλεκτοί εἶναι ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν του. Σ' αὐτούς ἀπευθύνεται ὁ λόγος του καί ἔχει σκοπό νά τοὺς μορφώσει πολιτικά, μά καί νά τοὺς μυήσει στά μυστικά τῆς ρητορικῆς τέχνης. Εἶναι ἀνάγκη λοιπόν νά προσέχει πολύ τόσο στή φραστική διατύπωση, ὅσο καί σέ ὅλη τήν ἀρχιτεκτονική δομή τοῦ λόγου του.

6. Τυπικό μοτίβο στά προοίμια τῶν πιά πολλῶν ρητορικῶν λόγων. Καί ὁ Ἰσοκράτης δέν πρωτοτυπεῖ ὄχι μονάχα στό προοίμιο, ἀλλά καί στή γενική ἐκτέλεση τοῦ θέματος. Οἱ ἰδέες — τό εἴπαμε — ἀποτελοῦν ἐπανάληψη ἀνάλογων ἰδεῶν καί προτάσεων τοῦ Γοργία, πού ὥστόσο προηγήθηκε ἀπό τόν Ἰσοκράτη δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια, σημασία ἕμως ἔχει ὁ ἰδιαιτερός τρόπος πού τίς προβάλλει ὁ τελευταῖος.

7. Εἶναι βέβαιο πώς ὁ Παναηγυρικός ἀπασχόλησε τόν Ἰσοκράτη περι τά δέκα χρόνια. Τόν δούλευε συνέχεια ἀπό τό 390 ὡς τό 380 π.Χ., καί μάλιστα στά πιά δημιουργικά του χρόνια, ἀπό 46 μέχρι 56 χρονῶν.

8. Αὐτό ἀναφέρει καί στό Φίλιππο (§ 84). Ἐκεῖ ὅμως ντρέπεται γιά τήν ἔπαρση αὐτή καί παραδέχεται σχεδόν πώς ἕνας τέτοιος λόγος εἶναι τολμηρός καί ὅπωςδῆποτε ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ἀπειρίας.

9. Γιατί τό ναυτικό τῶν Ἀθηναίων πρόσφερε ὑπηρεσίες ὤψιστες στήν κοινή ὑπόθεση τῶν Ἑλλήνων κατά τά Μηδικά. Ὑστερα ἡ διαγωγὴ τῶν Σπαρτιατῶν μετά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο προκάλεσε τή δυσἀρέσκεια ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Ὅλα αὐτά προετοιμάζουν τή δημιουργία τῆς δεύτερης Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καί ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη τή διευκλόμνε ὅπωςδῆποτε.

10. Ὁ Ἰσοκράτης θέλει νά ἀποδείξει πώς ἡ Ἀθηναϊκή ἡγεμονία εἶναι «πάτριος» ἀλλά καί «βελτίστη» πολιτεία μαζί.

11. Δηλαδή τούς Σπαρτιάτες.

12. 'Ο ύπαινιγμός στρέφεται κατά τῶν Λακεδαιμονίων, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τούς "Ἕλληνες καί ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή τῆς Λακωνίας, ἀφοῦ ἐδιώξαν πρώτα τούς παλιούς κατοίκους τῆς.

13. 'Ο μῦθος περί αὐτοχθονίας εἶναι κοινός στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν. Τόν βρίσκουμε λ.χ. στό Θουκυδίδη (II, 36), στόν Πλάτωνα (Μενέξενος, 237) κ.λ.π. Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης τόν χρησιμοποιεῖ καί ἄλλοῦ (Παναθηναϊκός, § 124—125).

14. Τό σιτάρι.

15. 'Ο μῦθος λέει ὅτι ἡ Δήμητρα, ὅταν ὁ Πλούτωνας τῆς ἔκλεψε τήν κόρη τῆς τήν Περσεφόνη, ἔτρεχε σάν τρελή ἀναζητώντας τήν. Κάποτε ἔφθασε καί στήν Ἀττική, στήν Ἐλευσίνα μάλιστα, καί ὁ βασιλιάς τῆς Κελεός τή φιλοξένησε στό παλάτι του. Γιά νά δείξει τήν εὐγνωμοσύνη τῆς γιά τή φιλοξενία, δίδαξε τή γεωργία στό γιό τοῦ βασιλιά Τριπτόλεμο. Τόν ἔστειλε μάλιστα μέ ἓνα ἄρμα, πού τό ἔσεραν δράκοντες φτερωτοί, νά διαδώσει τούς χρυσοῦς σπόρους σέ ὅλη τήν οἰκουμένη καί νά δίδάξει τή γεωργία στούς ἀνθρώπους.

16. Ἐλευσίνα ἦταν γιορτή πού γινόταν στήν Ἐλευσίνα πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρας ἀπό πολὺ παλιά κάθε τρία ἢ κάθε πέντε χρόνια. Στήν ἱστορική ἐποχὴ κάθε πέντε χρόνια γίνονταν τὰ μεγάλα Ἐλευσίνα καί ἴσως κάθε χρόνο τὰ μικρά. Οἱ γιορτές αὐτές δέν πρέπει νά συγχέονται μέ τὰ Ἐλευσίνα Μυστήρια. Γι' αὐτά δέν ξέρομε παρά ἐλάχιστα πράγματα — τόσο μυστήριο σκέπαζε τήν ὑπόθεση αὐτή, γνωστή μόνο στούς μυημένους, πού ποτέ δέν ἐβγαζαν λέξη. Εἶναι ὡστόσο μᾶλλον βέβαιο πὼς αὐτοὶ σέ κατάσταση ἔκστασης μυστικιστικῆς, ἓνα εἶδος καταληψίας, δέχονταν — ἢ φαντάζονταν πὼς δέχονταν — πληροφορίες γιά τό μέγα πρόβλημα πού συγγλόνιζε τόν ἄνθρωπο ἀπό τή στιγμή πού πρωτοφάνηκε στή γῆ: Γιά τό πρόβλημα τῆς ζωῆς μετὰ θάνατο. Ἡ Δήμητρα, ἡ Κόρη, ὁ Διόνυσος, πού λατρεύονταν στά Μυστήρια αὐτά, ἦταν, λέει, σέ θέση νά ἀπαντήσουν στά ἐναγώνια ἐρωτήματα τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς εἶχαν ἰδιαιτέρως σχέσεις καί μέ τή ζωή καί μέ τόν Ἄδη, μέ τό θάνατο.

17. Πρόκειται γιά τὰ μικρά Ἐλευσίνα.

18. Ἀπαρχές εἶναι ἡ προσφορά στούς θεοὺς ἀπό τούς πρώτους πρώτους καρπούς τῆς χρονιάς. Τό ἔθιμο εἶναι πολὺ παλιό καί συναντιέται τόσο στήν ἐλληνική ὅσο καί στήν ἰουδαϊκή θρησκεία. (Ἐπιζεῖ

καί στίς μέρες μας ένσωματωμένο στό χριστιανικά λατρευτικά έθιμα).

19. Πρόκειται γιά τόν πρώτο έλληνικό άποικισμό, πού έγινε μετά τήν κάθοδο τών Δωριέων καί έφερε τούς "Έλληνες σέ σύγκρουση μέ τούς βαρβάρους τής 'Ασίας. 'Η λύση του οικονομικού — κοινωνικού προβλήματος μέ τόν άποικισμό αποτελεί πίστη βαθιά γιά τόν 'Ισοκράτη, πού τήν προβάλλει κάθε τόσο μέ έπιμονή καί πειστική έπιχειρηματολογία.

20. 'Εννοεί τό πολίτευμα πού καθιέρωσε ό Θησεάς. Αυτός έκανε καί τόν πρώτο συνοικισμό τής 'Αττικής, πού αποτέλεσε τήν 'Αθήνα.

21. Στην 'Ομηρική έποχή, αλλά καί αργότερα, στό φονικά έγκλήματα εφαρμόζονταν ό νόμος τής αυτοδικίας, δηλαδή καθένας είχε τό δικαίωμα νά επιβάλλει σ' αυτόν πού τόν άδίκησε τήν τιμωρία πού ό ίδιος έκρινε δίκαια.

22. Μέ τήν αναπτυγμένη υλική καί πνευματική ζωή, μέ τά άφθονα μέσα ψυχαγωγίας πού διέθετε — μουσικούς καί δραματικούς άγώνες, πανηγύρεις, θρησκευτικές τελετές, άνετα καί ευχάριστα σπίτια κτλ. — μέ τά θαυμάσια έργα τέχνης πού τή στόλιζαν ή 'Αθήνα ήταν πάντα ή λαμπρή πολιτεία, πού εξασφάλιζε άνεση, ευδαιμονία καί περηφάνια στους κατοίκους της.

23. 'Από όλα τά μέρη τής 'Ελλάδας έρχονταν καθημερινά άνθρωποι στην 'Αθήνα, γιά νά βρούν δουλειά καί νά ζήσουν ζωή ανθρώπινή. 'Η τάξη τών μετόικων αποτελεί μάρτυρα άδιάψευστο γι' αυτό.

24. Πρίν από τούς 'Ολυμπιακούς άγώνες γινόταν πάντα σ' όλη τήν 'Ελλάδα ή γνωστή 'Ολυμπιακή έκεχειρία. Σταματούσε δηλ. κάθε έχθροπραξία, γιά νά μπορούν νά πάρουν μέρος στίς γιορτές όλοι οί "Έλληνες. 'Η ανακωχή αυτή κρατούσε ένα μήνα, γι' αυτό λεγόταν καί ιερομηνία.

25. 'Εκτός από τούς άθλητές πού αγωνίζονταν στίς πανελλήνιες γιορτές, καί προπαντός στην 'Ολυμπία, συχνά παρουσίαζαν τά έργα τους καί γνωστοί πνευματικοί άνδρες από όλη τήν 'Ελλάδα. 'Ο 'Ηρόδοτος λ.χ. διάβασε στην 'Ολυμπία μέρος τής 'Ιστορίας του, ενώ ό Γοργίας, ό Λυσίας, ό 'Ιππίας καί άλλοι πολλοί άγόρευαν στον ιερό χώρο.

26. Τά θέατρα, τά διάφορα έργα τέχνης — αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής — κτλ.

27. 'Εκτός από τίς δημόσιες πνευματικές καί καλλιτεχνικές έκδηλώσεις, βοηθοüse πολύ καί ή ιδιωτική πρωτοβουλία νά δίνει ή 'Αθήνα τήν εικόνα κέντρου πνευματικού καί καλλιτεχνικού μέ τρόπο μοναδικό: Τά διάφορα συμπόσια, όπου γίνονταν θαυμάσιες φιλοσοφικές καί φιλολογι-

κές συζητήσεις, τὰ ὀργάνωναν στὰ σπίτια τους ἰδιῶτες. Λένε πὼς τὸ σπίτι τοῦ Περικλῆ ἀποτελοῦσε διαρκῶς ἐστία τέτοιαις πνευματικῆς τροφῆς.

28. Εἶπαμε πὼς τὰ Νέμεα γίνονταν κάθε δυὸ χρόνια, τὰ Ἴσθμια κάθε τρία χρόνια, τὰ Ὀλύμπια κάθε τέσσερα χρόνια καὶ τὰ Πύθια κάθε πέντε χρόνια.

29. Ὁ ὄρος Φιλοσοφία, πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης, δέν ἔχει τὴν ἰδιαιτέρη σημασία πού πῆρε στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη. Εἶναι ταυτόσημος μὲ τὴ λέξη παιδεία καὶ περιέχει τὴν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος γιὰ σκοποῦς πρακτικούς, ἀνθρωπιστικούς, ὅπως ἴσως θά λέγαμε σήμερα.

30. Τὸ ἐγκώμιο τῆς πνευματικῆς Ἀθήνας εἶναι ἀγαπημένος στόχος γιὰ τὸν Ἰσοκράτη, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ λόγου τοῦ ἀποτελεῖ μιά ἀπὸ τίς κορυφές του. Μᾶς ἔρχεται στό νοῦ ὁ περίφημος ὕμνος τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη, ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ, ὅπου καὶ ἐκεῖ ἡ βάση τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου βρίσκεται στὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη τῆς λαμπρῆς πόλης. Ἡ ἰδέα πάλι πὼς οἱ λέξεις Ἐλλάδα καὶ Ἑλληνας ταυτίζονται σχεδόν μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς εἶναι κοινὸς τόπος στὴν ἀρχαία γραμματεία.

31. Κατὰ τὴν ἀττική παράδοση γιὰ τὸν Ἡρακλῆ, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἥρωα τὰ παιδιὰ του, καταδιωγμένα ἀπὸ τὸ βασιλιά τῶν Μυκηνῶν Εὐρυσθέα, ζήτησαν πρῶτα τὴ βοήθεια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τραχίνας καὶ ὕστερα τοῦ Θεσέα τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ τελευταῖος ἀνάλαβε εὐχαρίστως πῶλεμο κατὰ τοῦ Εὐρυσθέα, τὸν ἔπιασε αἰχμάλωτο, ἀφοῦ τὸν νίκησε, καὶ τὸν παράδωσε στὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ, πού τὸν σκότωσαν. Μὲ τὴν ἐπέμβαση λοιπὸν τῶν Ἀθηναίων τὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ ἐξασφάλισαν τὴν κυριαρχία τους στὴν Πελοπόννησο. Στὸ μῦθο αὐτὸν οἱ τραγικοὶ ποιητές τῶν Ἀθηνῶν στήριξαν τίς τραγωδίαις τους γιὰ τοὺς Ἡρακλειδῆς.

32. Πρόκειται γιὰ τὸν πόλεμο τῶν «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας», πού ὑποκίνησε ὁ Πολυνεΐκης, γιὸς τοῦ Οἰδίποδα, κατὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἐτεοκλῆ. Ὁ Ἄδραστος, ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄργους, ἔδωσε τὴν κόρη του στὸν Πολυνεΐκη καὶ βοήθησε τὸ γαμπρό του στὴν ἐκστρατεία. Ὁ μῦθος αὐτός στὰ ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρεται συχνά καὶ σχεδόν πάντα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μῦθο τῶν Ἡρακλειδῶν.

33. Σύμφωνα μὲ τὴ μυθολογία ὁ Ἡρακλῆς ἦταν γιὸς τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀλκμήνης.

34. 'Ο ύπαινηγμός για τήν υποδούλωση τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Λύσανδρο μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (404 π.Χ.).

35. Ξενοφερμένοι εἶναι οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Δωριεῖς, πού κατέβηκαν τελευταῖο ἀπό τοὺς Ἑλληνας (1100 π.Χ.) καί κατάχτησαν χώρα ξένη.

36. Οἱ Ἀθηναῖοι, σύμφωνα μέ τήν ἀθηναϊκή παράδοση, πού ἐπαναλαμβάνεται συνέχεια στά ἐγκώμια τῆς πόλης, εἶναι αὐτόχθονες, γηγενεῖς, γέννημα — θρέμμα τῆς Ἀττικῆς γῆς. (Φυσικά ἡ ἱστορική πραγματικότητα διαψεύδει τήν παράδοση).

37. Σκύθες γιά τοὺς Ἑλληνας εἶναι ὁ λαός πού κατοικοῦσε πέρα ἀπό τό Δούναβη ὡς τό Β. Ὀκεανό. Μ' αὐτούς πολέμησαν καί οἱ Ἑλληνας καί οἱ Πέρσες. Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα χρησιμοποιοῦσαν συχνά Σκύθες γιά ἀστυνομικούς, γιά κλητῆρες, γιά ὑπηρέτες κτλ.

38. Ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως καί ὁ Εὐριπίδης στόν «Ἐρεχθέα», θεωρεῖ τόν Εὐμόλοπο Θράκα βασιλιά, πού ἤρθε νά καταχτήσει τήν Ἀττική μέ ἀφορμή νά βοηθήσει τοὺς Ἐλευσινίους κατά τῶν Ἀθηναίων. Ὅμως σκοτώθηκε στόν ἀγώνα αὐτόν, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ βασιλιάς τῶν Ἀθηναίων Ἐρεχθέας, καί οἱ Ἐλευσίνιοι ὑποτάχθηκαν στοὺς Ἀθηναίους.

Ἄλλη παράδοση θέλει τόν Εὐμόλοπο ἰδρυτῆ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, καί ἀπό αὐτόν κατάγονται οἱ Εὐμολπίδες, τό περίφημο ἱερατικό γένος τῆς Ἐλευσίνας.

39. Πολεμόχαρες γυναῖκες πού τίς τοποθετοῦν στή Θράκη. — Διάφορες παραδόσεις γι' αὐτές προβάλλουν καί διάφορες ἐκδοχές — Ἐκαμαν, λέει, πολλοὺς πολέμους καί πολεμοῦσαν συνήθως ἔφιππες μέ τόξα, ἀσπίδες στρογγυλές καί κυρίως μέ πελέκια ἀμφίστομα. Ὁ Ἡρακλῆς κάποτε ἔκανε ἐκστρατεία ἐναντίον τους καί τόν συνόδεψε μάλιστα καί ὁ Θησεάς. Κατά τόν Ἰσοκράτη (Παναθηναϊκός) ἡ βασίλισσά τους Ἴππολύτη ἀγάπησε τό Θησεά καί ἐκεῖνος τήν πῆρε μαζί του. Λίγα χρόνια μετά οἱ Ἀμαζόνες, γιά νά ἐκδικηθοῦν γιά τήν προσβολή καί νά τιμωρήσουν τή βασίλισσά τους πού τίς πρόδωσε, ἔκαναν ἐκστρατεία κατά τῶν Ἀθηνῶν, ἔπαθαν ὅμως πραγματική πανωλεθρία.

40. Οἱ Σπαρτιάτες δηλαδή.

41. Ἐνοσεῖ βασιικά τόν Ἐπιτάφιο τοῦ Λυσία, πού τόν μιμεῖται sé πολλά ὁ Ἰσοκράτης.

42. Ἡ ἔκφραση «οἱ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντες» χρησιμοποιεῖται κυρίως γιά τοὺς Μαραθωνομάχους.

43. Το θέμα επανέρχεται και σε άλλους λόγους του Ίσοκράτη (Άρεοπαγίτικος, Περί Ειρήνης).

44. Δέν είναι ή πρώτη φορά πού ό Ίσοκράτης δηλώνει ότι ή δόξα αποτελεί τήν άξια ανταμοιβή τών νεκρών ήρώων και μάλιστα ότι αυτή άκριβώς «ή μετά θάνατον εύλογία» αποτελεί ένα είδος άθανασίας, αν δέν είναι ή πραγματική άθανασία. (Φίλιππος § 135, Ευαγόρας § 3. Αρχίδαμος § 109, Ειρήνη § 94).

45. Ό ύπαινιγμός για τους Σπαρτιάτες, πού στά χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου κολάκευαν τους Πέρσες, για να πετύχουν τήν οικονομική βοήθειά τους έναντίον τών Αθηναίων. Για τήν κατάσταση αυτή μάλιστα είχαν άγανακτήσει και επιφανείς Σπαρτιάτες μέ πανελλήνια αίσθήματα, όπως ό ναύαρχος Καλλικρατίδας (Ξεν. Έλλην. I, IV).

46. Έννοεί τήν έκστρατεία του Δάτη και του Άρταφέρνη (490 π.Χ.).

47. Η ιστορική πραγματικότητα, τό γεγονός δηλ. πώς οι Αθηναίοι άμφιταλαντεύτηκαν ένένα μέρες, πριν να συνάψουν μάχη, και πώς οι Σπαρτιάτες περίμεναν τό καινούριο φεγγάρι, για να ξεκινήσουν, δέν εξυπηρετεί έδώ τους σκοπούς του ρήτορα, πού θέλει να εξάρει τό εθνικό φιλότιμο τών Έλλήνων γενικά. Έξάλλου οι λεπτομέρειες αυτές δέν αλλοιώνουν τήν πραγματικότητα, πού όπωσδήποτε δέν απέχει από τήν εικόνα πού προβάλλει έδώ ό Ίσοκράτης.

48. Τ ρ ό π α ι ο ήταν πρόχειρο μνημείο πού έστηναν οι νικητές στο πεδίο τής μάχης. Ήταν συνήθως κορμός δέντρου στημένος κατακόρυφα σε ύψωμα και πάνω του κάρφωναν όριζόντια άλλους κορμούς, από όπου κρεμοΰσαν άσπίδες, κράνη, θώρακες και άλλα πολεμικά λάφυρα.

49. Το στάδιο ίσοδυναμούσε μέ 185 περίπου σημερινά μέτρα.

50. Το 480 π.Χ.

51. Ό Έρόδοτος αναφέρει πώς στις Θερμοπύλες οι Σπαρτιάτες ήταν μόνο 300.

52. Κατά τόν Έρόδοτο 700 Θεσπιείς, κατά τόν Διόδωρο 3.000. Προφανώς στην άρχή οι μαχητές ήταν συνολικά περίπου 4.000, αλλά τήν τελευταία μέρα δέν έμειναν παρά 300 Σπαρτιάτες και 700 Θεσπιείς. — Όλους τους άλλους τους άπόλυσε ό ίδιος ό Λεωνίδας.

53. Ό Ίσοκράτης βρίσκεται σε αντίθεση μέ τόν Έρόδοτο (VIII, 2), πού μιλάει για 281 έλληνικά καράβια, από τά όποια τά 127 ήταν άθηναϊκά.

54. 'Ο 'Ηρόδοτος παραδίδει 1207 καράβια και ό 'Ισοκράτης στόν Παναθηναϊκό (§ 49) τά άνεβάζει πάνω από τά 1300.

55. 'Ο 'Ηρόδοτος άναφέρει σχετικά τόν ύπερβολικό αριθμό τών 1.700.000 άνδρων, πού φυσικά ήταν αδύνατο νά κινητοποιηθεϊ τήν έποχή εκείνη.

56. Τίς ύποσχέσεις αυτές δέν τίς είχε δώσει ό 'Ιδιος ό Ξέρξης, αλλά ό γαμπρός του ό Μαρδόνιος, και μάλιστα μετά τή ναυμαχία τής Σαλαμίνας.

57. Γιατί ενδιαφέρονταν μόνο για τή δικιά τους σωτηρία και αποσύρονταν στήν Πελοπόννησο.

58. Οί κάτοικοι τής Μήλου, τοῦ γνωστοῦ νησιοῦ τών Κυκλάδων, πού ήταν άποικοι τών Λακεδαιμονίων, άρνήθηκαν νά ύπακούσουν στίς έντολές τών 'Αθηναίων, πράγμα πού θεωρήθηκε ως άποστασία από τήν 'Αθηναϊκή Συμμαχία. Τότε, τό 416/5 π.Χ., οί 'Αθηναῖοι κατέλαβαν μέ τή βία τό νησί, έσφαξαν όλο τόν άρσενικό πληθυσμό από τήν έφηβική ηλικία και πάνω, και ύποδούλωσαν τούς άλλους (Θουκυδ. Ε', 84 κ.έ.). 'Η πράξη αυτή είνι από τίς φρικτότερες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου και χαρακτηρίζει τήν ήθική διάλυση πού έφερε ό πόλεμος.

59. 'Η Σ κ ι ώ ν η ήταν σπουδαία πόλη στή σημερινή Κασσάνδρα τής Χαλκιδικής. 'Ηταν μέλος τής 'Αθηναϊκής Συμμαχίας, αλλά άποστάτησε και αυτή στα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, και τό 422 π.Χ. είχε τήν τύχη τής Μήλου από τούς 'Αθηναίους, όταν τήν ξανακατέλαβαν.

60. 'Η πρώτη 'Αθηναϊκή Συμμαχία κράτησε γύρω στα 65 χρόνια, από τό 477 δηλ. π.Χ. μέχρι τήν έκστρατεία στή Σικελία (413 π.Χ.). 'Ο 'Ισοκράτης μιλάει καθαρά γι' αυτό στόν Παναθηναϊκό (§ 56) στόν Πανηγυρικό όμως (§ 106) θά δώσει χονδρικά τόν αριθμό τών 70 χρόνων.

61. 'Ο ύπαιγιμός φυσικά κατά τής σπαρτιατικῆς πολιτικῆς, πού παντοῦ έγκαθιστοῦσε ολιγαρχικά πολιτεύματα, τίς δεκαρχίες.

62. Οί μέ τ ο ι κ ο ι ήταν ξένοι πού κατοικοῦσαν μόνιμα στήν 'Αθήνα για λόγους επαγγελματικούς. Στρατεύονταν ύποχρεωτικά και πλήρωναν ειδικό φόρο, τό με τ ο ί κ ι ο. Δέν είχαν πολιτικά δικαιώματα και άπαγορευόταν νά παντρευόταν 'Αθηναῖες ή νά άποχτοῦν περιουσία άκίνητη. Κάθε μέτοικος ήταν ύποχρεωμένος νά έχει για προσάτη κάποιον 'Αθηναῖο πολίτη, πού τόν εκπροσωποῦσε στίς σχέσεις του μέ τό δημόσιο και μέ τούς ιδιωτες. Μέ τή λέξη με τ ο ι κ ο ι έδω ό 'Ισοκράτης έννοεϊ τήν άχαρη ζωή στό περιθώριο τής δημόσιας ζωῆς.

63. Οι Ἀθηναῖοι στά μέρη πού κατακτοῦσαν ἔφεραν Ἀθηναίους πολίτες ἄπορος καί τούς μοίραζαν μέ κλῆρο τά ἐδάφη. Αὐτοί λέγονταν κ λ η ρ ο ὕ χ ο ι καί διατηροῦσαν ὅλα τά δικαιώματα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη.

64. Μετά τήν ἄλωση τῶν Πλαταιῶν ἀπό τούς Λακεδαιμονίους τό 427 π.Χ. καί μετά τήν καταστροφή τῆς πόλης ἀπό τούς Θηβαίους, ὅσους Πλαταιεῖς ἀπόμειναν οἱ Ἀθηναῖοι τούς ἐγκατέστησαν στή Σκιόνη.

65. Ἐδῶ ἐννοεῖ τούς λακωνίζοντες Ἀθηναίους. Οἱ δεκαρχίες ἦταν ὀλιγαρχικές κυβερνήσεις ἀπό δέκα ἄνδρες, πού ἐγκατέστησε ὁ Λύσανδρος μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου στίς συμμαχικές πόλεις τῶν Ἀθηναίων, κυρίως στά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, γιά νά τίς κυβερνοῦν μέ τή βοήθεια πάντα ἐνός Σπαρτιάτη ἀρμοστή. (Ξεν. Ἑλλην. III, 5, 13 — Φίλιππος § 95 — Παναθηναϊκός § 54 καί 68).

66. Μέ πραγματικά διπλωματική λεπτότητα ὁ Ἰσοκράτης ἀποφεύγει νά θίξει τούς Σπαρτιάτες, ἀφοῦ κηρύττει τήν ἀνάγκη νά ὁμοιοῦσιν οἱ ἑλληνικές πόλεις. Πολύ εὐστοχα ἀποδίδει κάθε συμφορά, πού ἔγινε στήν Ἀθήνα τήν ἐποχή τῶν Τριάντα Τυράνων, μόνο στούς λακωνίζοντες συμπολίτες του.

67. Ἐννοεῖ τό Λύσανδρο, πού ἐγκατέστησε τίς δεκαρχίες. Ἦταν γιός τοῦ Ἀριστοκλείτου, ἀλλά ἀπό τή μάνα του δέν ἦταν γνήσιος Σπαρτιάτης, γι' αὐτό λεγόταν «μόθαξ» ἢ «μόθων». Οἱ μόθακες ἦταν βέβαια ἐλεύθεροι, μά ὄχι γνήσιοι Σπαρτιάτες. Ἐδῶ τό «εἰλωτες» ἀποτελεῖ φυσικά ρητορική ὑπερβολή.

68. Οἱ Ἀθηναῖοι φημίζονταν ὡς φιλόδοκοι.

69. Ὁ Ξενοφώντας ἀναφέρει σχετικά ὅτι οἱ Τριάντα Τύρανοι, μέσα σέ ὀκτώ μῆνες πού κράτησε ἡ ἐξουσία τους, σκότωσαν πύ πολλοίς πολίτες ἀπό ὅσους οἱ ἔχθροί τῶν Ἀθηναίων σέ διάστημα δέκα χρόνων.

70. Τό κατηγορητήριον τοῦ Ἰσοκράτη κατά τῶν δεκαρχῶν καί γενικότερα κατά τῆς ὀλιγαρχίας εἶναι ιδιαίτερα ἐντονο καί κρύβει ξεχωριστό πάθος. Γι' αὐτό ἴσως ὁ Πανηγυρικός θεωρήθηκε ἀριστοῦργημα πολιτικῆς κριτικῆς.

71. Ὁ Ἰσοκράτης προσπαθεῖ νά ὑποβάλει τήν ἰδέα ἐνός διατάγματος, σάν αὐτό πού ψηφίστηκε τό 377 π.Χ. καί πού ἀπαγόρευσε τούς δασμούς στίς συμμαχικές πόλεις, καθώς καί τίς φρουρές, τίς κληρουχίες καί γενικά τήν ἀθηναϊκή ἰδιοκτησία σέ συμμαχικό ἔδαφος. Τό διάταγμα αὐτό θά θεμελιώσει τό δεύτερο ἀθηναϊκό συνασπισμό.

72. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη, πού ἔγινε τό 387 π.Χ. Ἐγίνε μέ τίς προσπάθειες τοῦ Σπαρτιάτη ναύαρχου Ἀνταλκίδα καί ἀποτελεῖ συμφωνία πρωτάκουστη! Μέ αὐτήν ὁ Πέρσης βασιλιάς Ἀρταξέρξης κρατοῦσε τίς Μικρασιατικές πόλεις, τήν Κύπρο καί τίς Κλαζομενές. Οἱ Ἑλληνικές πόλεις θά ἔμεναν ἐλεύθερες καί ἀνεξάρτητες, ἐκτός ἀπό τά νησιά Λήμνο, Ἰμβρο καί Σκύρο, πού θά ἀνήκαν, ὅπως καί πρῖν, στούς Ἀθηναίους, καί ἀπό τή Μεσσηνία, πού θά τήν κρατοῦσε ἡ Σπάρτη. Ἀπειλοῦσε ἀκόμα ὁ Πέρσης βασιλιάς ὅτι θά ἐπιβάλλει τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης μέ τή βία στήν Ἑλλάδα καί ἀνάθετε τήν ἐφαρμογή της στούς Σπαρτιάτες, πού, ἀπό τό μίσος τους γιά τήν Ἀθήνα, ἔγιναν ἡ αἰτία νά ὑπογραφεῖ αὐτή ἡ ἄθλια συνθήκη. Εὐτυχῶς ὅμως γιά τήν Ἑλλάδα, δέν κράτησε πολύ.

73. Στρατεύματα μισθοφορικά, πού ὀργάνωσαν τίς πόλεις λόγω τῶν πολιτικῶν ταραχῶν, λυμαίνονταν τά πάντα καί δημιουργοῦσαν παντοῦ βαριά ἀτιμόσφαιρα στρατοκρατίας.

74. Ἡ Φάσηλις ἦταν πόλη παραλιακή στά σύνορα μεταξὺ Λυκίας καί Παμφυλίας. Ἐνας ἀπό τοὺς ὅρους τῆς λεγόμενης «Κιμωνείου Εἰρήνης» (449 π.Χ.) — πού μᾶλλον ἦταν μιᾶ ἀπλή συμφωνία — ἦταν ἡ ὑποχρέωση τῶν Περσῶν νά μὴν πλέουν πέρα ἀπό τή Φασήλιδα, δηλ. στήν ἀνοιχτή θάλασσα. Ἐτσι ἡ κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου, βαθύτερη αἰτία τῶν Μηδικῶν πολέμων, περνοῦσε πιά ἀδιαφιλονίκητη στόν ἀθηναϊκό στόλο.

75. Ἐννοεῖ τήν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στούς Αἰγῶς Ποταμούς τό 405 π.Χ.

76. Τῆ ναυμαχία τῆς Κνίδου (394 π.Χ.), ὅπου ὁ περσικός στόλος, μέ ναύαρχοις τό Φαρνάβαζο καί τόν Ἀθηναῖο Κόνωνα, νίκησε τό στόλο τῶν Σπαρτιατῶν.

77. Σύγκριση ἀνάμεσα στήν Κιμώνειο καί τήν Ἀνταλκίδειο Εἰρήνη.

78. Τό κείμενο ἔχει τή λέξη «εἰπίσταθμος», πού μᾶλλον ἀποτελεῖ μετάφραση στά ἑλληνικά τῆς περσικῆς λέξης σατραπης. Σατραπες ἦταν οἱ διοικητές τῶν εἰκοσι μεγάλων διοικητικῶν περιφερειῶν, τῶν σατραπειῶν, τοῦ περσικοῦ κράτους. Ἡ αὐταρχικότητα καί ἡ αὐθαιρεσία πού συχνά τοὺς χαρακτηρίζε ὀδήγησε στή σημασιολογική ἀλλοίωση τῆς λέξης, ὅπως τήν ξέρουμε σήμερα ἐμεῖς.

79. Τόν Πελοποννησιακό (431 — 404 π.Χ.).

80. Μέ τήν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

81. Οἱ ἀγοραστοὶ δοῦλοι, οἱ ἀργυρώνητοι, ἦταν πάντα σέ χειρό-

τερη μοίρα από εκείνους που γεννιοῦνταν μέσ στό σπίτι τοῦ ἀφέντη τους, τούς «αἰκότεριβες».

82. Ἡ κατάσταση τῶν δούλων στήν Ἀθήνα ἦταν ὅπωςδῆποτε πύ ἀνθρωπινή: τό ἀφεντικό δέν εἶχε δικαίωμα ζωῆς ἢ θανάτου ἀπάνω τους καί ὅπωςδῆποτε ἀπόφευγαν νά τούς κακοποιήσουν. Τούς ὀνόμαζαν μάλιστα παῖδας ἢ οἰκέτας. Ὁ δούλος εἶχε τό δικαίωμα, στήν περίπτωση πού ὁ κύριός του τοῦ φερόταν παράνομα ἢ βάρβαρα, νά καταφύγει στό νάο τοῦ Θησέα ἢ σέ ἄσυλο ἀπαραβίαστο καί νά ζητήσει νά πωληθεῖ σέ ἄλλον ἀφέντη.

83. Ὑπαινιγμός πιθανόν γιά τό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Σπάρτη στό διωξίμο τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀπό τήν Ἀθήνα. Ὁ Πλούταρχος ἄλλωστε ἀναφέρει πώς καμιά πολιτεία δέν ἦταν τόσο «μισοτύραννος», σάν τήν πολιτεία τῶν Λακεδαιμονίων, πού ἔδιωξε τούς Κυψελίδες ἀπό τήν Κόρινθο, τό Λύγαμιν ἀπό τή Νάξο, τούς Πεισιστρατίδες ἀπό τήν Ἀθήνα, τόν Αἰσχίνη ἀπό τή Σικυώνα.

84. Ἡ Μαντίνεια, πόλη τῆς ἀνατολικῆς Ἀρκαδίας, καταστράφηκε ἀπό τούς Σπαρτιάτες τό 385 π.Χ. καί οἱ κάτοικοί της διασκορπίστηκαν σιά χωριά.

85. Τήν Καδμεία, τήν ἀκρόπολη τῶν Θηβῶν, τήν κατέλαβε ὁ Φοιβίδας, Λακεδαιμόνιος στρατηγός, τό 382 π.Χ.

86. Ἡ πολιορκία τῆς Ὀλύνθου κράτησε ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 382 ὡς τό καλοκαίρι τοῦ 379 π.Χ. καί τοῦ Φλιούντα ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 381 ὡς τήν ἄνοιξη τοῦ 379 π.Χ. Ἐπομένως τή χρονιά πού κυκλοφόρησε ὁ Πανηγυρικός ἡ πολιορκία συνεχίζεται. Ἡ Ὀλύνθος εἶναι ἡ γνωστή πόλη στή Χαλκιδική, πού κατάστρεψε ὁ Φίλιππος τό 348 π.Χ., καί ὁ Φλιούντας βρισκόταν στά Β.Δ. τῆς Νεμέας.

87. Ὁ Ἀμύντας, ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας καί πατέρας τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', βοήθησε τούς Σπαρτιάτες στόν πόλεμο κατά τῶν Ὀλυθίων. Ὁ Διονύσιος, ὁ πρεσβύτερος πάλι ἦταν σύμμαχος τῆς Σπάρτης σέ ὅλη σχεδόν τή διάρκεια τῆς ἐξουσίας του. Ἡ Σπάρτη τέλος ἀπό τό 392 π.Χ. καί κυρίως μετά τήν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.) διατηροῦσε πάντα καλές σχέσεις μέ τούς Πέρσες, γιατί ὑπολόγιζε στή βοήθειά τους γιά τήν ἐπιβολή της στήν Ἑλλάδα.

88. Ἐπίτηδες ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης μεταχειρίζεται τίς λέξεις ἐῖλωτες καί περῖοικοι, γιά νά δώσει ἔμφαση στό λόγο του. Εἶναι γνωστό πώς ἐῖλωτες εἶναι οἱ παλιοί κάτοικοι τῆς Σπάρτης, πού

ἀντιστάθηκαν στους Δωριείς και τελικά έγιναν δούλοι τους, χωρίς να έχουν κανένα απολύτως δικαίωμα: περίοικοι πάλι είναι αυτοί που υποτάχτηκαν χωρίς αντίσταση και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή γύρω από τη Σπάρτη διατηρώντας μερικά προνόμια.

89. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη παράδινε, ὅπως εἶπαμε, τὴν Κύπρο στὸν Πέρση βασιλιά, γι' αὐτὸ ὁ Εὐαγόρας, ὁ βασιλιάς τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, κήρυξε τὴν ἀνεξαρτησία του καὶ ἀγωνίστηκε σκληρὸ καὶ μακροχρόνιο ἀγώνα — βάσταξε πεντέξι χρόνια — κατὰ τῶν Περσῶν. Τέλος μὲ τὴ βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν πού πέτυχε μπόρεσε νὰ δημιουργήσει εὐνοϊκὲς συνθήκες, πού τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ υπογράψει μιὰ ἐντιμὴ εἰρήνη. Τὴ στάση τοῦ Εὐαγόρα ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν τὴν ἀντιμετώπισε, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἰσοκράτης, μὲ μισθοφορικὸ στρατὸ Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ ἰωνικὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας.

90. Ὁ Πέρσης σατράπης πού διεύθυνε τίς ἐπιχειρήσεις κατὰ τοῦ Εὐαγόρα.

91. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού ἀναγνώριζε στὸν Πέρση βασιλιά τὴν κυριαρχία στὴ Μ. Ἀσία, στίς Κλαζομενές καὶ στὴν Κύπρο (Ξεν. Ἑλλην. V, 1, 31), ὅπως ἀναφέραμε στὸ σχόλ. 72.

92. Ἡ Χίος ἦταν σύμμαχος πιστὴ τῶν Ἀθηναίων ὡς τὸ 412 π.Χ.

Τότε, μετὰ τὴν καταστροφὴ στὴ Σικελία, ἀποστάτησε καὶ προσχώρησε στὴ συμμαχία τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλὰ μετὰ τὴ νίκη τοῦ Κόνωνα στὴν Κνίδο (394 π.Χ.) ξαναγύρισε στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία καὶ ἔθεσε τὸ στόλο τῆς στὴ διάθεση τοῦ νικητῆ.

93. Ἐγινε ἐπὶ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περσίας Ἀρταξέρξης τοῦ Μνημόνα (405 - 359 π.Χ.). Τὸ ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καὶ στὸν «Φίλιππο» (§ 101): Ὁ βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου Ἀχόρις κατάρφερε τὸ 382 π.Χ. νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς Πέρσες νὰ ὑποχωρήσουν. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸ οἱ Αἰγύπτιοι πῆραν θάρρος καὶ ἄρχισαν ἐπιδρομὲς καὶ κατὰ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἀναφέρεται σχετικὰ πῶς ἀπόσπασαν πολλὲς πόλεις τῆς Συρίας.

94. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Εὐαγόρα εἶχε τελειώσει μᾶλλον ἀπὸ τὸ 381 π.Χ. Ἡ δὲν ἔχει λοιπὸν πληροφορηθεῖ τὸ γεγονός ὁ Ἰσοκράτης ἢ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ γράφτηκε νωρίτερα καὶ δὲ διορθώθηκε τὸ 380 π.Χ., ὅταν κυκλοφόρησε ὁ Πανηγυρικός.

95. Πρόκειται πάλι γιὰ τὴ γνωστὴ ναυμαχία τῆς Κνίδου, τὸ 394 π.Χ., ὅπου οἱ Πέρσες, μὲ ναύαρχο τὸν Κόνωνα, νίκησαν τοὺς Σπαρτιατές, καὶ ἀπὸ τότε ἢ Ἀθήνα ἀπόκτησε ξανά τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα. Τὸ

γεγονός αυτό τό είχε αναφέρει καί στήν § 119, τώρα ἔμως τό φωτίζει διαφορετικά, γιατί ἄλλος εἶναι ὁ στόχος του.

96. Ὁ περσικός στόλος δέν τολμοῦσε νά ανοιχτεῖ στό πέλαγος, γιατί φοβόταν τά 120 πλοῖα τῶν Λακεδαιμονίων. Ὁ Κόνωνας πάλι μέ τά 40 πλοῖα του ὀπωσδήποτε ἔμεινε παγιδευμένος, ἂν ὄχι τρία, δυό τουλάχιστο χρόνια.

97. Ἡ Κορινθιακή Συμμαχία, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό Ἀθηναίους, Βοιωτούς, Κορινθίους καί Ἀργεῖους, ἔγινε μέ σκοπό νά δημιουργηθεῖ κοινό μέτωπο κατά τῶν Σπαρτιατῶν. Ἀκολούθησε — τό 395 π.Χ. — ὁ Κορινθιακός πόλεμος, πού ἀνάγκασε τοὺς Λακεδαιμονίους νά ἀνακαλέσουν τόν Ἀγησίλαο ἀπό τή Μ. Ἀσία. Μόνο τότε πήραν θάρρος οἱ Πέρσες καί ἀποτόλμησαν τή ναυμαχία τῆς Κνίδου.

98. Ἰκνωτάτος Σπαρτιάτης ναύαρχος πού ἀντικατέστησε τό Θίβρωνα, ὅταν ἐκεῖνον τόν ἀνακάλεσαν στή Σπάρτη ὕστερα ἀπό τίς κατηγορίες τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι ἄφηνε τά στρατεύματά του νά τίς λεηλατοῦν (βλ. σχολ. 101), καί πολέμησε στή Μ. Ἀσία ἀπό τό 399 ὡς τό 397 π.Χ.

99. Ὁ Δράκοντας ὁ Πελληνέας ἦταν κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Δερκυλίδα καί ἔγινε κυβερνήτης τοῦ Ἀταρνέα — εὐφορῆς περιοχῆς στά αἰολικά παράλια ἀπέναντι στή Λέσβο — μετά τήν ἄλωσή του ἀπό τό Δερκυλίδα (Ξεν. Ἑλλην. III, 2, 11).

100. Χώρα τῆς Β.Δ. Μ. Ἀσίας κοντά στή Βιθυνία καί στήν Τρωάδα.

101. Σπαρτιάτης στρατηγός, πού εἶχε σταλεῖ πρῶτος τήν ἀνοιξη τοῦ 399 π.Χ. στή Μ. Ἀσία, μέ 5000 πεζοὺς καί 300 Ἀθηναίους ἵππεις, γιά νά ἐλευθερώσει τίς ἑλληνικές πόλεις ἀπό τόν περσικό ζυγό. Ὅμως τόν κατηγόρησαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ἄφηνε τό στρατεύμα του νά λεηλατεῖ τίς πόλεις τους, καί οἱ Σπαρτιάτες τόν ἀνακάλεσαν καί τόν καταδίκασαν σέ ἐξορία, ἀφοῦ στό μεταξύ τόν ἀντικατέστησαν μέ τό Δερκυλίδα.

102. Τό στρατεύμα τοῦ Κύρου, οἱ Κύριοι, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, ἦταν 13 χιλ. Ἕλληνες μισθοφόροι, πού εἶχαν πάρει μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου τοῦ νεώτερου κατά τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξη. Τοὺς ὀνόμαζαν καί Μυρίοις μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν 10 χιλ. Ἀπό αὐτούς, ὕστερα ἀπό πολλά δεινά καί ταλαιπωρίες τρομερές, μόνο 5 - 6 χιλ. περίπου ἔφτασαν στόν Εὐξείνιο Πόντο, μέ ἀρχηγό τους τόν Ξενοφῶντα, καί μετά στήν Προποντίδα, ὅπου ἔσμιζαν μέ τό στρατεύμα τοῦ Θίβρω-

να. (Ἡ ὑπόθεση εἶναι γνωστή ἀπό τήν «Κύρου Ἀνάβασιν» τοῦ Ξενοφῶντα. ἔπου μέ ἐξαιρετική παραστατικότητα γίνεται ἡ ἀφήγηση τῆς ἄτυχης ἐκστρατείας τοῦ Κύρου κατὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἀρταξέρξη, ὁ θάνατός του καί κυρίως τά βάσανα καί οἱ ταλαιπωρίες πού ἀντιμετώπισαν οἱ Ἕλληνες, γιά νά γυρίσουν πίσω ἀπό τά βᾶθη τῆς Ἀσίας στό Μικρασιατικά παράλια).

103. Μεγάλος ποταμός τῆς Μ. Ἀσίας, πού πηγάζει ἀπό τόν Ἀντίταυρο καί χύνεται στόν Εὐξείνιο. Χρησίμευε γιά σύνορο ἀνάμεσα στή χώρα τῆς Λυδίας καί τῆς Περσίας.

104. Ὁ Ξενοφώντας λέει πώς οἱ Ἕλληνες πού πῆραν μέρος στή μάχη κοντά στό Κούναξα, ἔπου σκοτώθηκε ὁ Κύρος, ἦταν 12.900 ἄνδρες (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. 1, 7, 10). 6000 ἦταν αὐτοί πού ἀπόμειναν τελικά καί γύρισαν ξανά στήν Προποντίδα (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. VII, 7, 33).

105. Ἐνοσεῖ τόν Ἀριαῖο, τόν ὑπαρχηγό τοῦ Κύρου, καί τοὺς ἄλλους Πέρσες, πού ἐγκατέλειψαν τοὺς Ἕλληνες μετὰ τό θάνατο τοῦ Κύρου καί πῆγαν μέ τό μέρος τοῦ Ἀρταξέρξη.

106. Ὁ Τισσαφέρνης, μέ δόλο καί παρά τή συνθήκη πού ὑπῆρχε, ἔπιασε ὅλους τοὺς στρατηγούς τῶν Ἑλλήνων καί τοὺς σκότωσε. Ὅλα τά γεγονότα αὐτά τά περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια ὁ Ξενοφώντας — πού εἶχε πάρει καί ὁ ἴδιος μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου — στήν «Ἀνάβασιν» του, ἔπως ἀναφέραμε στό σχόλιο 102.

107. Ὑπαινεγμός γιά διάφορα συμβάντα ἀπροσδόκητα, ἔπως ἡ σύλληψη τοῦ Κόνωνα τό 392 π.Χ. κατὰ διαταγή τοῦ σατράπη Τειριβάζου.

108. Στή Μυκάλη τό 479 π.Χ., ἀπό τόν Κίμωνα στόν Εὐρυμέδοντα κτλ.

109. Στό Μαραθῶνα τό 490 π.Χ., στή Σαλαμίνα τό 480 π.Χ. καί στός Πλαταιεῖς τό 479 π.Χ.

110. Ὁ Ξέρξης, μετὰ τήν καταστροφή τοῦ στόλου του στή Σαλαμίνα, γύρισε πανικόβλητος σέ ἄθλια κατάσταση στή χώρα του.

111. Ἀπό τοὺς Ἕλληνες μισθοφόρους τοῦ Κύρου, τοὺς Μυρίους, πού στό Κούναξα τό 401 π.Χ. νίκησαν τοὺς βαρβάρους πού ἦταν ἀπέναντί τους καί τοὺς κατατρόπωσαν. Ἀλλά καί ὕστερα, παρά τήν ἄθλια κατάσταση πού βρέθηκαν οἱ Ἕλληνες, οἱ Πέρσες δέν τόλμησαν νά τοὺς ἀντιμετωπίσουν ἀνοιχτά.

112. Μέ ἀληθινὸ πάθος ὁ Ἰσοκράτης προβάλλει τίς ιδέες του γιά τήν ἠθική ἀνύψωση τοῦ ἀτόμου καί τῶν πολιτειῶν. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀνθρώπινη,

ἀξιοπρέπεια, ὁ αὐτοσεβασμός, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ἀποτελοῦν ἀξίες ἀπαράβατες, ποὺ χαρακτηρίζουν τίς πολιτισμένους κοινωνίες. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴν ἄξεστη καὶ ἀνελεύθερη περσικὴ κοινωνία καὶ στὴν πολιτισμένη, τὴν ἐλεύθερη, τὴ θρεμμένη μὲ τὰ μεγάλῃ ἀνθρωπιστικά ἰδεώδη ἑλληνικὴ πολιτεία εἶναι φανερὴ καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὴ χαρακτηριστικά καὶ πολὺ πειστικά.

113. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σατράπεις τῆς Περσίας, ὁ Τιθραύστης, τὸ 395 π.Χ. ἔδωσε στὸν Ἀγχισίλαο 30 τάλαντα, γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ σατραπεία του. Τὸ τάλαντο ἦταν μονάδα νομισματικῆ, ποὺ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 6000 ἀττικές δραχμές.

114. Μικρὴ πόλη τῆς Μυσίας ἀπέναντι στὴ Λέσβο.

115. Πρόκειται γιὰ ὑπερβολή. Στὴν πραγματικότητα ὁ Κόνωνας πιάστηκε τὸ 392 π.Χ. ἀπὸ τὸ σατράπη Τειρίβαζο καὶ φυλακίστηκε, γιὰτὶ ἐνεργοῦσε ἀντιδρώντας στὰ σχέδια τῶν Περσῶν. Μπόρεσε ὅμως νὰ δραπέτευσει καὶ βρῆκε καταφύγιο στὴν Κύπρο, ὅπου καὶ πέθανε, κοντὰ στὸν Εὐαγόρα.

116. Ὁ Θεμιστοκλῆς, καταδιωγμένος ἀπὸ τὴν πατρίδα του μὲ διαβολές τῶν Σπαρτιατῶν, πὼς δῆθεν βρισκόταν σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τὸν Παυσανία, γιὰ νὰ παραδώσουν τὴν Ἑλλάδα στοὺς Πέρσες, πῆγε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρταξέρξη, γιοῦ τοῦ Ξέρξη. Τοῦ θύμιζε τίς δῆθεν ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε στὸν πατέρα του κατὰ τὰ Μηδικὰ καὶ ἐκεῖνος τὸν δέχτηκε πρόθυμα, τὸν φόρτωσε δῶρα πολὺτιμα καὶ τοῦ χάρισε μάλιστα τρεῖς πόλεις: τὴ Μαγνησία, τὴ Λάμψακο καὶ τὴ Μυούντα, καὶ ζοῦσε ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους πλουσιοπάροχα ὡς τὸ θάνατό του.

117. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ὁ Λυκοῦργος (σπὸ λόγου του κατὰ Λεωκράτους) παραδίδουν πὼς ὅλοι γενικά οἱ Ἕλληνες ὀρκίστηκαν μετὰ τὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν νὰ μὴν ἀνοικοδομήσουν ποτὲ τὰ ἱερά, ποὺ κἀηκαν ἢ γκρεμίστηκαν κατὰ τὰ Μηδικὰ, νὰ τὰ ἀφήσουν ὅπως εἶναι, γιὰ νὰ θυμίζουν στὶς μελλούμενες γενιές τὴν ὠμότητα καὶ τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων. Ἡ ἔποψη τοῦ Ἰσοκράτη ὅμως φαίνεται ἀκριβέστερη, γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ πὼς στὴν Ἀθήνα ἀνοικοδομήθηκαν ὅλα τὰ ἱερά.

118. Οἱ Εὐμολπίδες καὶ οἱ Κήρυκες εἶναι δύο παλιές ἱερατικὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔβγαζαν οἱ ἱερεῖς τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα. Συνδέονται κατὰ κανόνα, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ μυστήρια, καὶ εἶχαν χωρὶς ἄλλο πολὺ μεγάλῃ δύναμη, ποὺ ἐπεκτεινόταν πανίσχυρη ἀκόμα καὶ σὲ θέματα πολιτικά.

119. Είναι βέβαιο πώς τά ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, πού ἔχουν ἄφθο-
νο ἠθικοπλαστικό καί παιδαγωγικό ὕλικό, διδάσκονταν συστηματικά σά
παιδιά τῆς Ἀθήνας. Γνωστή εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιά
τήν Ἰλιάδα, πού τήν κουβαλοῦσε πάντοτε μαζί του.

120. Πολύ πλούσια πόλη τῆς Φοινίκης, ἐμπορικό κέντρο ὅλου τοῦ
τότε γνωστοῦ κόσμου. Φαίνεται ὅτι πρός στιγμήν ὁ Εὐαγόρας τῆς Κύ-
πρου ἔγινε κύριος τῆς Τύρου.

121. Φαίνεται πώς ὁ Ἐκατόμνωσ ὑποστήριξε κρυφά μέ χρήματα
τήν προσπάθεια τοῦ Εὐαγόρα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν περσικό ζυγό— ἡ
τουλάχιστον κράτησε μιᾶ εὐνοϊκή γιά τόν Εὐαγόρα οὐδετερότητα. Ἐνας
ἀπό τοὺς ἀπογόνους του ἀργότερα, ὁ Ἰδριέας, (Φίλιππος, § 103), ἦταν
πρόθυμος, κατά τόν Ἰσοκράτη, νά βοηθήσει τόν ἑλληνικόν ἀγώνα ἐνάντια
στοὺς βαρβάρους.

122. Ἐννοεῖ τοὺς Ἴωνες, πού τοὺς ἐγκατέλειψαν οὐσιαστικά οἱ
Ἕλληνες κατά τήν Ἴωνική Ἐπανάσταση : Οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Ἐρε-
τριεῖς τοὺς πρόσφεραν βοήθεια ὑποτονική, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες ἀρνήθη-
καν καθαρὰ νά τοὺς ἐνισχύσουν. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ὑποκύψουν οἱ
Ἴωνες καί νά ὑποταχθοῦν στοὺς Πέρσες.

123. Ἀπό τό Διονύσιο, τόν τύραννο τῶν Συρακουσῶν, πού τόν
βοηθοῦσαν καί οἱ Σπαρτιάτες (§ 126).

124. Στό Διονύσιο καί στοὺς Καρχηδονίους.

125. Μέ τήν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.). Ὁ Ἰσοκράτης δέν
κουράζεται νά κάνει διαρκῶς δριμύτατη κριτική γιά τήν «εἰρήνη τῆς
ντροπῆς», ἀφοῦ ὁ σκοπός του εἶναι νά παρουσιάσει τοὺς Σπαρτιάτες
ὡς ὑπονομευτές τῆς τιμῆς καί τῆς ἀξιοπρέπειας τῶν Ἑλλήνων.

126. Τῆς συνθήκης τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

127. Ὁ βασιλιάς τῆς Περσίας ὡς ἐπιτηρητής εἶχε τό δικαίωμα νά
παρακολουθεῖ καί νά ἐλέγχει μήπως παραβιαστεῖ κανένα ἀπό τά ἄρθρα
τῆς συνθήκης.

128. Μέ τήν τακτική τῶν Σπαρτιατῶν, πού κατέλαβαν τήν ἀκρό-
πολη τῶν Θηβαίων καί ἀνοιξαν πόλεμο στήν Ὀλυμπο μέ κάποιον πρόσχη-
μα : Οἱ Ὀλύμπιοι πίεζαν τήν Ἀκανθο καί τήν Ἀπολλωνία νά πολεμή-
σουν μαζί τους κατά τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα τῆς Μακεδονίας. Οἱ δύο πό-
λεις, γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς πιέσεις, ζήτησαν τή βοήθεια τῶν Σπαρ-
τιατῶν, πού βρῆκαν ἀφορμή νά κηρύξουν τόν πόλεμο στήν Ὀλυμπο.

129. Οἱ συνθήκες, γιά νά ἔχουν πιά πλατιά δημοσιότητα, χαράσ-

σταν από τούς αρχαίους πάνω σέ στήλες λίθινες καί τοποθετοῦνταν στά πανελλήνια ιερά καί σέ ἄλλα ἐπίσημα καί πολυσύχναστα μέρη.

130. Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς («ἀπόλυτης ἰσοτιμίας») θά θεωρηθεῖ βασική ἀρχή γιά τή δημιουργία τῆς δεύτερης ἀθηναϊκῆς συμμαχίας τό 377 π.Χ.

131. Οἱ γεωγραφικές γνώσεις τῶν ἀρχαίων εἶναι περιορισμένες. Τήν Ἀφρική λ.χ. δέν τή θεωροῦσαν ξεχωριστή ἥπειρο, ἀλλά ἓνα τμήμα πότε τῆς Ἀσίας καί πότε τῆς Εὐρώπης.

132. Ὑπαινιγμός γιά τή διανομή τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στό Δία, τόν Ποσειδῶνα καί τόν Πλούτωνα : Ὁ Δίας πῆρε, λέει, τόν οὐρανό, ὁ Ποσειδῶνας τή γῆ καί ὁ Πλούτωνας τόν Ἄδη.

133. Γιατί ὁ σκοπός του εἶναι ἱερός. Εἶναι ἕμμομη ἰδέα τοῦ Ἴσοκράτη, πίστη βαθιά καί ἰδανικό, ἡ ἀνάγκη νά ἐκστρατεύσουν ἔλοι μαζί οἱ Ἕλληνες κατά τῶν Περσῶν, ἰδέα πού τόν φώτιζε πάνω ἀπό 40 χρόνια ὡς τό θάνατό του καί σημάδευε ἔλα τά βήματά του. Τό 346 π.Χ., πού γράφτηκε ὁ «Φίλιππος», ὁ ἴδιος πόθος φλογίζει τήν ψυχή του καί τό ἴδιο θέμα θά ἀναπτύξει διεξοδικά προσαρμόζοντας μόνο τίς λεπτομέρειες στίς νέες συνθῆκες.

134. Ἄλλο ὄνομα τοῦ Πάρη. Τό Ἄ λ έ ξ α ν δ ρ ο ς ἦταν, φαίνεται, πολεμικό ὄνομα καί τό Π ά ρ ι ς βουκολικό.

135. Πάρα πολύ ἀνθρώπινο : Οἱ προθέσεις καί οἱ ἐπιθυμίες μας ξεπερνοῦν πάντοτε τίς δυνατότητές μας. Ἐξάλλου τό θέμα τοῦ Πανηγυρικοῦ — ἡ σύνθεση μιᾶς ταραγμένης ἐποχῆς, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ἡ φαντασία τοῦ ρήτορα, ἡ ἀνατομία, ἡ ἀξιολόγησι καί προπαντός ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πολλῶν καί σοβαρῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε — ὅπως δὲν ἦταν εὐκόλο ἐγχείρημα. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτά ὁ χειρισμός τοῦ θέματος, τόσο στήν ἀρχή ὅσο καί στό τέλος, εἶναι σωστός καί ἐξυπνος ἀπό ρητορική καί ψυχολογική ἀποψη : Στήν ἀρχή ἔπρεπε νά ἐξασφαλιστεῖ τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν ἢ τῶν ἀναγνωστῶν — καί ἦταν ἓνας θαυμάσιος τρόπος — στό τέλος πάλι ἔπρεπε νά ἀποκατασταθοῦν τά πράγματα στά πλαίσια τοῦ μέτρου καί νά ἐπιτευχθεῖ ἔτσι ἡ συμπάθεια καί ἡ εὖνοια τοῦ ἀκροατηρίου.

136. Ὑπαινιγμός κατά τοῦ ρήτορα Ἀντισθένη. Αὐτός εἶχε γράψει κατά τοῦ «Πρὸς Ἐθόνιον ἀμαρτύρου» λόγου τοῦ Ἴσοκράτη, γιά κάποιον «Ἐθόνιον», πού εἶχε καταχραστεῖ χρήματα πού τοῦ δόθηκαν νά τά φυλάξει (πρὸς παρακαταθήκη).

137. Χλευάζει τή φτώχεια καί τή μιζέρια ὀρισμένων σοφιστῶν ἰδίως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΛΥΣΙΑ ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

Είσαγωγή	σελ.	7- 25
Κείμενο	»	27- 46
Σημειώσεις	»	47- 58
Παράρτημα	»	59- 64

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Είσαγωγή στόν Ίσοκράτη	»	67- 79
Είσαγωγή στόν Πανηγυρικό	»	81- 83
Πανηγυρικός	»	85-127
Σχόλια στόν Πανηγυρικό	»	129-145

Τὰ αντίτυπα τοῦ βιβλίου φέρουν τὸ κάτωθι βιβλιόσημο γιὰ ἀπόδειξη τῆς γνησιότητος αὐ-
τῶν.

Ἀντίτυπο στερούμενο τοῦ βιβλιόσημου τοῦτου θεωρεῖται κλεψίτυπο. Ὁ διαθέτων, πωλῶν
ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ διώκεται κατὰ τὴς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ Νόμου 1129 τῆς 15/21
Μαρτίου 1946 (Ἐφ. Κυβ. 1946, Α' 108).

ΕΚΔΟΣΗ Δ'Η' 1980 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 170.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3300/10.11.1979

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: «ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Ι. ΜΑΚΡΗΣ Α.Ε.»

